

**O'zbekstan Respublikasi Joqari ha'm orta
arnawli bilim beriw ministrliqi**

**Qaraqalpaqstan Respublikasi Ministrler Ken'esi
Orta arnawli ha'm ka'siplik bilimlendiriw basqarmasi**

Q.Q.Ja'rimbetov, Q.K.Orazimbetov

QARAQALPAQ A'DEBIYaTI
**(Ka'sip-o'ner kolledjleri qaraqalpaq emes auditoriyanın' oqıwshıları
ushın sabaqlıq)**

No'kis
«Bilim» baspası
2010

Q.Ja'rimbetov, Q.Orazimbetov. Qaraqalpaq a'debiyati (Ka'sip-o'ner kolledjleri qaraqalpaq emes auditoriyanın' oqıwshıları ushın sabaqlıq). No'kis, «Bilim», 2010

Bul sabaqlıqta qaraqalpaq folkları, qaraqalpaq jazba a'debiyatı da'rekleri, XIV-XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatı, XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatı ha'm ha'zirgi qaraqalpaq a'debiyatına baylanıslı materiallar berilgen. Sonday-aq sabaqlıqta ayırım a'debiy atamalarg'a tu'sinikler beriledi.

Sabaqlıq ka'sip-o'ner kolledjleri qaraqalpaq emes auditoriyanın' oqıwshılarına arnalg'an. Sabaqlıqtan orta mektep ha'm akademiyalıq litseylerdin' oqıwshıları ha'm oqıtıwshıları ja'rdemshi qollanba sıpatında paydalanıwı mu'mkin.

Pikir bildiriwshiler:

Ko'rkem a'debiyat haqqında tu'sinik

Adam sırtqı ortalıqtı, ja'miyetti, turmıstı tek a'meliy xızmet barısında biliw menen g'ana sheklenbeydi. Adam olardı ko'rkem-estetikalıq pikirlewler, seziwler arqalı da u'yrenedi, yag'nıy sırtqı ortalıq, ja'miyet, turmıs tuwralı tu'siniklerdi ko'rkem obrazlar arqalı beredi.

Ko'rkem obrazlar ko'rkem o'ner (su'wretshilik, mu'sinshilik, muzıka, xoreografiya, teatr) shıg'armalarında jaratıladı, demek, ko'rkem o'nerdin' baslı wazıypası – bul ko'rkem obraz jaratıw, du'nyanı ko'rkem obrazlar arqalı ko'rsetiw, tanıtıw, sa'wlelendiriw. Ko'rkem a'debiyat ta ko'rkem o'nerdin' bir tu'ri bolıp esaplanadı ha'm o'zinin' ayrıqsha qa'siyetlerine iye boladı.

Ko'rkem a'debiyat –ko'rkem so'z o'neri. Sırtqı du'nyanı, ja'miyetlik turmıstı obrazlar arqalı tanıwdın' bir tu'ri. Haqıyqatında da jazıwshı-shayırlar ko'rkem so'zdin' qu'direti menen su'wret saladı, tek g'ana su'wret salıp qoymastan og'an jan beredi, adam xarakterin ashıp beredi. A'debiyat ta ja'miyetlik sananın' bir tu'ri bolıp esaplanadı. Ol ta'biyattı, turmıstı biliwge umtıladı ha'm olar tuwralı tu'siniklerdi ko'rkem obrazlar menen beredi. Sonın' ushın da ko'rkem a'debiyattın' ta'rbiyalıq xızmeti u'lken.

Ko'rkem a'debiyat rawajlanıwdın' uzaq tariyxıy jolların basıp o'tken. Ko'rkem a'debiyattın' da'slepki basqıshı – xalıq awızeki a'debiyatı, yag'nıy folklor. Jazıwdın' ele payda bolmag'an da'wirinde ko'rkem shıg'armalar awızeki do'relgen ha'm atqarıwshılıq yamasa awızeki ko'rkem bayanlaw jolı menen tarqalg'an. Sonlıqtan folklorlıq shıg'armalar ha'r da'wirdin' talaplarına muwapıq o'zgerip baradı. Usı jag'daylardı esapqa alıp folklorlıq shıg'armalardı ilimde ja'ma'a'tlik (kollektivlik) do'retpeler dep ataydı.

A'debiy shıg'armalar jazba tu'rde, belgili bir adamnın' avtorlıg'ında do'reydi. Olar o'zgertilmeydi. Rawajlang'an a'debiyatta ha'r bir itibarlı jazıwshının' jeke (individual) stili boladı.

Folklorlıq shıg'armalarda obraz jasaw a'piwayı usıllar menen iske asırıladı. Jazba a'debiyatta obraz jasaw biraz quramalasadı. Ko'rkem obrazg'a avtordın'

jeke ko'zqarasları, jeke pozitsiyası sin'diriledi. Realistlik a'debiyatta personajlardın' obrazları olardı jeke xarakterleri arqalı jaratıladı. Shıg'armalarda ha'r bir personajdın' basqalardı qaytalamaytug'ın jeke minez-qulqın, is ha'reketlerin, ishki keshirmelerin, so'ylew o'zgesheligin, sırtqı portretin beriw arqalı xarakter jaratıladı. Usı xarakter personajdın' obrazın ko'rkem ha'm isenimli etip ko'rsetedi. Xarakter jaratıw - bul jan'a da'wir a'debiyatının' jemisi.

Ko'rkem a'debiyatın' ko'rkem o'nerdin baska tu'rlerinen baslı ayırmashılıqlarının' biri – ol ko'rkem obrazdı til (so'z) arqalı jasadı. Mu'sinshi (skulptor) ko'rkem obraz jaratıwdın' materialı retinde tas, gips, ma'rmer, bronza usag'an materiallardı paydalanadı, su'wretshi boyaw menen qıl qa'lemdi, kompozitor muzıka jaratıw ushın ne tu'rli seslerdi paydalanadı. Al jazıwshı (shayı) obraz jaratıw ushın so'zlerdi paydalanadı. Ol shıg'armalarda waqıyanı so'z benen korkemlep su'wretleydi yamasa so'z benen ishki sezimlerdi, ruwxıy keshirmelerdi, oy-pikirlerdi beredi. Demek, ko'rkem shıg'arma do'retiwdin' baslı sha'rtlerinin' biri – bul ko'rkem tildi tolıq men'geriw, onı ko'rkem obraz jaratıw ushın sheberlik penen paydalana biliw.

Ko'rkem a'debiyat regionallıq a'debiyat, milliy a'debiyat bolıp sha'rtli tu'rde bo'liniwi mu'mkin. Milliy a'debiyat o'z shıg'armalarında belgili bir xalıqtın', millettin' o'zgesheliklerin, xarakterin (mentalitetin), ruwxıy ma'deniyatın, tariyxın sa'wlelendiredi. Ha'r bir milliy a'debiyat sol millettin' basıp o'tken tariyxıy jollarına, ja'miyetlik turmıs sharayatlarına qaray ha'r qıylı da'wirlerde, ha'r qıylı jag'daylarda qa'liplesedi, rawajlanadı. Mısalı, antik grek-rim a'debiyatı bunnan 2500-2800 jıllar burın qa'liplese baslag'an bolsa, Batıs Evropa a'debiyatı aldın'g'ı orta a'sirlerde qa'liplesedi. Al ko'shpeli turmıs keshirgen xalıqlardıń jazba a'debiyatı tariyxıy sharayatlarg'a baylanıslı bunnan da kesh payda boladı. Qaraqalpaq jazba a'debiyatının' sag'aları erte da'wirlerdegi tu'rkiy jazba esteliklerden baslanadı ha'm qaraqalpaq a'debiyatı ataması menen XIU'-XU'Sh a'sirlerden do'retile basladı.

Atamalar so'zligi

Ko'rkem a'debiyat – badiiy adabiyot

Ko'rkem o'ner – badiiy san`at

Ko'rkem shig'arma – badiiy asar

A'debiyattanıw – adabiyotshunoslik

Atqarıwshılıq o'neri – ijrochilik san`ati

FOLKLOR HAQQINDA ULIWMA TU'SINIK

Folklor termini ingliz tilinen alıng'an bolıp, so'zbe-so'z awdarg'anda xalıq danalıg'ı, xalıq do'retiwshiligi degendi an'latadı. (*folk* – xalıq, *lore* – danalıq) ha'm ol xalıq aralıq terminge aylanıp ketken. Qaraqalpaq tilinde folklor menen qatar **xalıq do'retiwshiligi** so'z birikpesi sın'ar termin sıpatında o'nimli qollanıladı. Onı geyde awızeki a'debiyat degen termin menen de ataydı. Folklor (xalıq do'retiwshiligi) o'zinin' kelip shıg'ıwı boyınsha uzaq da'wirlerge yag'nıy, mifologiyalıq da'wirlerge barıp taqaladı. A'yyemgi folklor son'g'ı da'wirler folklorı sıyaqlı tu'rlerge (janrlarg'a) jiklenbegen bolıp, sinkretikalıq (qospaq) qa'siyetke iye bolg'an. Demek a'yyemgi folklor o'zine muzıka, xoreografiya (ayaq oyın), teatr elementlerin ja'mlep, tutas bir ko'rkem o'nerdi an'latqan ha'm ha'r qıylı salt-da'stu'rlerdi, u'rp-a'detlerdi, ırımlardı orınlag'anda atqarılg'an. Folklor zamanlardın', ja'miyettin' rawajlanıwı menen o'zgerip baratug'ın tariyxıy qubılıs. O'zgeriwshen'lik, yag'nıy syujettin', obrazlar sistemasının', tildin', a'sirese onın' leksikalıq quramının' o'zgerip barıwı-folklor shıg'armalarınin' tiykarg'ı qa'siyeti. Tariyxıy rawajlanıwdın' barısında bir tutas sinkretikalıq o'ner bolıp esaplang'an folklor tu'rlerge ajıralıp, jiklene baslaydı: muzıka folklorı, xoreografiya folklorı ko'rkem so'z folklorı (awızeki xalıq do'retiwshiligi) h.t.b.

Eski folklorlıq shıg'armalardın' o'zine ta'n o'zgeshelikleri bar. Olar awızeki ha'm ja'ma'a'tlik usılda do'retilgen, belgili avtorları bolmag'an, xalıqqa atqarıwshılar (jırawlar, baqsılar) ha'm aytıwshılar (gu'rrin'shiler, ertekshiler h.b.) ja'rdeminde awızeki tarqatıl'g'an. Bir shıg'armanın' bir neshe variantları bolg'an.

Folklorlıq shıg'armalar turaqlı motivlerge, baslamalarg'a, su'wretlew qularına, kompozitsiyalıq qurılısqa iye bolg'an. Folklorlıq shıg'armalardıń ayırım janları (mısalı, aytısar h.t.b.) improvizatsiyalıq usılda do'regen.

Ha'zirgi zaman folklorının' o'zgeshelikleri. Biraq, joqarıda atap o'tilgen o'zgeshelikler barlıq zamanlar ushın, sonın' ishinde ilim ha'm texnikanın' rawajlanıw shın'larına jetken XX-XXI a'sirler ushın jaramlı bola bermeydi. Ma'selen, folklorlıq shıg'armalar awızeki do'retiledi ha'm xalıq arasına atqarıwshılar ja'rdeminde awızeki tarqaladı degen qag'ıyda jazıw-sızıwı bolmag'an a'yyemgi da'wirlerge yamasa sawatsızlıq u'stemlik etken orta a'sirlerge ta'n bolıp esaplanadı. Al xalıqtın' g'alaba sawatlılıg'ına erisilgen ha'zirgi da'wirde folklorlıq shıg'armalar jazba tu'rde do'rele beriwı mu'mkin. Mısalı, ha'zirgi zaman xalıq shayırları qosıqlardı, sonın' ishinde toy, betashar qosıqların jazba tu'rde do'retedi ha'm ko'binese olardıń jazba tekstlerin toy ma'resimde oqıp beredi. Egerde da'stanlar, ertekler, burıng'ı zamanlarda jırawlar, baqsılar, ertekshiler ta'repinen xalıqqa awızeki jetkerilgen bolsa, ha'zirgi waqıtta folklorın' bul tu'rlerinin' variantları jazıp alınıp, kitap tu'rinde baspadan shıg'arılǵ'an. Qa'legen sawatlı adam ha'zirgi folklor shıg'armaları menen atqarıwshılardıń ko'megisiz-aq kitap nusqasın oqıp tanısa beriwine boladı.

Ha'zirgi waqıtta folklorlıq shıg'armanın' avtorı bolmawı kerek degen ug'ım da go'nergen dewge boladı. Sebebi, xalıq do'retiwshiligi usılında payda bolg'an ko'p g'ana shıg'armalardıń avtorı belgili. Ha'tteki bulardıń shıg'armaları baspadan shıg'ıp ta turadı. Ma'selen, qazaq aqını Jambıl Jabaevtıń, o'zbek baqsısı Fazıl Yuldash ug'lınıń, qaraqalpaq jırawları Qurbanbay Ta'jibaevtıń, Qıyas Qayratdinovtıń shıg'armaları tikkeley o'zlerinen jazılıp alınıp, solardıń avtorlıg'ında baspadan shıg'arılǵ'an.

Biraq bul aytilg'an jag'daylar texnika rawajlanıp ketken ha'zirgi zamanda xalıq do'retiwshiligi menen jazba a'debiyat arasındag'ı ayırmashılıq o'shti degendi bildirmeydi. Olar ko'rkem so'z o'nerinin' eki tu'ri bolıp qala beredi. Folklorlıq shıg'armalar jazba tu'rde payda bolıp, baspadan shıg'arılǵ'an menen olar ba'ribir xalıq do'retiwshiliginin' tiykarg'ı printsipleri shen'berinde do'retiledi. Mısalı,

folklorlıq shıg'armanın' avtorı belgili bolg'an menen, ol ba'ribir folklor poetikası tiykarında do'retileği, yag'nıy folklordın' poetikalıq da'stu'rleri qatan' saqlanadı. Bular folklorlıq shıg'armalardag'ı da'stu'rli baslamalar, da'stu'rli su'wretlew quralları (metaforalar, epitetler, ten'ewler, giperbolalar h.t.b.), ko'pshilik shıg'armalarg'a ortağ bayanlaw stili h.t.b. belgiler. Demek, ha'zirgi zaman folklorının' do'rew usılı, texnikası o'zgergen menen onın' ulıwma folklorlıq poetikası saqlanıp qaladı.

Folklor-bul xalıq danalıg'ı, xalıqtın' ma'deniy miyrası, ruwxıy du'nyası. Onı qa'sterlep jıynaw, saqlaw ha'm xalıqtın' ruwxıy mu'ta'jine jaratıw-bul ha'zirgi a'wladtın' a'diwli wazıypalarınan bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq folklorının' tu'rleri

Qaraqalpaq folklorı mazmunı, tematikası, ko'rkem formaları jag'ınan da ku'ta' bay, ra'n'beren', ko'p tu'rlerge, janrlarg'a bo'linedi. Folklordın' tu'rlerge, janrlarg'a jikleniwi onın' uzaq evolyutsiyalıq rawajlanıwı dawamında ju'z beredi. Sonlıqtan folklorlıq shıg'armalardın' ishinde adamzattın' rawajlanıwının' barlıq tariyxıy da'wirlerinin' qatlamları, elementleri bar (mifologiyalıq, diniy, tariyxıy, etnografiyalıq, sotsiallıq, h.t.b.). Qaraqalpaq folklorı da usı tiykarda tu'rlerge bo'linedi.

Qaraqalpaq awızeki a'debiyatının' xalıq awzınan jıynalıwı, tekstologiyalıq jaqtan islenip baspadan shıg'arılıwı XX a'sirdin' birinshi yarımında iske asırıladı. Onın' da'slepki jıynawshıları ha'm tu'rlerge bo'lip izertlewshileri N.Da'wqaraev, N.A.Baskakov, Q.Ayımbetov, O.Kojurovlar boldı. 1950-1960-jılları qaraqalpaq folklorının' tu'rleri boyınsha N.Japaqov, İ.Sag'ıytov, Q.Maqsetov, A'.Ta'jimuratov, Q.Ma'mbetnazarov, N.Kamalov, A'.Alımov, T.Niyetullaev, M.Nizamatdinov h.t.b jumıs alıp bardı. Usı folklorshı alımlardın' miynetlerine su'yene otırıp qaraqalpaq folklorın to'mendegishe jiklew mu'mkin: salt-da'stu'r jırları, balalar folklorı, xalıq do'retiwshiliginin' kishi janrları (naqıl-maqallar, jumbaqlar, jan'iltbashlar), xalıq qosıqları (miynet qosıqları, ashıqlıq

qosıqları, xoshlasıw qosıqları, aytıslar h.b), folklordın' epikalıq janrları: ertekler, an'ızlar, sheshenlik so'zler, ku'ldirgi a'n'gimeler (anekdotlar), da'stanlar (qaharmanlıq da'stanlar yamasa batırlar jırı, liro-epikalıq yamasa ashıqlıq da'stanlar). Xalıq do'retiwshiligi shıg'armalarının' janrlıq qa'siyetleri, belgileri boyınsha jikleniwi ilimde **folklordın' klassifikatsiyası** dep ataladı.

Folklorlıq shıg'armalardıń xalıq arasında tarqalıwı ha'm a'sirler boyı a'wladtan

Qaraqalpaq folklorının' atqarıwshıları

a'wladqa o'tip jasawı olardıń atqarıwshılarına baylanıslı bolıp keledi. Atqarıwshılar tın'lawshılardıń tilegine, tu'siniklerine ha'm zamannın' talaplarına qaray o'zleri atqarıp otırǵan shıg'armalarg'a o'zgerisler kirgizip baradı.

Qaraqalpaq folklorının' atqarıwshıları ko'p bolǵan. Erteklerdi, an'ızlardı, miflerdi, ku'ldirgi a'n'gimelerdi qatıqulaq, yadıkesh, syujet toqıw ha'm onı bayanlaw uqıbı joqarı, tilge sheshen adamlar aytatug'ın bolǵan. Olar o'zleri aytqan a'n'gimelerdi qızıqlı mag'lıwmat sıpatında g'ana emes, al olardı ko'rkemlep, obrazlı etip aytıp bergen. Na'tiyjede olardıń aytqan a'n'gimeleri ko'rkem shıg'arma da'rejesine ko'terilgen.

Qaraqalpaq awızeki do'retiwshiliginin' en' salmaqlı janrlarının' biri da'stanlar bolıp tabıladı. Da'stanlar u'lken eki toparg'a-batırlıq da'stanlar ha'm ashıqlıq da'stanlar bolıp bo'linedi. Batırlıq da'stanlardı qıyqalap shertetug'ın muzıka a'sbabı qobız benen belgili namalarg'a salıp jırawlar aytqan. Jırawlar sonday-aq kishi ko'lemli poetikalıq janrlar bolǵan didaktikalıq, filosofiyalıq mazmung'a iye termeler ha'm tolg'awlardı da atqarg'an. Ashıqlıq (liro-epikalıq) da'stanlardı duwtar a'spabı menen **baqsılar** aytqan. Baqsılar sonın' menen birge didaktikalıq, ashıqlıq, tariyxıy, sotsiallıq mazmundag'ı lirikalıq qosıqlardı da atqarg'an.

Jırawshılıq-qaraqalpaqlar xalıq bolǵalı berli birge kiyatırǵan ko'p a'sirlik da'stu'rlerge iye eski o'ner. "Alpamıs", "Qoblan", "Ma'spatsha", "Qırq qız", "Edige" sıyaqlı qaharmanlıq da'stanlar jırawlardın' atqarıwında taraldı ha'm bizin' da'wirimizge shekem kelip jetti. Qaraqalpaqlardıń jırawshılıq mektebi XIV a'sirde jasag'an ullı jıraw Soppaslı Sıpıra jırawdın baslanadı. Onın' jolın Asan

Qayg'ı, Dospambet, Shalkiyiz, Mu'yten jırawlar, XVIII-XIX-a'sirlerde Jiyen jıraw, Qazaqbay jırawlar dawam ettirgen. XX-a'sirdegi jırawshılıq mektebinin' iri wa'killeri O'giz jıraw (Xojambergen Niyazov, 1884-1954), Qurbanbay jıraw Ta'jibaev (1876-1958), Esemurat jıraw Nurabillaev (1885-1979), Qıyas jıraw Qayratdinovlar (1903-1974) bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq baqsıshılıq o'nerinin' XIX a'sirdegi iri wa'killeri Aqımbet baqsı, Muwsa baqsılar bolıp tabıladı. Qaraqalpaq xalqı su'yıp tın'laytug'ın "Muwsa sen yarı", "Arıwxan" namaları Muwsa baqsının' atı menen baylanıslı.

XX a'sirde baqsıshılıq o'neri Japaq baqsı Shamuratov (1993-1973), Esjan baqsı Qospolatov (1904-1952) A'met baqsı Tariyxov (1923-1991), Genjebay baqsı Tilewmuratovlar dawam ettirdi.

Atqarıwshılıq o'nerdin' texnikalıq mu'mkinshilikleri rawajlanıp ketken ha'zirgi zamanda xalıq qosıqların muzıka a'spablarının' ko'p tu'rleri menen qurallang'an ha'r qıylı folklor toparları, estrada ansambleri atqara beredi.

Atamalar so'zligi

Xalıq do'retiwshiligi -xalıq ijodi

Salt-da'stu'rler –marasimlar, urp-adatlar

Ko'rkemlik da'stu'rler –badiiy an`analar

Su'wretlew quralları –tasvirlash vositalari

İdeya –g'oya

İmprovizatsiya –folkorlıq shıg'arma do'retiwshiliktin' ayrıqsha bir usılı.

Belgili bir temag'a aldın-ala tayarlıqsız birden shıg'arma do'retiw improvizatsiya usılı dep ataladı.

Jiklew –klassifikatsiya, shıg'armalardı janrlar boyınsha ajratıw

An'ızlar –rawiyatlar

Sheshenlik so'zler –mazmunı xalıq awzında ayılıp ju'retug'ın ha'r ta'repleme teren' mazmunlı so'zler. Olardı turmıs ta'jriybesi mol, aqıllı, bilimli adamlar aytatug'ın bolg'an.

Ku'ldirgi so'zler –latifalar, kulgili hangomalar

QARAQALPAQ XALQININ' SALT-DA'STU'R QOSIQLARI

Qaraqalpaq awızeki do'retiwshiliginin' en' ko'p tarqalg'an tu'ri-bul xalıq qosıqları. Olardıń ko'pshiligi xalıqtın' du'nya tanımı, tu'sinikleri, turmıs saltı, u'rp-a'det ha'm da'stu'rlerine baylanıslı do'reydi ha'm atqarıladı. Sonlıqtan folklordın' bul tu'rin ilimde **turmıs-salt jırları** yamasa **salt-da'stu'r qosıqları** dep ataydı.

Qaraqalpaq xalqının' turmısında ha'r qıylı da'stu'rlerge, u'rp-a'detlerge baylanıslı qosıqlar ko'p bolg'an. Solardan biri qız uzatıw, kelin tu'siriw ma'resimleri menen payda bolg'an qosıqlar. Bular sın'sıw, ha'wjar, bet ashar qosıqları.

Sın'sıw. Qaraqalpaq xalqının' da'stu'rinde uzatılıp baratırǵ'an qız atasın, tuwg'an-tuwısqanların, oynap o'sken elin, qurbı-qurdasların qıymay ko'zine jas alıp, sın'sıp jılaytug'ın bolg'an. Usı ma'resimdi orınlaw waqtında qız tiyisli aytımlardı aytıp jılawı tiyis bolg'an.

Qaladan alg'an shar aynam,
Sındırmay qalay saqlayın.
Aynanayın jan anam,
Aq su'tin'di qalay aqlayın.
Shalqayıp o'sken shan'lag'ım,
Buralıp o'sken bosag'am,
Tuwısqan-tuwg'an qurbılar,
Xosh bolın'lar ko'rgenshe,
Eli-jurtım, ag'alar.

Bul uzatılıp atırǵ'an qızdın' xoshlasıwı bolıp tabılardı. Sın'sıw qosıqlarında qızlardın' ata-analarına, tuwılg'an eline bolg'an su'yiwshilik sezimleri, olardıń ishki du'nyası, qızlardın' na'zik ta'biyatı teren' lirizm menen beriledi.

Ha'wjar. Qız uzatıw da'stu'rin orınlag'anda aytilatug'ın aytımlardıń biri-bul ha'wjar. Ol da sın'sıwg'a usap xoshlasıw motivine qurılardı. Biraq ha'wjar qosıg'ında qızdın' tek xoshlasıw sezimleri beriliw menen sheklenbesten onın' o'z

ta'g'dirine narazılıq, o'kinish sezimlari de beriledi. Bunun' sebebi o'tmishte, urıwlıq-patriarxallıq du'zimde qızlarda tan'law erkinligi bolmag'an, onın' erkine qaramastan uzatılğ'an. Sonlıqtan ha'wjar qosıqlarında qızlardın' narazılıq sezimleri ko'birek berilgen.

O'z a'kemnin' esigi-jupar esik, ha'wjar.

Kirsem-shıqsam shashımdı sıypar esik, ha'wjar.

Qaynatamnın' esigi-shen'gel esik, ha'wjar,

Kirsem-shıqsam shashımdı jular esik, ha'wjar.

Qara mıltıq, aq mıltıq, atqan a'kem, ha'wjar,

Malg'a qızıp o'z qızın satqan a'kem, ha'wjar.

Salt-da'stu'r jırlarının' eski tu'rlerinen biri-bul **joqlaw**. Ol jaqın adamlardıń (ata-ana, ul-qız, ag'a-qarındas) o'limin azalap, olardı son'g'ı saparg'a shıg'arıp salıw ma'resimine baylanıslı do'regen ha'm atqarılğ'an. Joqlawdı burınları shayırshılıq ha'm atqarıwshılıq o'neri bar hayallar aytqan. Joqlawda o'lgan adamnıń jaqsı ta'repleri aytılıp, onı ko'klerge ko'terip maqtag'an. Sonlıqtan joqlawlarda metaforalar, metonimiyalar, epitetler, ten'ewler, giperbolalar jiyi-jiyi qollanılg'an.

Joqlaw

Kelgenimde kel degen,	Ornıń'dı kim basar-aw,
Keregin'di al degen,	Kim aqılın aytar-aw,
Asqar tawım-tiregim,	On'arımdı kim oylar,
Xosh bolago'r, jan a'kem.	Xosh bolago'r, a'kem-aw.
Aytarın'dı ayta almay,	Jaslay taslap ketkenshe,
Saparıńnan qayta almay	Biz kamalg'a kelgenshe,
Topırag'ın' torqa bolıp-a'y	Toqtap tursan' bolmayma,
Xosh bolago'r, a'kem-a'y.	Aqıl qaltam, a'kem-aw.

Qarshıg'am (metafora) tu'sti qalın'g'a,	Ag'ın bir suwdın' ag'ısı , -metafora
İshim bir toldı-aw jalıng'a , -metonomiya	Aq oramal nag'ısı , -metafora
Jalınım qashan so'nedi,	Qulag'imnan ketpeydi-aw,
Keshe bir ketken beglerim , -metafora	Beglerimnin' dawısı.
Elge bir qashan keledi.	

Ha'zirgi zamanda da marhumdı azalaw ma'resimlerinde joqlaw ayıladı. Biraq joqlaw aytıwg'a ha'mme uqıplı bola bermeydi, sonlıqtan onı ko'binese ko'pti ko'rgen, til-awzının' ebi bar hayallar aytadı.

Toy qosıqları

Salt-da'stu'r jırlarının' bul tu'ri xalıq turmısının' kewilli ta'replerinen bolg'an toy ma'resimi menen baylanıslı. Xalıq u'y-shan'araqta ju'z bergen ha'r qıylı quwanışlı waqıyalarg'a baylanıslı ag'ayın-tuwg'an, quda-tamır, dos-yaranlardı shaqırıp toy berip quwanıştı ortaqlasqan. Toy beriw da'stu'ri barlıq xalıqlarg'a ta'n ortaqlı qubılıs. Qaysı bir quwanışlı waqıyanı ruwxiy qa'diriyat dep bilse, xalıq sog'an baylanıslı toylar bergen. Mısalı, qız uzatıw yamasa uldı u'ylendiriw toyları ha'r qıylı o'zgeshelikleri menen barlıq xalıqlarg'a ta'n bolsa, tuwılg'an ku'ndi toy etip belgilew, yubiley toyların beriw ko'birek Evropa xalıqlarına ta'n bolg'an. Toydın' bunday tu'rleri XX a'sirden baslap xalıqlar arasındag'ı qatnasıqlardıń ku'sheyiwine baylanıslı Orta Aziya xalıqları turmısına da kelip kirgen. Qaraqalpaqlarda qa'liplesken toydın' tu'rleri to'mendegilerden ibarat: ullı bolg'anda toy beriw, besik toy, tusaw toy, su'nnet toy beriw, taza qonısqa kelip u'yli-jaylı bolıw mu'na'sibeti menen toy beriw, kelin tu'siriw, qız uzatıw toyları h.t.b. Ha'r bir toydın' o'zgesheligine baylanıslı toy qosıqları atqarılg'an. Toy qosıqlarının' ishinde **toy baslar** ha'm **bet ashar** aytımları ko'birek tarqalg'an. Olar ha'zirgi zaman toylarında da ayıladı.

Toy baslar

Toy aytımlarının' bul tu'ri kelin tu'siriw da'stu'ri menen baylanışlı. Kelindi alıp kelgennen son' onı birden u'ye kirgizbegen, al tiyisli qa'delerin atqarıp bolıp kirgizgen. Bul qa'delerdin' biri-toy baslar

aytımlı. Onı shayırsılıq uqııbı bar adam aytatug'ın bolg'an. Toy baslawshı adam kelinshekti ha'm onın' qasında uzatıp kelgen jen'gelerin awıl-el, toy berip atırg'an u'y menen qa'deli aytımlar arqalı tanıstırg'an, qosılıp atırg'an jaslarg'a jaqsı tilekler aytıp, baxıt-saadat tilegen. Mısalı:

Gu'l jamılg'an boyların'ız,	Bag'ın'da bu'lbil sayrasın,
Dus kelipti oyların'ız,	Oshag'ın'da shay qaynasın,
Jıynalıptı qoyların'ız,	Qazanın'da may qaynasın,
Qutlı bolsın toyların'ız.	Qutlı bolsın toyların'ız.

Bet

ashar

Qaraqalpaq xalqında toy aytımlarının' biri-bul bet ashar aytımları.

Bet ashar kelin toydın' qa'deli aytımlarınan.

Kelin toyda qonaqlar iship-jep, oynap-ku'lip bolg'an son' toy tarqatıwdın' bir tu'ri retinde bet ashar qa'desin islegen. Kelinshekti shımıldıqtan shıg'arıp, awıl-elge, qayın ata, qa'yın enege, jası u'lken, jası kishige tiyisli aytımlar aytıp, iyildirip sa'lem bergizgen. Bet ashardıń wazıypası jan'a tu'sken kelindi awıl-el, onın' xalqı, tu'sken u'yi menen tanıstırıwdan ibarat bolg'an.

Kelinshek keldi ko'rin'iz,	Boyın'ızg'a ılayıq,
Ko'rimligin berin'iz,	Aqıl menen oyın'ız.
Qutlı bolsın kelinshek,	Qolına qolın uslag'an,
En'keyip tu'sken elin'iz.	Qa'legenine qosılğ'an,
Turpatın'a qarasam,	Qutlı bolsın kelinshek,
Pa'kize g'ana boyın'ız,	Quwanışlı toyın'ız.

Bet asharda eldin' itibarlı adamların, jası u'lkenlerin u'lgi etip maqtaydı, al ayırım adamlardıń minez-qulqındag'ı, ju'ris-turısındag'ı, turmıs qa'lpindegi kemshilikler yumor-satıralıq su'wretlewler arqalı o'tkir sing'a alınadı.

Qawın ko'rse pıshaqlag'an, Qatınım dep qushaqlag'an,
Aqsha ko'rse usaqlag'an, Sa'lmen degen qaynag'an',
Araq iship, ma's bop ju'rip, Og'an berin' bir sa'lem.
Jolda turg'an stolbanı

Bet ashar aytımları ha'zirgi zaman toylarında da da'wir o'zgesheliklerin sa'wlelendirgen halda aytila beredi. Ha'zirgi zaman bet asharlarında texnikanın' jetiskenlikleri ken' qollanıladı. Mısalı, dawıstı ku'sheytip beretug'in texnika u'skeneleri, ha'r qıylı muzıkalıq a'sbaplar paydalanıladı. Ayırım jag'daylarda bet ashardın' kompozitsiyalıq bo'limleri arasında muzıkalıq pauzalar berilip baradı. Bet ashar aytımlarında xalıqtın' etnografiyalıq tariyxı, didaktikalıq oy-pikiri sa'wlelenedi.

BALALAR FOLKLORI

Xalıq do'retiwshiligi (folklor) balalardan baslanadı. Ayırım shıg'armalardın' payda bolıwına balalar da qatnasıwı mu'mkin, biraq balalar folklorın ko'binese u'lken adamlar do'retedi. Balalar folklorına tiyisli ertekler, an'ızlar, a'n'gimeler, qızıq syujetli, tili jen'il, tu'siniwge an'sat, balalar qosıqları bolsa uyqasları kelisken, yadlawg'a qolay bolıwı kerek. Balalar shıg'armaları mazmunlı, ta'rbiyalıq qa'siyetke iye bolıp keledi. Olar balalardın' oy-o'risin, sana-sezimin o'siriwde, ta'biyat ha'm ja'miyet tuwralı tu'siniklerin teren'letiwde, tilin jatlıqtırıp, adamgershilikke ta'rbiyalawda u'lken a'hmiyetke iye. Ayırım qosıqlardın' payda bolıwı ha'm tarqalıwı analardın' bo'bekti besikke bo'lep terbetip, og'an arnawlı aytımlar aytıwı menen baylanıslı.

Ha'yiw, ha'yiw aq bo'pe, Ha'yiw, ha'yiw, ha'yiwim-ay,
Aq besikte jat bo'pe, Alla berdi alsın dep,
Qonaq keldi qoy soydıq, Alg'anda qollar talsın dep,
Qoy piskenshe jat bo'pe. Su'ygende miyri qansın dep.

Analardın' tilinen aytilatug'in bunday mazmundag'ı shıg'armalardı **besik jırı** dep ataydı. Besik jırları jen'il namalar menen bir bapta besik shayqag'anda

aytıladı. Bul uyqının' qurısı tutıp turg'an na'resteni tez uyıqlatıwg'a ta'sirin tiygizgen. Besik jırlarına ananın' o'z perzentine bolg'an teren' su'yiwshilik sezimleri sin'dirilgen.

Balalar qosıqlarının' bir toparı balalardıń oyını waqtında do'reydi ha'm atqarıladı. Mısalı, "A'welemen, du'welemen", "Ha'kke qayda", "Soqır teke" oynıların oynag'anda da'stu'rli aytımlar aytıladı.

Balalar qosıqlarının' bir toparı **o'tirik o'len'lerden** ibarat. Atamasının' ko'rsetip turg'anınday bul qosıqlardıń mazmunın shınlıqqa sıyıspaytug'ın o'tirik so'zler quraydı. Aytıwshının' sheberligi onın' lapgo'ylik uqıbı menen bahalanadı. Mısalı:

Tuttım bu'rgenin' anasın,	Bir bu'rge tepti dizeme,
Tutqa bayladım tanasın,	Keldim altı ayda o'zime,
Qosqa qostım jup tanasın,	İnanbas adam so'zime,
Jer su'digar etpedim be?	Altı ay kesel jatpadım ba?

O'tirik o'len'lerdin' tiykarg'ı maqseti balalardı aldaw emes, al olardı lapsho'ylik jolı menen ku'ldirip, kewillendiriw bolıp esaplanadı. Giperbolalıq su'wretlewler o'tirik o'len'lerde ko'p qollanıladı.

Balalar folklorına sonday-aq balalar turmısın sa'wlelendiretug'ın ertekler, qızıqlı an'ızlar, mifler kiredi. Sonın' menen birge balalar folklorına jan'ıltıplardı, jumbaqlardıń, naqıl-maqallardıń balalarg'a biyimlestirilgen ayırım tu'rlerin jatqarıwg'a boladı.

Balalar folklorı ha'zirgi zamanda da rawajlanıp barmaqta. Mekteplerde, balalar baqshalarında ha'r qıylı ha'reketshen' oynılardıń stsenariyleri du'zilip, olar xalıq do'retiwshiligi usılına ku'ta' jaqın. Mısalı, mekteplerde a'lipbe bayramlarında aytılatug'ın qosıqlardı nag'ız balalar qosıqlarına jatqarıwg'a boladı.

"A" degenim Alım,
Ha'riptin' ba'rin biler,
"B" degenim Bazar,
Qa'tesiz etip jazar.

Bunday qosıqlardıń variantların ha'r mektep o'zinshe du'zip ala beriwı mu'mkin.

Juwmaqlap aytqanda balalar folkları balalardıń sırtqı ortalıq haqqında tu'siniklerin, ko'rkem-estetikalıq ko'zqarasların qa'liplestiriwde a'hmiyetli orın tutadı.

XALIQ DANALIG'ININ' KISHI JANRLARI

Xalıq danalıg'ında ko'lemi boyınsha bir neshe qatarlardan turatug'ın kishkene shıg'armalar ko'p. Olar naqıl-maqallar, jumbaqlar, jan'iltashlar.

Naqıl-maqallar Xalıq do'retiwshiliginin' bir tu'ri. Turmıs shınlıg'ı tuwralı qısqa, biraq o'tkir ha'm obrazlı etip aytilatug'ın so'zler. Naqıl-maqallar turmıs sabaqlarınan, o'mir ta'jiriybelerinen kelip shıg'ıp aytiladı, ken' oy-pikirdi jıynaqlı etip beredi.

Naqıl-maqallar jup so'zler tu'rinde bir qosılıp aytilıp, terminologiyalıq jaqtan bir tu'sinikti beredi, biraq folklor iliminde olardı ajratıp tu'sindiredi. **Naqıl** aytilatug'ın oy-pikirdi tımsallamay tuwra ma'nisinde beredi ha'm qurılısı boyınsha bir, eki yamasa onnanda ko'p qatarlardan ibarat bolıp keledi, qatarlar qosıqqa usap uyqasıp keledi.

Maqallar ko'binese awıspalı yamasa astarlı ma'niske iye bolıp keledi. So'ylep atırg'an adam maqaldı qıysını kelgen jerinde retin tawıp ga'pke qosıp baradı. Mısalı, **"Soqır tawıqqa ba'ri tarı"** degen maqal tikkeley soqır tawıq haqqında aytilg'an emes, al zatlardı bir birinen ajratıp bilmeytug'ın topas, nadan adam tuwralı aytilg'an.

Qaraqalpaq xalqı naqıl-maqallarg'a ku'ta' bay, olar a'sirler boyı xalıq awzında aytilıp, ısılıp kelgen. Olar o'mir ta'jiriybelerinen tuwılıp, turmıstın' tu'rli tarawların sa'wlelendiredi. Usıg'an qarap folklor iliminde naqıl-maqallardı tematikalıq bag'darları boyınsha jikleydi. Mısalı, miynet haqqında naqıl-maqallar, densawlıq, o'ner, bilim, tu'rli ka'sipler, tuwılg'an jer, a'dep-ikramlılıq,

adamgershilik, doslıq h.t.b. tuwralı naqıl-maqallar bolıp sha'rtli tu'rde bo'linedi. To'mende naqıl-maqallardıń bir neshe u'lgileri beriledi.

Naqıllar:

"Sabır tu'bi-sarı altın." "Asıq oynag'an azar,
Top oynag'an tozar,
"Er tuwg'an jerine tartadı, Ha'mmesinen ko'p oqıp,
İyt toyg'an jerine tartadı." Bilim alg'an ozar."

"Miyneti qattı bolsa, miywesi tatlı boladı". "Erinshek adam tilenshek".
"Jılay-jılay jap qazsan', ku'le-ku'le suw ishesen'". "Sho'bi joq dep jerden tu'n'ilme, malı joq dep erden tu'n'ilme". "Jalg'ız g'arg'anın' u'ni shıqpas, jalg'ız attın' shan'ı shıqpas". "Qus qanatı menen, adam elatı menen".

Maqallar: "Samal bolmasa sho'ptin' bası qıymıldamaydı". "Jog'alg'an pıshaqtın' sabı altın". "Soqırdın' tilegeni eki ko'zi". "Bo'ri arıg'in bildirmes". "İyt joq jerde shoshqa u'redi". "Qapta qalg'ansha, tapta qalsın". "Bası awırmag'annın' quday menen isi joq". "Mollag'a ber desen' "astapıralla" deydi".

Jumbaqlar

Xalıq do'retiwshiliginin' bir janrı. Atamasına qarag'anda "jum" ha'm "baq" degen eki so'zdin' birikpesi bolıp, so'zlik ma'nisi boyınsha bir na'rseni oylap jasırıw (jumıw) ha'm onın' sheshimin izle, qara (baq) degendi an'latadı. Jumbaqtın' ma'nisin tabıw ushın o'tkir zeyinlilik, bilimlilik, aqıllılıq, tapqırlıq talap etiledi. Jumbaqtın' tiykarg'ı xızmeti adamnın' oy-pikirin, sezimin, tapqırlıq uqıbın rawajlandırıwdan ibarat. Onda xalıqtın' du'nyag'a, ta'biyatqa, turmısqa, ja'miyetke ko'zqarasları, qatnasları beriledi. Sonın' menen birge jumbaqlar ko'rkemlik qa'siyetlerge iye. Sonın' ushın da olar ko'rkem so'z o'nerinin' bir janrı bolıp sanaladı. Jumbaqlar ko'binese adamlardıń shug'illanatuğ'ın ka'sip-ka'rine, u'y-xojalıq turmısına, haywanlar ha'm o'simliklerge, ulıwma qorshap turg'an ortalıqqa baylanıslı do'reydi.

Jumbaqlar a'sirese jas a'wladlardın' aqıl-oyın, tapqırlıg'ın, sezgirliğin rawajlandırıwda u'lken ta'rbiyalıq a'hmiyetke iye. Jumbaqlardı mazmunına qaray bir neshe tematikalıq toparlarg'a jiklew mu'mkin: ta'biyat ko'rinislerine baylanıslı

jumbaqlar, haywanatlarg'a, o'simliklarga baylanisli jumbaqlar, ha'r qiyli ka'sip-ka'rlerge, u'y-ruwizgershiligine, u'rp-a'det, da'stu'rlerge baylanisli jumbaqlar h.t.b. To'mende jumbaqlardin' bir neshe u'lgileri beriledi.

Jas ku'ninde oraqtay,
Orta jasta sho'rektey. **(Ay)**

On eki shaqali daraq,
Ha'r shaqada otiz japiraq,
Japiraqtin' bir jag'1 qara,
Bir jag'1 aq. **(12 ay, 30 ku'n, 30 tu'n)**

Bazardan tabilmaydi,
Ta'rezige tartilmaydi,
O'zi paldan da tatli,
Biraq onı jep bolmaydi. **(Uyqi)**

Qısta mazar, jazda bazar. **(Ju'zim)**
O'zi da'nnen tuwg'an,
Moynın bekkem buwg'an.
(Suw qabaq)

Uzun quyriq sawısqa,
Bir ko'ldin' suwin tawısqa.

(Quyı ha'm shelek)

Sırtı pu'tin, ishi tu'tin. **(Tandır)**

Kishkene g'ana aq tana,
Mu'yizim bar dep maqtanar.

(Sha'ynek)

Murtı bar saqalı joq,
Tonı bar shapanı joq,
Otırıp ot basında oylanadı,
Uzaqqa baratug'ın saparı joq.

(Pıshıq)

Duzsız pıskın as ko'rdim,
Domalang'an tas ko'rdim. **(Qawın)**

Jan'iltpashlar

So'zlerdi jan'ılmay, aljaspay durıs aytıw degendi an'latadı.
Jan'iltpashlar tiykarınan balalar folklorının' janrı.

Olar bir jag'man kishi jastag'1 balalardin' tilin jatlıqtıratug'ın, so'zlerdi tez ha'm durıs so'ylewge u'yretetug'ın metodikalıq ko'nlikpe xızmetin atqarsa, ekinshi jag'man balalar so'zlerdi jan'ılıp aytıp ku'lkige qaladı ha'm jan'iltpashlar bul jag'dayda ha'zil-da'lkek xızmetin atqaradı. A'dette jan'iltpashlardı tez-tez aytıw kerek, sonda aytıwshı so'zlerdi jan'ılıp ku'lkige qaladı. Jan'iltpashlar o'zinin' poetikalıq qurılısı boyınsha tildin' seslik du'zilisine tiykarlanadı. Olarda anaforalar (seslerdin' qaytalanıwı), assonanslar (dawıslı seslerdin' qaytalanıwı),

alliteratsiyalar (dawıssız seslerdin' qaytalanıwı) jiyi-jiyi qollanıladı. To'mende jan'ıltpashlardın' bir neshe u'lgileri beriledi.

Adamg'a so'k sho'pshettirmesin

So'k sho'pshettirsede ko'p sho'pshettirmesin.

Bizin' tamnın' quyashlamasında

Quyashlamalassan'da quyashlamalassan',

Quyashlamalassan'da quyashlamalassan'.

Qaladan alg'anım altı arba asqabaq,

Altı arba asqabaqqa jekkenim

Targ'ıl ala, taypaq mu'yiz

Aq bo'kse baspaq, aq bo'kse baspaq.

Esiktin' aldı g'arrı qarabaraq,

G'arrı qarabaraqtı shawıp atırg'an

Qara shalbarlı g'arrı qaraqalpaq, g'arrı qaraqalpaq

Ha'mme qara qasqa baspag'in

Qarabaraqlandırmag'a aparatır,

Men de qara qasqa baspag'imdı

Qarabaraqlandırmag'a aparatırman.

Qırda qırıq qırg'awıl,

Qırıq qırg'awıl ishinde

Qırıq jıl qısır qalg'an

Qızıl qıl quyırqlı qırg'awıl.

ERTEKLER HA'M AN'IZLAR

Ertekler xalıq do'retiwshiliginin' ken' tarqalg'an janrı. Ertekler o'zinin' janrlıq ta'biyatı boyınsha haqıyqıy turmıstan uzaq, onda turmısta ushıraspaytug'ın derlik qıyalıy (fantastikalıq) syujetlerge qurıladı. Erteklerde su'wretlenetug'ın waqıyalar ku'ta' qızıqlı, tartımlı, qıyalıy oy-pikirdin' juwmaqlarına qurılğ'an, bayanlaw usılı a'piwpayı ha'm tu'sinikli bolıp keledi. Ertekler so'z o'nerinin' epikalıq (epos) tu'rine jatadı, ko'rkem tildin' proza tu'ri menen de, poeziya (qosıq) tu'ri menen de bayanlana beredi. Ertekler ma'zi qızıq ushın, ermek ushın shıg'arılmaydı, olarda xalıqtın' a'sirlik a'rmanları, tilekleri, jaqsılıq ushın jamanlıqqa qarsı gu'resleri sa'wlelengen.

Erteklerdi syujetlik qurılısına, tematikasına, mazmunına, obrazlardın' ha'r qıylılığ'ına qaray sha'rtli tu'rde bir neshe tu'rlerge bo'liwge boladı. Olardan u'sh tu'ri folklorda ken'irek tarqalg'an: 1. Qıyalıy ertekler. 2. Turmıs ertekleri. 3. Haywanlar haqqında ertekler. Bunday ertekler qaraqalpaq folklorında da ko'p ushırasadı.

Qıyalıy erteklerde syujet qıyalıy (fantastikalıq) waqıyalarg'a, geyde mifologiyalıq qubılıslarg'a qurıladı, turmısta ushıraspaytug'ın qıyalıy na'rseler su'wretlenedi, qıyalıy personajlar ha'reket etedi. Mısalı, ayırım erteklerde bas qaharmanlar qıyın-qıstaw waqıtta ushar gilemge yamasa qanatlı tulparlarg'a minip ushıp, uzaq aralıqlardı, altı ayshılıq sho'llerdi hap zamatta basıp o'tip ma'nzilge aman-esen jetedi, el joq jerlerde ashıl da'stu'rxan ja'rdemge keledi.

Qıyalıy yamasa fantastikalıq erteklerde turmıstı jaqsılaw, ilim ha'm texnikanı rawajlandırıw sıyaqlı xalıqtın' arzıw-a'rmanları sa'wlelengen. Bul a'rmanlardın' ko'pshiligi ilim ha'm texnika o'sip ketken bizin' zamanımızda o'zlerinin' fantastikalıq yamasa erteklik qa'siyetin jog'altıp, haqıyqatlıqqa aylanbaqta. Ma'selen, uzaq aralıqtı qısqartatug'ın ushar gilem yamasa a'piwayı su'ymurıq quslardın', qanatlı tulparlardın' ornına samoletlar, kosmos kemeleri payda boldı ha'm turmısta qollanıлмақта. Du'nyanın' ju'zin ko'rip otırıw, du'nyanın' xabarların ha'p zamatta biliw sıyaqlı xalıq a'rmanları erteklerde **aynayı**

ja'ha'n quralına ja'mlengen. Ha'zirgi bizin' turmısımızda qollanılıp atırǵ'an televizorlar, kompyuterler, internet tarmaqları xalıqtın' aynayı ja'ha'n haqqında a'rmanlarının' iske asıp atırǵ'anı dep esaplawǵ'a boladı.

Demek, bunnan ko'p a'sirler burın do'regen qızıq syujetli qıyalıy erteklerde xalıqtın' ilim ha'm texnikanı joqarı da'rejede jetkeriw, turmıs mashaqatların jen'illestiriw haqqındag'ı a'rmanları, niyetleri sa'wlelengen.

Qıyalıy erteklerdin' ishinde **"Qa'pestegi qustı tapqan bala"** ertegi syujetinin' qızıqlı bolıwı menen dıqattı tartadı. Ertektin' bas qaharmanı-bir baydın' genje balası. Ol aqıllı, tapqır, hadal, ken' peyil jigit bolıp er jetedi. Atasının' tapsırması boyınsha a'lwan tu'sli pa'ri bar a'jayıp qa'peste jasaytug'ın go'zzal qustı tawıp keliw ushın qa'wipli jolg'a rawana boladı. Jolda ol do'gerek-dashqa wayran salıp ju'rgen, jawız ku'shtin' iyesi, ısqırǵ'an aydarhanı o'ltirip, u'lken qara qustın' palapanların aman alıp qaladı. Qara qus jigitke minnetdar boladı. Bunnan son' atasının' tapsırmasın orınlawda bul qara qus ko'p ja'rdemler beredi. Sebebi ol g'ayrı ta'biyiy ku'shlerge iye sıyqırlı qus edi. Onın' ja'rdemi menen hawada ushatug'ın, ten'izde keme bolıp ju'zetug'ın sıyqırlı gilemge, bir patshalıqtın' ku'shine ten' bolǵ'an qural sıyqırlı tayaqqa, kiysen' adamdı ko'rsetpey taslaytug'ın sıyqırlı sho'girmege iye boladı. Usı sıyqırlı ku'shke iye qurallardın' ja'rdeminde jigit ku'ta' qa'wipli jag'daylardan, qa'wipli ku'shlerden aman qutıladı. Qıyın waqıtlarda qara qustın' pa'rin tu'tetse, qara qus balag'a ja'rdemge keledi. Mısalı, atasının' qıyın tapsırmasın orınlap, ko'p oljalı bolıp kiyatırǵ'an jigitke onın' eki ag'ası jamanlıq etip jolda an'lıp oljaların tartıp aladı, o'zin o'limshi etip du'zge taslap ketedi. Jigit qara qustın' pa'rin tu'tetip onı ja'rdemge shaqıradı. Qara qus jigitti tiriltip, o'limnen aman alıp qaladı. Ja'ne de ko'p qıyınshılıqlardı jen'ip eline aman-esen quwıladı. Gu'na'karlardı jazalap elde a'dillik ornatadı, shadlı da'wran su'redi.

Qıyalıy erteklerdin' tiykarg'ı ideyası insannın' aqıl-oyının' teren'ligin, ushqır qıyalın, tapqırlıǵ'ın, ruwxiy ku'shin ulıǵ'law bolıp tabıladı. Ko'p g'ana qıyalıy ertekler g'ayrı ta'biyiy ku'shler menen gu'reste adamnın' jen'iske erisiwin sa'wlelendiredi.

**Turmıs
ertekleri**

Bul topardag'ı erteklerde fantastikalıq syujetler ha'm personajlar su'wretlenbeydi, al real turmısqa jaqın waqıyalar, sharayatlar, xalıqtın' turmıs-tirishiligi su'wretlenedi. Turmıs erteklerinin' qaharmanları qıyalıy da'wler, aydarhalar, sharwalar, sawdagerler, baylar, biyler, qullası xalıqtın' ha'r qıylı qatlamınan shıqqan adamlar bolıp tabıladı. Turmıs erteklerindegi waqıyalar qıyalıy erteklerdegidey jetti qat jerdin' astında yamasa jetti qat aspannıń' u'stinde emes, al real turmıs erteklerin folklor iliminde **realistlik ertekler** degen termin menen de ataydı. Realistlik ertekler bul sha'rtli atama. Og'an qarap bunday erteklerge a'debiyattag'ı realizm metodının' qatan' talapların, qag'ıydaların qoyıwg'a bolmaydı. Ertektin' atı erteke. Onda ushqır qıyal, giperbolalıq su'wretlewler basım bolıwı tiyis. Basqasha jag'dayda ertekler haqıyqıy janrlıq qa'siyetin jog'altadı. Turmısliq (realistlik) erteklerde ha'zil-da'lkek (yumor), ashshı ku'лки, sıqaq etiw (satira) belgili orın iyeleydi, qızıqlı, ku'lkili waqıyalar, sharayatlar su'wretlenedi. Mısal retinde "Eki dos", "Esim boyrashı", "Tog'ız ton'qıldaq, bir shin'kildek", "Aqıllı g'arrı", "Otınshı baba", "Eki ag'ayınli jigit", "Aqıllı hayal ha'm axmaq patsha", "Tazsha", "Diyxan", "Aldar ko'se", "Muxtar ko'se ha'm Duxtar ko'se" erteklerin keltirip o'tiw mu'mkin.

"Eki dos" erteginde qarapayım xalıqtan shıqqan Esjan ha'm Doshan degen dos jigitlerdin' turmısı su'wretlenedi. Olar a'piwayı diyxan jigitler bolsa da epshil, tapqır bolıp shıg'adı, dos, tatıw bolıp jasaydı. Dosjan o'zinin' tapqırılıg'ı, hiylekerligi menen eldi shabıwg'a kelgen dushpanlardı qorqıtıp izine qaytaradı, eldi dushpan shabıwlınan aman alıp qaladı. Bul xızmeti ushın eldin' patshası Doshan menen Eshandı sıylap, olardı u'yli-jaylı etedi, eki wa'zirinin' qızların nekelep berip, dan'g'aralı toy beredi. Dosjan patshanın' a'skerbasısı bolıp tayınlanadı. Eki dos baxıtlı turmıs keshiredi.

Bul ertekte fantastikalıq su'wretlewler ko'rinbeydi, onda turmısliq su'wretlewler basım.

Turmıs erteklerinin' baslı ideyası qarapayım xalıqtın' danalıg'ın, tapqırılıg'ın, epshilligin ulıg'lawdan ibarat. Olarda a'dillik, hadallıq, ar-namıs,

hu'jdan ma'seleleri ko'teriledi, jaqsı patsha, bereketli el, abadan turmıs haqqında'ı xalıq a'rmanları sa'wlelenedi.

Haywanatlar

haqqında ertekler

Bul topardag'ı erteklerde haywanatlar baslı qatnasıwshılar bolıp, personajlar da'rejesine ko'teriledi. Olar ko'rkem so'z o'nerinin' sha'rtlıligi boyınsha **janlandırıladi**, yag'nıy adamlarday bolıp ha'reket etedi, so'yleydi, oylaydı. Ertelerde haywanlardın' ta'biyatın su'wretlew arqalı adamlardın' minez-qulqı, ju'ris-turısı, u'rp-a'detleri astarlap beriledi. Mısalı, u'y haywanlarınan eshek-aqılsız, o'jet, qoy-juwas, til alg'ısh, eshki-sumlıqlı, jabayı haywanlardan qasqır-jırtqısh, ashko'z. Na'psiqaw, tu'liki-hiyleker, jalaker, sag'al-na'pisqaw, turaqsız, qoyan-qorqaq etip su'wretlenedi. Biraq haywanlardın' obrazları arqalı adamlardın' turmısı, kewilkeypi, ju'ris-turısı tımsallap beriledi. Sonlıqtan haywanatlar haqqında'ı erteklerdi ayırım jag'daylarda **tımsal-ertekler** dep te ataydı.

Haywanatlar haqqında erteklerdin' payda bolıwın folklor iliminde erte da'wirlerdegi mifologiyalıq tu'sinikler menen, yag'nıy **totemizm** tu'sinikleri menen baylanıstıradı. Erte da'wirlerde adamlar ta'biyat sırların tu'sinbey haywanlarda qanday da bir sırlı ku'sh bar dep bilgen, olardan qorıqqan, olarg'a tabıng'an. Biraq adamlarda ta'biyat tuwralı tu'siniklerdin' ken'eyiwi menen ertelerde haywanlar kem-kemnen mifologiyalıq sıpatın jog'altıp, tirishilik du'nyasının' a'piwayı bir bo'legi bolıp ko'rinedi.

"Tu'liki menen Qoraz" erteginde sumlıg'ı sa'tine tu'spey qalg'an tu'lkinin' is-ha'reketleri su'wretlenedi. Ash bolıp awılg'a tawıq urlıqqa kelgen tu'liki qoranın' to'besine qonaqlap otırg'an qorazdı aldastırıp jerge tu'sirmekshi boladı. Tu'liki ha'mme haywanlardın' doslıqta ha'm tatiw jasawı kerekligi tuwralı patshanın' buyrıg'ı shıqqanın aytadı, jerge tu'sip so'ylesip otırıwg'a mira't etedi. Sonda qoraz: tu'liki dostım, a'naw kiyatırg'an eki iyt te jetip kelsin, ba'rimiz birge gu'rrin'lesemiz, deydi. Tu'liki quyrıg'ın putına qısıp, qashıwg'a qolaylasadı. Qoraz: tu'liki dostım, nege qashasan', patshanın' buyrıg'ı bar g'oy, deydi. Tu'liki: iytler ele bul buyrıqtı esitpegen shıg'ar, dep zip beredi.

Ertekte sumlıqlı tu'лки obrazı arqalı miynet etpey hiylekerlik penen ku'n ko'riwge a'detlenip ketken adamnın' tımsalıy obrazın an'lawg'a boladı. Haywanatlar haqqındag'ı erteklerde haywanlardın' o'z-ara qatnasları, bir biri menen soqlıg'ısıwları arqalı jaqsılıq penen jamanlıq arasındag'ı gu'res sa'wlelenedi, ashko'zlik, zorlıq, hiylekerlik qaralanadı.

An'ızlar

Xalıq awızeki do'retiwshiliginin' belgili bir bo'legin an'ızlar tutadı. So'z o'nerinin' epikalıq tu'rine jatadı. An'ızlar ko'rkem tildin' proza (qara so'z) tu'ri menen de, poeziya (qosıq) tu'ri menen de bayanlana beriwi mu'mkin. An'ızlar rus folklorında **legendalar**, o'zbek folklorında **ra'wiyatlar** dep ataladı.

An'ızlar belgili tariyxıy waqıyalardın' yamasa tariyxıy adamlardın' a'tirapında payda bolg'an a'n'gimeler, shıg'armalar bolıp tabıladı. An'ızlarda fantaziyalıq, giperbolalıq su'wretlewler mol bolg'anı menen olar tariyxıy shınılıqtın' shen'berinen alıslap ketpeydi. Mısalı, bir an'ızda qaraqalpaq xalqının' batırı Ernazar Alako'zdin' Xiywa xanının' toyında 50 put (800 kg) ju'k ko'tergeni a'n'gime etiledi. Adamnın' sonshelli salmaqtı ko'tere almawı mu'mkin, biraq Ernazar Alako'zdin' tariyxta bolg'anı, Xiywa xanının' jıyınlarına qatnasqanı ras.

An'ızlar xalıqtın' o'tkendegi tariyxı, turmısı tuwralı bay mag'lıwmatlar beredi. Qaraqalpaqlardın' tariyxına baylanıslı Ormambet biy, Maman biy, Aydos biy, Bozataw, Qon'ırat waqıyaları tuwralı, jer-suw atlarına baylanıslı Xojeli, Shımbay, Nazlımxan sulıw, Gu'ldirsın, Qırıq qızdın' qalası, Shomanay atamalarına baylanıslı ha'm basqa da ko'plegen an'ızlar bar.

An'ızlar tematikalıq jaqtan bir neshe toparlarg'a bo'linedi: 1. **Tariyxıy an'ızlar**. Bular tariyxıy waqıyalarg'a, tariyxıy adamlarg'a baylanıslı do'reydi. Mısalı, Maman biy, Aydos biy, Ernazar biy tuwralı an'ızlar. 2. **Toponimikalıq an'ızlar**. Bul topardag'ı an'ızlar jer-suw atamalarına baylanıslı do'reydi. Mısalı, Shımbay, Shomanay haqqındag'ı an'ızlar. 3. **Diniy an'ızlar**. Olar payg'ambarlar, sahabalar, a'wliyeler, shayıqlar haqqında bolıp keledi. Mısalı, Muhammed

payg'ambar, onin' to'rt dostı (sha'ryarlar) Ha'zireti Ali, Omar, Osman, Siddiq tuwralı an'ızlar usı toparg'a kiredi.

An'ızlardag'ı waqıyalar, sharayatlar, adamlar ko'rkem til menen su'wretlenedi, syujetler belgili bir kompozitsiyalıq qurılısqa iye boladı. Sonın' ushın da an'ızlar ko'rkem do'retiwshiliktin' bir janrı bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq folklorında "Gu'ldirsın" an'ızın qarabaqanag'a aynalg'an eski Gu'ldirsın qalasınin' atamasına baylanıslı payda bolg'an. Erte zamanlarda Xorezm elinde Gu'listan degen abat qalanı dushpanlar qamal etedi. Qala xalqı ashlıqqa qaramastan shıdamlılıq penen ma'rtlershe qorg'anadı. Biraq patshanın' Gu'ldirsın atlı qızı dushpan patshasınin' balasına shahzadag'a ashıq bolıp, qamaldın' sırın ashıp beredi. Gu'ldirsinnin' satqınlıg'ı aqıbetinde qala qarap boladı, xalqı tutqın boladı yamasa posıp ketedi. Shahzada asaw attın' quyrıg'ına Gu'ldirsındı baylatıp aydatıp jiberedi. Sebebi, o'zinin' jeke tileklerin qanaatlandırıw ushın ata-anasına, eli-xalqına qıyanet etken qız, erten' mag'an da an'sat qıyanet ete aladı,-deydi shahzada. Usınnan baslap qa'rep bolg'an qalanın' atın xalıq Gu'ldirsın dep atay baslag'an.

Sheshenlik so'zler

Qaraqalpaq folklorında o'z aldına janr bolıp qa'liplesken so'z marjanlarınan. Sheshenlik so'zler xalıqtın' turmıs ta'jiriybesinen kelip shıg'ıp, jasap turg'an zamannın' mazmunına qaray o'tkir zeyin, teren' aqıl, shireli til menen ayılğ'an. Sheshenlik so'zlerdi erte zamanlarda el basqarıp, xalıqtı izine ertken biyler, dawlı islerge to'relik beretug'ın, ko'pti ko'rgen dana kisiler aytqan. Olardı **sheshenler** dep atag'an. Sheshenlik so'zler turmıstın' ha'r qıylı jag'daylarına baylanıslı aytılp, olarda a'dillik, ar-namıs, hu'jdan sıyaqlı adamgershilik ma'seleleri ortag'a qoyıladı. Qaraqalpaq xalqında Jiyrenshe ha'm onin' sheshenlik so'zleri haqqında a'n'gimeler ken' tarqalg'an. "Jiyrenshenin' bayıwlılar menen so'ylesiwi" degen a'n'gimede Ja'nibek xan aw salıp ju'rip bir go'ne tamda u'sh bayıwlının' otırg'anın ko'rip, olardıń ne so'ylesip atırg'anın bilip kel dep Jiyrensheni jiberedi. Jiyrenshe bayıwlılar o'z-ara quda tu'sip atırg'anın, qız ta'repi qalın' malına 300 go'ne tam sorap atırg'anın, biraq ku'yew ta'repi onday ko'p go'ne tamdı to'ley almaytug'ının, sonda ortadag'ı ka'tquda

bayıwlı: eger Ja'nibek xan bolıp tursa, 300 emes 500 go'ne tam awısıp qalatug'ın aytıp atır dep keledi. Ja'nibek xan zalım bolıp, jurttı postırtıp jibergenin son da bile di. Jiyrenshe o'zinin' danalıg'ı, tapqırlıg'ı menen xannın' zalımlıg'ın o'zine bildiredi, bayıwlıların' quda tu'siw syujeti arqalı salıqtı ko'p salıp jurttı postırıp jibergenin a'shkaralaydı.

Sheshenlik so'zlerdin' basım ko'pshiligi an'ızlıq xarakterge iye boladı. Mısalı, Jiyrenshe, Asan Qayg'ı sıyaqlı sheshenler tariyxta bolg'an dep esaplanadı.

Sheshenler so'zi-xalıq danalıg'ının' en' jarqın ko'rinislerinin' iri.

**Ku'ldirgi
a'n'gimeler
(Anekdotlar).**

Xalıq danalıg'ının' bur tu'rinde ku'lkili sharayatlar, ku'lkili is-ha'reketler, ju'ris-turıslar qızıqlı a'n'gime etiledi.

Ku'ldirgi a'n'gimeler yamasa anekdotlar kishi ko'lemli bolıp, qızıq syujetke iye boladı ha'm o'tkir ku'lkili menen ayaqlanadı, satiralıq yamasa ha'zil-da'lkek (yumor) mazmunına iye boladı, lapgo'ylik yaki giperbolalıq su'wretlemeler ko'birek qollanıladı.

Qaraqalpaq folklorında Xoja Nasratdin, Aldar ko'se, O'mirbek laqqı, Dosnazar solaqay h.b. baylanıslı ku'ldirgi a'n'gimeler ku'ta' ko'p. Olar xalıq awzınan jazıp alınıp, bir neshe ma'rtebe kitap bolıp shıqtı. To'mende qaraqalpaq anekdotlarınan ayırım u'lgiler beriledi.

* * *

Bir ku'ni O'mirbektin' tanası awıldın' mollasının' tanasın su'zip o'ltirip qoyıptı. Qısınıspag'a tu'sken O'mirbek a'ri oylanıp, beri oylanıp mollanın' aldına barıptı.

- Taqsır, keshe sizin' tanan'ız bizin' tananı su'zip o'ltirip qoyıptı. Shariyat ta'rtibinde bul qalay sheshiledi eken, kitap ashıp qarap jiberesiz be?-dep o'tinish etipti.

Molla kitap ashıp, a'ri otırıp, beri otırıp bılay depti:

- Tana tananı su'zip o'ltirse, adamnan ko'riwge bolmaydı eken, o'lgen tananın' iyesine qun to'lenbeydi eken.

O'mirbek quwanıp ketip:

- A'dil sheshim aytqanın'iz ushın raxmet, taqsır. Tanan'ızdın' terisin adam jiberip aldırag'oyın', sizin' tanan'ızdı bizin' tana su'zip o'ltirip qoyıp edi,-dep shıg'ıp ketipti.

Sumlıg'ı basına jetken molla o'tirik ra'wiyat bergenine qattı o'kinipti.

O'mirbek penen Dosnazar solaqay jol ju'rip kiyatırıp tu'нге qalıp bir awılda qudayı qonaq bolıptı. Qong'an u'yi sha'wle asıp beripti. Ash bolg'an O'mirbek ıssı sha'wleden asap jibergende awzı ku'yip ko'zinen monshaq-monshaq jas tamıptı. Bunı ko'rgen Dosnazar solaqay:

- Haw, O'meke, nege jılap otırsan'?-dep soraptı.

- Awıldan shıqqanda dayım qattı awırıp atır edi, a'lle netti eken dep, kewlim buzılıp otır,-dep juwap beripti O'mirbek.

- Qoy, qapa bolma, dayın' awırsa ta'wir bolıp keter,-depti Dosnazar solaqay dostının' kewlin alıp. Usını aytıp bolıp o'zi de ıssı sha'wleden asap jibergen eken, awzı ku'yip, eki ko'zinen parlap jas ag'ıptı. Sonda Dosnazar solaqay:

- A'y, O'mirbek, dayın'nın' u'yi-ishi birotala qırıldı ma deymen, menin' de ko'zimnen jas ag'ıp kettig'oy,-depti.

XALIQ QOSIQLARI

Qosıqlar qaraqalpaq folklorının' ku'ta' u'lken bo'limin quraydı. Qosıqlar ha'r qıylı tariyxıy ha'm turmıs sharayatlarına, adamlardıń kewil-keypine baylanıslı do'reydi. Sonlıqtan qosıqtın' tematikası bay, ko'p tu'rli boladı. Qosıq adam tuwılg'annan baslap o'mirinin' aqırına shekem ruwxiy azıq retinde xızmet etedi. Adam quwanışlı ku'ninde qosıq aytıp yamasa tın'lap kewlin ko'teredi, shadlanadı, qayg'ılı ku'ninde qosıq penen sherin tarqatadı, qapa kewlin jubatadı.

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarının' bası **termeler** ha'm **tolg'awlar** dep aytıwg'a boladı. Terme ha'm tolg'awlar formalıq du'zilisi (qosıq qurılısı) boyınsha birey bolg'anı menen mazmunı jag'ınan ajıraladı. Sonlıqtan ko'pshilik folklorshı alımlar olardı ayırım janrlar dep qaraydı (N.Da'wqaraev, Q.Maqssetov h.b.).

Termelerdin' payda bolıwı ha'r qıylı temalardag'ı naqıl-maqallar, aqıl-na'siyat so'zler menen baylanıslı, solardın' jıyıntug'ınan aqıl-na'siyat mazmunındag'ı shıg'armalar bolıp qa'liplesedi. Ha'r g'ıylı tematikadag'ı naqıl-maqallardı terip alıp, olardı shıg'armag'a ja'mlegenlikten **termeler** degen janrlıq atama qa'liplesken. Termelerde aqıl-na'siyat mazmunındag'ı oy-pikirler turmıstın' tu'rli tarawındag'ı ta'jiriybelerdin' juwmaqları retinde ko'rinedi. Mısalı:

Bilegimde ku'shim bar,	Du'nya jıyıp u'yime,
Batırman dep maqtanba.	Ko'rkeydim dep maqtanba.
Baxıt qonıp basıma,	Telek tolı u'yimde,
U'lkeydim dep maqtanba.	Da'nim bar dep maqtaba.

Bul termede ju'ris-turıs, a'dep-ikramlılıq qa'deleri boyınsha aqıl-na'siyat beriledi. Termenin' ha'r bir eki qatarı o'z aldına naqılga usaydı.

Termelerdi jırawlar aytatug'ın bolg'an. XIX a'sirge kele termelerdi baqsılar da aytatug'ın bolg'an. Biraq baqsılardıń termeleri jıraw termelerindey shubırtpa qatarlı emes, al to'rt qatarlı ba'ntlerge tu'sken, belgili uyqas qag'ıydalarına (a-a-a-b yamasa a-a-b-a) bag'ınatug'ın bolg'an.

Tolg'awlar qandayda bir u'lken waqıyanı ha'm sol waqıyag'a baylanıslı bolg'an jeke adamdı, ko'binese tariyxıy waqıya menen tariyxıy adamdı su'wretlewge, sol waqıya ha'm og'an qatnasqan adamlar tuwralı oylanıwg'a, tolg'anıwg'a baylanıslı do'reydi. Sonın' ushın da bunday shıg'armalarg'a **tolg'awlar** degen janrlıq atama berilgen.

Asıw-asıw tawlardan	Ormambettey biylerden
Asıg'a ko'shti ko'p nog'ay,	Ul qalmadı, qız qaldı.
Edil menen Jayıqtan,	Alg'ır qustın' pa'njesi,
Jabıla ko'shti ko'p nog'ay.	U'sh qızının' genjesi,
Ormambet biy o'lgende,	Sarısha sulıw der edi.
On san nog'ay bu'lgende,	

Bul tolg'awda qaraqalpaqlardıń Nog'aylı da'wirine tiyisli tariyxıy waqıya (XVI a'sirdin' aqırı) tiykarg'ı syujet etip alıng'an. Onda qalmaq basqınshılıg'ı saldarınan qaraqalpaqlardıń ata-ma'kanın taslap Tu'rkstang'a posıwı

sa'wlelengen. Personajlar sıpatında xalıq ha'm qaraqalpaqlardıń jaw qolınan qurban bolg'an biyi Ormambettin' aqıllı qızı Sarısha sulıw qatnasadı. Tolg'awlarda waqıyanın' su'wretleniwine adamnın' ruwxiy keshirmeleri, ishki mun'-sher, qayg'ı-ha'siret sezimleri qosılıp, qarısıp ju'redi.

Tolg'awlardı jırawlar aytqan. Tolg'awlar forması boyınsha tu'rkiy xalıqlarg'a go'ne zamanlardan miyras bolıp kiyatırg'an da'stu'rli jır u'lgisinde do'retilgen. Qurılısı boyınsha belgili bir ba'nt o'lemlerine, uyqas ta'rtilerine bag'ınbay 7-8 buwınlı shubırtpa qatarlar tu'rinde bolg'an.

Tolg'awlar da'stu'ri XIX a'sirde tematikası ha'm ideyalıq mazmunı boyınsha **tariyxıy qosıqlarda** dawam ettirilgen. Olarda xalıq tariyxına baylanıslı u'lken waqıyalar, ha'diyseler, tariyxıy adamlar ha'm olardıń iygilikli isleri tuwralı tolıp-tasıp jırlanadı. Qaraqalpaq folklorında "Qaraqalpaq", "Jeti u'yge bir beldar", "Ma'rdikar", "Bir a'lamat zaman boldı", "Bozataw", "A'wezjan", "Eshbay" qosıqları ken'nen belgili.

Japakeshler qarsı turıp qozg'aldı,
Paraxat xalıqqa ayaz jar saldı,
Jeti u'yge bir adam ma'rdikar aldı,
Xalıqtı teren' oylandırg'an ma'rdikar.

Bul qosıqta 1916-jılı Patsha Rossiyasının' birinshi jer ju'zilik urista jen'impaz bolıw maqsetinde jergilikli xalıqtan front jumısları ushın adamlar alg'anı, bunday ma'nissiz, iygilikli emes iske xalıqtın' narazı bolıwı ha'm qozg'alan' ko'teriwi sıyaqlı tariyxıy waqıya sa'wlelengen.

Xalıq qosıqlarının' ishinde **muhabbat qosıqları** ku'ta' ken' tarqalg'an. Olardı **ashıqlıq qosıqları** dep te ataydı. Olarda jas jigit yaki qızdın' su'ygen yarına bolg'an teren', na'zik, pa'k sezimleri, hijran-ayralıq da'rtine gırıptar bolg'an ashıqtın' mun'-sher sezimleri beriledi. Sonday-aq su'ygen yarıdın' sulıw kelbeti, qa'ddi-qa'wmeti, aqıl-parasatı, joqarı adamgershiligi arnaw-ta'riyip tu'rinde ko'terin'ki, maqtanıshlı sezimler menen jırlanadı.

Bul qosıqta jawg'a atlang'an su'ygen yarı qurban bolıp, ayralıq ku'ygen basına tu'sken opalı qızdın' ju'rek sezimleri beriledi.

Xalıq arasında ha'zirge shekem "Na'yleyin", "Aq boz at", "Ag'ları", "Qızlar u'yge kir", "Yasha pa'ri", "Da'rdin'nen", "Aqsın'gu'l", "Sa'wdigim", "Qız Minayım", "Qarako'z" sıyaqlı ashıqlıqtı jırlaytug'ın qosıqlar ken'nen ma'lim bolıp, saxnada, toylarda, ziyapatlarda tez-tez ayıladı.

Jasımnan qosılıp, oynap ku'lgenim,	Qız Minayım uyqın' qattı,
Sol ushın sarg'ayıp otqa ku'ygenim,	Janbasın'a giltin' batı,
Qushaq ashıp, intizar bop su'ygenim,	Kelgen yarın' suwıqqa qattı,
Qayda qaldı, xabar bergil aq boz at.	Oyan endi, yar Minayım.

(«Aq boz at»)

(«Qız Minayım»)

Miyнет qosıqlarının' baslı teması hadal miynet, ka'sip-ka'r, o'ner, diyxansılıq, sharwashılıq bolıp keledi. Bir qatar qosıqlarda jallanba miynetin' awırlıg'ı, jumıs beriwshi mu'lk iyesinin' a'dilsizligi, ashko'zligi sıng'a alınadı.

Arjag'ı Da'wqara, berjag'ı Shımbay,

Eki ortada qos aydadım bir tınbay.

Yamasa:

Ala ba'ha'r sen qostırdın' arban'dı,

Sa'skede keltirdin' suyıq jarman'dı,

Ayında ko'rmedik maylı sorpan'dı,

Diyxan ashtan o'ler boldı, Qazı iyshan.

Miyнет temasına baylanıslı qosıqlar sotsiallıq turmıstı real sa'wlelendiriwı menen o'zgeshelenip turadı.

DA'STANLAR

Xalıq do'retwshiliginin' ko'lemlı ha'm qızıqlı janrlarının' biri da'stanlar bolıp tabıladı. Da'stanlar janrlıq ta'biyatı ha'm belgileri boyınsha epikalıq tu'rge kiredi. Folklor iliminde xalıq da'stanların **epos** degen termin menen de ju'ritedi. Mısalı, "Qırıq qız" eposı, "Edige", "Manas" eposı, "Go'rug'lı" eposı dep te ataw

mu'mkin. Demek, da'stan ha'm epos folklor iliminde sinonim termler bolıp esaplanadı. Da'stanlardın' syujeti qızıqlı ha'm shiyelenisken waqıyalarg'a qurıladı. Olardı el dep en'iregen erlerdin' batırlıq isleri yamasa o'z muhabbatına sadıq bolg'an ashıq-mashıqlardın' shiyelenisken ta'g'dirleri jırlanadı. Xalıq da'stanlarında waqıyalar ko'binese birgelki baslanadı, izbe-iz, basqıshpa-basqısh rawajlanadı ha'm tabıslı, jen'isli ayaqlanadı. Mısalı, "Alpamıs", "Ma'spatsha", "G'a'rip ashıq" sıyaqlı qaraqalpaq xalıq da'stanlarında syujetler usı ta'rtipte rawajlanadı ha'm juwmaqlanadı.

Xalıq da'stanlarının' syujetleri ko'binese qosıq tu'rinde bayanlanadı, ayırım da'stanlarda qosıq ha'm qara so'z benen aralas bayanlanadı.

Tu'rkiy xalıqlardın' da'stanları saz a'sbapları (qobız, duwtar, dombıra) ja'rdeminde atqarıladı. Da'stanlardın' atqarıwshıları qaraqalpaqlarda jırawlar, baqsılar, o'zbeklerde, tu'rkmenlerde baxshılar, qazaqlarda aqınlar yamasa jırshılar dep ataladı.

Da'stanlardın' jazba a'debiy tu'ri de bar. Olar belgili bir avtorlar ta'repinen do'retilip, jeke do'retiwshilik belgilerine iye boladı. Atap aytqanda olar jazba a'debiyat nusqaları bolıp esaplanadı, olarg'a son'g'ı a'wladlar o'zgerisler, qosımshalar kirgize almaydı, su'wretlenip atırg'an waqıyalarg'a, personajlarg'a jeke avtorlıq qatnaslar, ko'zqaraslar beriledi, avtorlıq problemalar, ideyalar sa'wlelenedi. Jazba a'debiyat da'stanları jekke avtorlıq stilge iye boladı. Mısalı, Ferdawsiydin' "Shahnama", Nawayının' "Hamsa", Berdaqın' "Axmaq patsha", A.Dabilovtın' "Bahadır" da'stanları usınday qa'siyetlerge iye.

Da'stanlar tematikalıq bag'darına, syujetlik ha'm ideyalıq mazmunına qaray **qaharmanlıq (batırlıq) da'stanlar** ha'm **ashıqlıq (liro-epikalıq da'stanlar)** bolıp ajıraladı.

Qaharmanlıq (batırlıq) da'stanlar

Da'stanlardın' bu'l tu'rin xalıq do'retiwshiliginde ha'm folklor iliminde **batırlar jırı** dep te ataydı. Eski tu'rkiy so'z o'nerinde ulıwma poeziyanı **jır**

yamasa **yır** dep, al onı atqarıwshılardı **yırag'ıw (jıraw)** dep atag'an. Batırlıqtı jırlaytug'ın shıg'armalar bir qansha ko'lemli bolg'an ha'm olardı **u'lken jırlar** yaqi **batırlar jırı** dep ju'ritken. Usı **jır** ha'm **jıraw** atamaları sol eski tu'rkiy zamannan baslap ha'zirgi da'wirge shekem qaraqalpaqlardıń ma'deniy turmısında u'ziliksiz qollanılıp kelmekte. **Qaharmanlıq da'stanlar** termini parsı tilinen alıng'an bolıp, o'zbek a'debiyatı arqalı qaraqalpaq a'debiyatına ha'm folklor ilimine XX a'sirdin' ortalarında aylanısqa tu'sken. Ha'zir bul atama folklorda ha'm ilimde turaqlasıp ketken, sonlıqtan qaharmanlıq da'stanlar ha'm batırlıq da'stanlar terminleri ten'inen qollanıla beredi.

Batırlıq da'stanlarda el-xalıq ta'g'diri, onın' ar-namısı, ma'mleket ta'g'diri ushın bolg'an gu'res jırlanadı. Olardıń tiykarg'ı tematikası batırlıq, el qorg'aw, sırtqı dushpan menen gu'res, ar-namıstı qorg'aw bolıp esaplanadı. Basqa barlıq waqıyalar, epizodlar, turmıstın' tu'rli ko'rinisleri usı baslı temanı tolıqtırıw ushın qosımshalar retinde kirgiziledi. Da'stanlarda batırdın' a'jayıp ku'sh iyesi ekenin, jawıngerlik uqıbın, erligin, gu'reslerde jen'impaz bolıwın su'wretlewge ayrıqsha itibar beriledi.

Qaraqalpaq batırlıq da'stanların jırawlar tarın qıyqalap shertetug'ın saz a'sbabı qobız ja'rdeminde qırıldag'an dawıs penen aytatug'ın bolg'an. Jırawlar-batırlıq da'stanlardın' do'retiwshileri ha'm atqarıwshıları.

Qaharmanlıq da'stanlar to'mendegi turaqlı belgilerge ha'm qa'siyetlerge iye boladı:

Da'stannın' bas qaharmanı a'jayıp ku'sh iyesi, da'w ju'rek, ullı jawınger, iygilikli isler ushın gu'resetug'ın pıdayı batır boladı. Batır a'jayıp bolıp tuwıladı, a'jayıp bolıp o'sedi. O'zine sadıq joldas retinde a'jayıp at ha'm qural-jaraq tan'laydı. Da'standa batır menen at obrazı ajıralmag'an halda bir qosıp tu'siniledi. Batır gu'reste bel bermes a'jayıp palwan etip su'wretlenedi. Batır er jetken son' o'zine ılayıq o'mirlik joldas- qız izleydi. Usı qız izlew ha'm onı elge alıp qaytıw barısında onın' batırlıq isleri, palwanlıq ku'shi ko'rinedi. Batır haq kewil, isengish, ol geyde sum qıyallı adamlardan turadı. Batırdın' nag'ız ku'shi, jawıngerlik uqıbı, xalıq isine pıdayılıg'ı sırtqı dushpanlar menen gu'reste ko'rinedi. Bulardıń

ha'mmesi batırlıq da'stannın' syujetindeki **motivler** bolıp tabıladı. Usınday motivler kishi-girim o'zgerisler, ayırmashılıqlar menen ko'pshilik batırlıq da'stanlardın' syujetlik mazmunına tiykar boladı. Bunday motivler qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanları "Alpamıs"ta, "Qoblan"da, "Ma'spatsha"da, "Edige"de, "Qırıq qız"da ushırasadı.

"Qırıq qız" da'stanı

Da'stan haqqında qısqasha mag'lıwmatlar. "Qırıq qız" da'stanı qaraqalpaq xalıq awızeki poetikalıq do'retiwshiliginin' a'jayıp shıg'arması. Da'stan qaraqalpaq jazıwshıları A.Begimov, Sh.Xojaniyazov ha'm S.Ma'wlenovlar ta'repinen 1939-jılı ataqlı qaraqalpaq jırawı Qurbanbay Ta'jibaevtan (1876-1958) jazıp alıng'an.

Qurbanbay jırawdın' bergen mag'lıwmatı boyınsha "Qırıq qız" da'stanın da'slepki ma'rtebe jırlag'an XVIII a'sirde jasag'an qaraqalpaq jırawı ha'm shayırı Jiyen jıraw. Onnan son' da'standı XIX a'sir dawamında Xalmurat jıraw, Shan'qay jıraw, Qazaqbay jıraw, Jiyemurat jırawlar jırlag'an.

Da'stan birinshi ret 1949-jılı qaraqalpaq tilinde basıp shıg'arıldı. Son'ınan 1956-jılı qaraqalpaq tilinde ekinshi ma'rte basıp shıg'arıldı, ko'lemi 20000 g'a shamalas qosıq qatarlarınan ibarat. Bul shıg'arma rus tiline awdarılıp bir neshe ma'rtebe basıp shıg'arıldı (1949, 1951, 1952, 1956, ...), sonday-aq ol o'zbek, qazaq, qırg'ız, tu'rkmen tillerine awdarıldı ha'm basıp shıg'arıldı.

Bul mag'lıwmatlar "Qırıq qız" da'stanının' qanshelli xalıqaralıq abırayg'a iye bolg'anınan, gumanistlik, demokratiyalıq ideyalar menen suwg'arılg'anınan da'rek beredi.

"Qırıq qız" da'stanının' tiykarg'ı ideyası - tuwılg'an jerdi, eldi basqınshılardan qorg'aw, Watannın' g'a'rezsizligi, ar-namısı ushın gu'resiw. Da'stannın' barlıq syujetlik qurılısı, personajlar du'zimi, olar arasındag'ı konflikt, barlıq qosımsha epizodlar usı baslı ideyanı ashıwg'a qaratılg'an. Da'stan bastan aqırına deyin watan su'yiwshilik ideyalar menen tolı.

Qisqasha syujeti. Waqiya buring'ı o'tken zamanda ata jurtı Tu'rkstanda Sarkop degen qalada bolıp o'tedi. Usı eldin' ataqlı adamı Allayar baydın' jigersiz altı ulı ha'm bolasınlı, sulıw, aqıllı Gu'layım atlı qızı boladı. On to'rt jasqa kelgende og'an jawshılar ko'beyedi, ha'tteki Allayardın' qoy shopanı kelbeti kelispegen Jurın tazg'a deyin sırttan bir pay ashıq boladı. Biraq Gu'layım jawshılardı qaytarıp jiberedi. Ol qasına qırıq qarıwlı qız alıp, Miywalı degen jerden qorg'an saldırıp, qollarına qural alıp a'skeriy o'ner u'yrene baslaydı.

Gu'layımın' joqlıg'ında qalmaqtın' xanı Surtaysha Sarkoptı shawıp, adamların bende etip aydap ketedi. Gu'layım qırıq jawınger qızı menen Surtayshanın' izinen quwadı. Da'rbent tawda da'slepki ma'рте qalmaq a'skerleri menen sawash boladı. Dushpan jen'ilip o'z qalasına barıp tıg'ıladı.

Sawashtan son' dem alıp atırg'an Gu'layım'g'a Xorezm elinin' batırı Arıslan duslasadı. Onın' elin qızıl baslar elinin' patshası Na'dirsha shawıp ketken edi. Arıslan Gu'layım menen birge Surtayshag'a atlanadı. Gu'layım Surtaysha menen jekpe-jek ayqasqa shıg'ıp, onı jen'edi, zalımın' gellesin qılıshı menen qag'ıp taslaydı. Arıslan qalmaqtın' da'wdey batırı Qaraqashqtı, Gu'layımın' batır qızların' biri Sa'rbınaz qalmaq batırı Qunqardı jekpe-jek ayqasta o'ltiredi. Olar birlikte qalmaqtın' qalasın buzıp, sarkoplı bendelerdi Surtayshanın' qullıg'ınan azat etedi. Tu'rkstang'a qaytıp eli-xalqının' ırzashılıg'ı menen Arıslan menen Gu'layım qosılıp, neke toyın beredi. Son'ınan Arıslan, Gu'layım, Sa'rbınaz ja'ne atlanıp Xorezm xalqın Na'dirshanın' qullıg'ınan azat etedi. Na'dirsha o'zine hayallıqqa qayıl bolmag'anı ushın Altınaydı azaplap Qorıqlı degen ko'lde mal son'ına salıp qoyg'an edi. Batırlar Altınaydı da ku'n'likten qutqarıp, aman-esen elge qosadı. Tu'rkstan ha'm Xorezm elleri azat bolıp, elde tınıshlıq ornaydı, xalqı abadan turmıs keshire baslaydı.

Gu'layım obrazi. Gu'layım - o'z elinin' azatlıg'ı, g'a'rezsizligi ushın basın gu'reske tikken pidayı, batır qız. Basqa qaharmanlıq da'stanlarda hayal-qızlar batırdın' joldası, aqılgo'yi bolıp su'wretlense, "Qırıq qız"da hayal-qızlar batırlıq islerdi tikkeley o'zleri atqaradı. Gu'layım tek g'ana at shawıp, qılısh sermegen ko'zsiz batır emes, al jirawdın' su'wretlegenindey "turqı som altınnan soqqanday",

"aysız tu'nde dalag'a shıqsa, qaran'g'ı u'ye hasıl ga'whar qoyg'anday", eldin' tili-ko'zine tu'sken sulıw, aqıllı qız. Ol elim dep jasaydı, xalqım dep ku'yedi. Gu'layım altı ag'asının' jigersiz, bolımsız ekenin, el-xalıqqa pana bola almaytug'ının an'lap, onı orınlaw ushın qırıq batır qızı menen a'skeriy o'ner u'yrenedi. Sonın' menen birge batırlardıń sa'rdarı bolıp jetisedi. Dushpan menen sawashlarda u'lken batırlıq ha'm a'skerbasılıq uqıp ko'rsetedi.

Ulıwma alg'anda Gu'layım obrazı batırlar obrazları ishinde o'zinin' originalıg'ı, teren' xalıqlıq, azatlıq ideyalar sin'dirilgenligi menen ajıralıp turadı.

Da'stannın' ko'rkemligi. Syujetinin' kompozitsiyası (qurılısı) basqa da'stanlarga qarag'anda biraz quramalı. Onda parallel rawajlanatug'ın syujetler ha'm qaharmanlar obrazları bar. Ma'selen, Gu'layım waqıyası menen Arıslan waqıyası qatar rawajlanadı. Gu'layımın' jurtı Sarkoptı qalmaqlar shapsa, Xorezmdi qızılbaslar shabadı. Surtaysha ha'm Na'dirsha obrazlarında da uqsashlıqlar bar. Da'standa ha'r bir personajdın' atqaratug'ın ko'rkemlik xızmeti bar. Da'stan bastan ayag'ına qosıq tu'rinde do'retilgen. Qosıq qatarları 7-8, 10-11 buwınlı bolıp keledi. Qosıqları shubırtpa qatarlardan, sonday-aq to'rt qatardan ibarat ba'ntlerden turadı. Uyqasları xalıqqosıg'ına say, jaqsı ısılq'an, uyqastın' seslik nızamlarına bag'ındırılq'an.

Da'standa ko'rkemlew quralları o'nimli qollanılg'an. Onda metaforalardı, epitetlerdi, ten'ewlerdi, giperbolalardı, litotalardı, naqıl-maqallardı, ushırma so'zlerdi, ha'r qıylı ko'rkem so'z dizbeklerin jiyi-jiyi ushıratıwg'a boladı. Olar tildin' obrazlılıg'ın ku'sheytıp, obrazdın' ko'rkemlik da'rejesin arttırıp turadı.

Juwmaqlap aytqanda "Qırıq qız" qaraqalpaq xalqının' da'stansılıq o'nerin ko'klerde ko'teretug'ın original shıg'arma.

«Qırıq qız» da'stanı

(U'zindi)

Buring'ı o'tken zamanda,
Sol zamannın qa'diminde,

Qattı jerge jatıq jalın taradı,
Kisneydi at, sestı jerdi jaradı,

Ata jurti Tu'rkstanda,
Sarkop degen qalada,
Az nog'ayli elatında,
Laqabi asqan,
Da'wleti tasqan,
Allayar degen bay boldı.
To'rt tu'ligi say boldı,
Dushpannan o'shti alg'anday,
G'ayratlı, qaytpas, isine,
Xalayiq hayran qalg'anday,
Aqilli, saqi, ken' peyil,
Ko'rgennin' kewli tolg'anday,
Altı ulı bar edi.
Tal shıbiqtay tawlang'an,
Altın kibi puwlang'an,
Qara qaslı, qolan' shashlı,
Jawdır ko'zli, shiyrin so'zli,
Erni juqa qaymaqtay,
Awzı sulıw oymaqtay,
Piste murın, badam qabaq,
Ken' qushaqlı, aq tamaq,
Hinji tisli, peri tu'sli,
Dan'qı tu'sken ja'hang'a,
Altın ga'whar basında,
O'zi on to'rt jasında,
Altı uldın' ortasında,
Erke bolıp ol o'sken,
Gu'layım atlı jalg'ız qız boldı.
Jarqıraydı o'n'irinin' tumarı,
Tarqag'anday er jigittin' qumarı,

Shabıtlanıp ku'ni-tuni Qarager,
Qayta-qayta nege ko'kke qaradı?
Shaqırsam da shaqqan shawıp kelmedi,
Turıp qaldı, ursam tag'ı ju'rmedi,
İrkilmesten juwap berin', qırıq qızım,
Ko'p tepsinip nege jemin jemedi?
Ko'p tan'lanıp, qarap arqa-qublag'a,
Qaramastan salg'an qorg'an-qalag'a,
Ushqan qustay pa'rdiywaldan sekirip,
Ne sebepten shıg'ıp ketti dalag'a?
Qırıq joldasım qaptalıma kelin'ler,
Bul sumlıqtı shaqqan oylap bilin'ler,
Bu'gin emes, erten' keshten qaldırmay,
Aytqanıma tolıq juwap berin'ler.
Sonda turıp qırıq qızı,
Hayran boldı bul so'zge,
Nege hayran bolmasın,
Ko'ringen is joq ko'zlerge,
Qırıq qızı qattı oylanıp,
Endirdi sarg'ısh ju'zlerge,
Sawalg'a juwap beralmay,
Ne ekenin bilalmay,
Tayarlandı izlerge,
Bazıbir qızlar shıdamay,
Shıg'ıp ketti du'zlerge.
Usı qırıq qız ishinde,

Usı jaslarına kelip Gu'layım,
Du'nyanın' ju'zine tu'sti xabarı.

Xabar jetkennen son' du'nya ju'zine,
Ha'rkim ashıq Gu'layımın' o'zine,
Ne jigitler shiyrin jannan keshkendey,
Ku'lip aytqan jalg'ız awız so'zine.

Ko'rgen janlar kelbetine toyg'anday,
Ar-sar bolıp aqıl-huwshın joyg'anday,
Aysız tu'nde shıqsa ol qız dalag'a,
Qaran'g'ı u'yge hasıl ga'whar
qoyg'anday.

Bag' ishinen hasıl gu'ller tergendey,
Sawlatı onın' ku'n ornına ju'rgendey,
Ku'n shıqpastan qırıq jıl qamal bolsa da,
Appaq ju'zi ay sa'wlesin bergendey.

Aybatlansa batırlar da qorqqanday,
Qulı bolıp esikte ot jaqqanday,
Na'zer salıp kelbetine qarasan',
Turqın onın' som altınnan soqqanday.

Usılay bolıp Gu'layım,
Keldi on bes jasına,
Kelgende on bes jasına,
Aytırg'an jigit ko'p boldı,
Ag'asının' esigi,
Sayılshı batqa top boldı.
Sondadag'ı Gu'layım,

Biyday ren', qoy ko'zli,
Aqıllı, awır minezli,
Ju'regi attin' basınday,
Shaqqan shaqmaq tasınday,
Sa'rbınaz sulıw bar edi.
Peri kibi Sa'rbınaz,
Ha'mme qızdan jas edi,
Jas bolsa da periyzat,
Bul qızlarg'a bas edi,
Ra'him etti qızlardın',
Ko'zden aqqan jasına,
Ha'mmesine qol bılğ'ap,
Shaqırıp aldı qasına.
Qasına qızlar kelgen son',
Sa'wkele kiydi basına,
Sılandırıp qızlardı,
Ertip aldı artına,
Keshegi bergem sawaldı,
Qoydı tu'yip yadına,
Sawalg'a juwap beriwge,
Bas iyip keldi Sa'rbınaz,
Gu'layımın' aldına.
Juwap berdi Gu'layım,
Sa'rbınaz turıp so'yledi,
So'yley berip ne dedi:

— Ba'ha'r bolsa bag'da gu'ller tereyin,
O'lgemimshe men keynin'e ereyin,
Keshegi aytqan sorawın'a, jan apa,
Jaman-jaqsı bul juwaptı bereyin.

Birewin ko'zge ilmedi.
Bay balası kelse de,
On'lı juwap bermedi,
Ma'rt boldı qız jasınan,
Shug'ıl so'zge ermedi,
Teren'nen shıqqan qundızday,
Erte turıp, kesh batqan,
O'mirzaya juldızday,
Ko'rgennin' ishin jandırıp,
Su'ymey miyirin qandırıp,
Da'wran su'rdi Gu'layım,
Qasına qırıq qız aldırıp.
Qarsı jawdan qaytpadı,
Tayınıp so'z aytpadı,
Shashların qıya taratpay,
Kelgen jigitti jaratpay,
Elden erek bolıwg'a,
Qırıq qızı menen Gu'layım,
Ba'rha bo'lek turıwg'a,
Atasınan soraydı,
«Miywalı» degen atawın.
Berdi atası irkilmey,
Qızının' etip qa'lewin,
Gu'layımday periyzat,
Jazdırıp endi tatawın,
Atası bergen ma'kang'a,
Tiktirdi sa'nlep otawın.
Atasının' ustasınan,
On eki usta aldırıp,
Aylanasına otawdın',

Bes jıl boldı, qalmaq xanı qalasın,
Salıq penen quwlap ko'li-dalasın,
Tayarlanıp bizin' eldi talawg'a,
Ma'kan etti «Aqda'rya»nın' jag'asın.
Bul qalmaqtın' u'sh mın' u'yli ko'shi
bar,
Batırı ko'p, qaytpaytug'n ku'shi bar,
Sursha baslap altı jıldan keledi,
Atan'ızda alatug'ın o'shi bar,
Senin' ushin ta'nde janım ka'baptı,
Asıqpayın, ko'p eteyin tawaptı,
Altı jıldan Sursha kelip, apajan,
Jan shıg'armay qamal eter Sarkoptı.
Sawash bolıp, bedew atlar shabılar.
Ku'ni-tu'ni tınım tappay sabılar,
Tap sol ku'ni atan' mingen torıg'a,
Qayg'ı menen qara shekpen jabılar.
İzlep kelgen dushpan jırtar jag'andı,
Baylamaqshı bolar aqqan sag'andı,
Bul qalada shırqıratıp, jan apa,
Asar darg'a altı birdey ag'an'dı.
Jan apajan, bunday isti etkenin',
Keleshekti oylap-oylap bilgenin',
Sol ku'nleri jawg'a jesir bolmasthan,

Qoladan qorg'an saldırdı,
Polat penen shoyınnan,
Da'rwazasın oydırdı,
Bosag'asın bekletip,
Qorg'asın, polat quydırdı,
Da'rwazanın' qapısın,
Bir jil to'rt ay soqtırdı,
Sulıw qılıp sırt betin,
Artıq jerin qıydırdı,
U'ikenligin sonnan bil,
Qapısın' bir jag'ın,
U'sh ju'z adam shaqırıp,
Zorg'a tiklep qoydırdı.
Neshshe ku'nler tolg'anda,
Qalg'anın da turg'ızdı,
Bes giltli u'iken qulıptı,
Da'rwazag'a urg'ızdı.
Qorg'ang'a qulıptı urg'an son',
Atawdın' paytaq jerlerin,
Qos a'kelip su'rgizdi,
Shor ashıp qalg'an jerine,
Hasıl to'gin to'kkizdi,
Suwg'a a'bden qandırıp,
Gu'l-baqshalar ekkizdi.
Birneshshe ku'n o'tkende,
Jil o'tip, aylar jetkende,
«Miywalı» ataw bag' boldı.
Jaynag'an gu'ller ashıldı,
İshinde bu'lbu'l sayradı,
Miywalar pisip jaynadı.

Dastıqların alıp o'lsin degenin'.
Sonda, apa, aq sawıttı kiyersen',
Qırıq qızın'dı keyinin'e ertersen',
Ag'a menen ata kegin alıwg'a,
Qalmaqlardıñ bir shetinen tiyersen'.
Qızıl qannan da'rya bolar qara jer,
Bunnandag'ı jaman ba'lki, salsam ser,
Sol waqları qushaqlasqan o'likten,
Hesh su'rinbey ırg'ıp shıg'ar Qarager.
Oqıranıp tikireytse qulag'ın,
Qara tasqa qayrap bassa tuyag'ın,
Sol sawashta tum-tusınan oq tiyip,
Omırawdan ashar qannın' bulag'ın.
Shaqqan shawıp shaqırg'anda kelmese,
Ko'p tan'lanıp, bergen jemdi jemese,
Jan apajan, seni jawda qaldırmay,
Alıp shıg'ar oqtan ushıp o'lmese.
Qattı jerge jatıq jalın tarasa,
Shıbitlanıp ba'rha ko'kke qarasa,
Xabarı bar qalmaqlardıñ atınan,
Shıdamaydı du'birleri ko'p shıqsa.
A'ne, apa, menin' usı bilgenim,
Sawalın'a qısqa juwap bergenim,
Qa'te bolsa, qa'ha'r lenbey keshirin',

O'z aldına Gu'layım,
Ullı toydı toyladı,
Qırıq qızı menen atawda,
Tartıp ılaq oynadı.
Keynine ertip birazın,
Qurg'a shıg'ıp su'yretti,
Qılısh berip qolına,
Batırlıqqa u'yretti,
Aqıllı tuwg'an Gu'layım,
Qırıq qızg'a etti ziynetti.
Qarıwlanıp qırıq qızı,
Atlarına minedi,
Bekkem buwıp bellerin,
Erkekshe kiyim kiyedi,
To'rt bo'linip on-onnan,
Jaw bolıp baqqa tiyedi,
Qarsı shıg'ıp jigirması,
Qara shashın tu'yedi,
Kelgenlerdi qırg'an bolıp,
Awdarıp alıp atınan,
Bir jerge ba'rin u'yedi.
Bunı ko'rip Gu'layım,
Shaqalaqlap ku'ledi,
Ku'ledi de so'yleydi:

— Men jılayman bir qudayg'a zar-zar,
Qıslar bolsa u'rgin uırıp jawar qar,
Bag' ishinde sayran etken qırıq qızım,
Az da bolsa aytatug'ın so'zim bar.

Usı edi oylay-oylay ju'rgenim.
Altı jıldan qızar sawash maydanı,
Qalmaqlardıń keler batır palwanı,
Kim o'ledi, kim qaladı son'ında,
Apajan, oylanıp bilmedim anı.

Sol waqları Gu'layım,
Sa'rbınazday sulıwdın',
Qushaqlap su'ydi betinen,
Keleshekti bildin' dep,
Sawalıma, qarag'ım,
Tolıq juwap berdin' dep,
Gu'ller qostı da'stine,
Sarpay japtı u'stine,
Tag'ı basqa zat berdi,
Sa'rbınazg'a Gu'layım,
«Aqıllım» degen at berdi.
Aq otawg'a aparıp,
Aldına soyıs qoydırdı,
Bir o'zine ataqlap,
Qunan qoylar soydırdı.
Qasındag'ı qırıq qızdı,
Pallar menen toydırdı,
Ha'mmesinin' shashların,
Sulıwlıq penen o'rgizdi,
Sa'rbınazdı bas etip,
Qaytadan hasıl kiygizdi,
O'mirinde qırıq qızdın',
Ko'rmegenin ko'rgizdi,

U'sh jil boldı bul atawdı jayladıq,
Bedewlerdi tal beldewge bayladıq,
Seyislerdey qırıq bir attı suwıtıp,
Keshe-ku'ndiz tu'rli oyın oynadıq.

Bedewlerge bekkem etip saldıq er,
Minip shıqtıq, omırawdan aqtı ter,
Ku'sh bermeydi, alıp qashtı pısqırıp,
Neni sezdi mınaw turg'an Qarager?

Usilay etip Gu'layım,
Ken'nen aldı o'risti,
Atların baplap barlıg'ı,
İslerine kiristi.
Ku'nde ma'slik, ku'nde toy,
Miywalı bag'lı atawda,
Qırıq qızı menen Gu'layım,
Tayarlanıp sawashqa,
Jata berdi otawda.

Qara tasqa qayrap basıp tuyag'ın,
Oqıranıp qaraydı oyaq-buyag'ın,
Jan joldaslar bul so'zime juwap ber,
Ne sebepten tikireytti qulag'ın?

* * *

Liro-epikalıq (ashıqlıq) da'stanlar

Qaraqalpaq xalıq do'retiwshiliginde batırılıqtı jırlaytug'ın epikalıq da'stanlar menen birge ko'p g'ana liro-epikalıq janrdag'ı da'stanlar da bar. Olarda qaharmanlıq da'stanlardag'ıday batırılıq isler, gu'res tutıw, sawash ko'rınisleri su'wretlenbeydi, al bir-birin essiz su'ygen jaslardın' shiyelenisken ta'g'dirleri, ayralıq azapları, sag'ınış sezimleri beriledi. Sonın' ushın bunday da'stanlardı qaraqalpaq folklorında **ashıqlıq da'stanları** dep ju'ritedi, al xalıqaralıq a'debiy terminologiyada **romanikalıq poemalar** dep ataydı. Olardın' syujetleri shiyelenisken, qıyırman-shıyırman epikalıq waqıyalarg'a tolı bolıp keledi. Sonın' menen birge ashıqlıq da'stanlarda su'yisken jaslardın' ju'rek sezimleri, ayralıq, sag'ınış zardabınan payda bolg'an ruwxiy halatlar, kewil da'rtleri teren' lirizm menen beriledi. Demek, ashıqlıq da'stanlarda waqıyalar epikalıq jol menen bayanlanadı ha'm qaharmanlardın' ju'rek sezimleri, ruwxiy halatları teren' lirizm menen beriledi eken. Usı belgilerine qaray a'debiyattanıw ha'm folklor iliminde

ashıqlıq (romanikalıq) da'stanlardı **liro-epikalıq da'stanlar** yamasa **liro-epikalıq poemalar** dep ataydı. Ashıqlıq da'stanlardı baqsılar atqaratug'ın bolg'an yamasa jen'il namalarg'a salıp qıssaxanlar oqıytug'ın bolg'an. Olardı XIX a'sirde jasag'an qaraqalpaq baqsıları Aqımbet baqsı menen Muwsa baqsıdan baslap XX a'sirde jasag'an Qarajan baqsı Qabulov, Japaq baqsı Shamuratov, Eshan baqsı Qospolatov, A'met baqsı Tariyxovlar xalıq arasında o'mir boyı aytqan. Qaraqalpaq xalıq arasında ken' tarqalg'an ashıqlıq da'stanlarınan "G'a'rip ashıq", "Sayatxan-Hamra", "Ashıq Na'jep"ti atap o'tiwge boladı.

"G'a'rip ashıq" da'stanı

"G'a'rip ashıq" - qaraqalpaq xalqının' su'yip tın'laytug'ın da'stanı bolg'an. Qaraqalpaq baqsılarının' nama biliw da'rejesi, ashıqlıq da'stanların atqarıw sheberligi usı "G'a'rip-ashıq" da'stanı menen o'lishengen. Shinında da "G'a'rip-ashıq" da'stanı o'zinin' ideyalıq mazmunı, syujetlik ha'm kompozitsiyalıq pisikligi, ko'rkemlik da'rejesi, qosıqlarının' lirikalıq teren'ligi ha'm na'zikligi boyınsha a'dewir o'zgeshelenip turadı. Da'stannın' ishindegi lirikalıq qosıqlardıń xalıq kewline jaqqanı sonshelli, olardıń ko'pshiligi da'stannan ajıralıp, o'z aldına xalıq qosıqlarına aynalıp ketken. Mısalı, "Bes jıl boldı ayra tu'stim yarımnan", "Da'rtin'nen", "Yardıń gu'li keldi, o'zi kelmedi", "Keler sallana, sallana", "G'a'ribim", "Sa'nemjan", "Nigarım", "Sen yar ketkeli" h.t.b. qosıqlar ashıqtın' ju'rek sezimlerin, kewil da'rtlerin beredi. Olar ha'zir de da'stannan bo'lek xalıq qosıqları retinde xalıq namalarına salıp toylarda, ziyapatlarda, teatr saxnasında atqarıla beredi.

"G'a'rip-ashıq" da'stanının' tarqalıw geografıyası ku'ta' ko'p ellerdi, xalıqlardı o'z ishine qamtıydı. Da'stan bir qatar ilimpazlardın' izertlewine qarag'anda XVI a'sirde jazba tu'rde do'regen, son'ınan xalıq arasına awızsha tarqalıw barısında ja'ma'a'tlik do'retiwshiliktin' shıg'armasına aynalıp ketken. Da'stan Kishi Aziya tu'rklerei arasında yamasa İrandag'ı Tabriz a'tirapında da'slepki ma'rte payda bolg'an, keyninen basqa xalıqlarg'a tarqalg'an dep

shamalanadı. Bul da'stan Kavkaz xalıqları bolg'an azerbayjanlarda, gruzinlerde, armenlerde, kabardinlerde, İran azerbayjanlarında, Bolgariya tu'rklerinde Orta Aziya xalıqları tu'rkmenlerde, o'zbeklerde, qaraqalpaqlarda ken' tarqalg'an, olardıń ha'r birinin' milliy da'stanı bolıp ketken.

"G'a'rip-ashıq" da'stanının' baslı ideyası - insang'a ta'n hasıl sezimlerdin' biri bolg'an muhabbattı ulıg'law, muhabbatqa sadıqlıqtı, yarg'a opadarlıqtı, tan'law erkinligin jırlaw. Da'stan orta a'sirlik rawajlang'an feodalizm da'wirinde qala turmısı sharayatında payda bolg'an. Bunday sharayatlarda insannın' jeke o'zligin an'law ha'reketi, jeke ta'g'dirge qızıg'ıwshılıg'ı artadı. Bul jag'day qaharman ta'g'dirin, obrazın u'lken tariyxıy waqıyalar fonında emes, al qaharmanın' jekke basınan keshirgen qıyırman-shıyırman waqıyaları, shiyelenisken ta'g'dirleri, onın' jeke ishki sezimleri arqalı beriwdi talap etedi. Al jeke ta'g'dirdi su'wretlewde muhabbat, ashıqlıq temasın paydalanıw en' qolaylı usıl. Liro-epikalıq da'stanlarda tiykarınan ashıqlıq temasının' sa'wleleniwi, mine, usınday tariyxıy-estetikalıq talaplardan kelip shıqqan.

Egerde qaharmanlıq da'stanlarda batır pu'tin urıwdın', qa'wimnin' ma'pi, ar-namısı ushın gu'resetug'in bolsa, liro-epikalıq da'stanlarda ashıq jekke insang'a ta'n huqıqlar ushın, muhabbat ha'm tan'law erkinligi ushın gu'resedi. Sonlıqtan da'standa shaxs huqıqları, onın' su'yiw, tan'law erkinligi ulıg'lanadı, olarg'a kesent keltiretug'in, olardı basıp taslawg'a ha'reket etetug'in eski feodallıq ug'ımlar, ta'rtiler, da'stu'rler ayawsız qaralanadı. Mısalı, da'standa bir-birin shın su'ygen, bir birine hadaldan berilgen G'a'rip penen Shasa'nemnin' muhabbatı, olardıń ken' ha'm go'zzal ruwxıy du'nyası u'lken poetikalıq ku'sh ha'm yosh penen jırlanadı. Al patsha Shaabbaz ha'm onın' a'tirapındag'ılar G'a'rip penen Shasa'nemnin' so'nbes muhabbatın ta'n alg'ısı kelmeydi, onı ku'sh penen taplap taslag'ısı keledi. Olardıń bul ha'reketi da'standa unamsız su'wretlenedi.

Da'stannın' syujeti. Waqıyalar erte zamanlarda Diyarba'kir, A'lepshırwan, Bag'dad qalalarında bolıp o'tedi. Diyarba'kir sha'ha'rinde Shaabbaz degen patsha ha'm Ha'sen degen wa'zir bir-biri menen dos boladı, eldi birlikte basqaradı. Ekewi de biyperzent edi, quda berip Ha'sen ullı, Shaabbaz qızlı boladı. Doslar aqlay quda

boladı. ha'sen wa'zir Allanın' amanatın tapsırıp, tosınnan qaytı boladı. Balalar o'sip, eseygen waqıtta Ha'sennin' hayalı Abadan balası G'a'ripke Shaabbazdın' qızı Shasa'nemdi buring'ı kelisim boyınsha sorap baradı. Shaabbaz wa'desinen tayıp Abadandı quwıp jiberedi. Biraq G'a'rip penen Shasa'nem mektepte oqıp ju'rgen ku'nlerden-aq birin-biri shın ju'rekten su'yetug'in edi. G'a'ripke kemlik kelip uzaq bir awılda bes jil kisi malın bag'ıwına tuwra keledi. Bes jılıq ayralıq ashıqtın' ju'rek-bawırın ezedi, ol o'zinin' ha'm ruwxiy ha'm jismaniy shekken azapların mal son'ında qosıq etip aytıp ju'redi.

Bes jildur siynemde ko'pdur a'rmanım,
Shıg'ar boldı ta'nnen bul shiyrin janım,
Keshe-ku'ndiz pikirim sensen' jananım,
İla'jim joq, yarg'a bara bilmedim.

G'a'rip mal bag'ıwdı qoyıp, qalay bolmasın Sa'nemdi bir ko'riwdı, onın' menen diydarlasıwdı o'zine maqset etip qoyadı. Diyarba'kirge kelip o'zin qul bazarg'a saladı. Shasa'nem onı qul sıpatında satıp alıp jasırın birge boladı. Bul jag'day bilinip, G'a'ripke qa'wip tuwg'anlıqtan, ol saraydan qashıp uzaqtag'ı A'lepshırwan qalasına ketedi. Bunın' arasında G'a'rip penen Shasa'nemnın' basınan tu'rli dramatikalıq waqıyalar keshedi. Shaabbaz qızı Shasa'nemdi onın' tilegine, erkine qaramay bir eldin' patshası Shawaletke (kitabıy tilde Shax Valid) nekelep bermekshi boladı. G'a'ripti shın ju'reginen su'yetug'in Shasa'nem ku'ta' qıyın jag'dayda qaladı. Orta a'sirlik feodallıq ja'miyettin' ta'rtipleri boyınsha ul-qızdı u'y qılıw ma'selesı olardın' erkinen tısqarı tek atası g'ana sheshetug'in edi. Usı ta'rtipke muwapıq atasının' sheshimine qarsı kele almag'an Shasa'nem hiylekerlik jol tan'laydı. Ol Shawalet meni alatug'in bolsa, jeti ay dawamında toy bersin, dep sha'rt qoyadı. Shawalet qayıl boladı. Shasa'nem A'lepshırwanda ju'rgen G'a'ripke o'z jag'dayların dosları Gu'lna'ha'l (Aqsha apa) ha'm A'zberxoja arqalı xabarlaydı. G'a'rip Diyarba'kirge qaray payıw-piyada jolg'a shıg'adı. Onı pırlar qollap hap zamette Diyarba'kir eline jetkerip taslaydı. G'a'rip o'zin bildirmey mu'sa'pir su'wretine kirip, Shawalettin' gu'mbirlegen toyına keledi. Sa'nem otırg'an ba'lent ko'shkinin' astına kelip ashıqlıq qosıqların ka'mine

keltirip aytadı. Sa'nemnin' sadıqlıg'ın sınap ko'riw ushın "Xanzadanı xan alsa, Murat degen sol bolar"// "Shaxnı taslap menin'deyin biysharanı netersen'" dep tu'yreme qosıq aytadı. Sa'nem G'a'ripti tanıp, og'an juwap qosıq aytadı:

Esit G'a'rip, arzı bila'n zarımdı,
Senin' kelgenin'di bila' bilmedim.
Tark a'yledim namıs bila'n arımdı,
Senin' kelgenin'di bila' bilmedim.
Toy son'ınan kelip, ko'shkim astına,
Giyne a'ylep jan almaqtın qastına.
Sa'nem o'zin taslar G'a'rip u'stine,
Ko'shki u'stinde taqat qıla bilmedim.

Usı qosıqtan son' G'a'rip penen Shasa'nem da'sme-da's aytısadı. Aqrında Sa'nem ba'lent ko'shkiden G'a'ripke o'zin taslaydı. Su'ygen yarım jerge qulap jazım boladı, dep janı qalmag'an G'a'rip "O'zin' bolg'ıl pa'rmana, aman jetker yarımdı" dep qudag'a jalbaradı. Onın' tilegi qabil bolıp, pirler qollap Sa'nem ko'shkiden pa'l-pa'llep kelip G'a'riptin' qushag'ına qonadı. Bulardın' shın ashıqlar ekenligine qayıl qalg'an xalıq, ashıqlarg'a ju'rim tileydi. Sa'nem menen G'a'riptin' bir-birine sadıqlıg'ına hayran qalg'an Shawalet jomartlıq etip Sa'nemnen keshedi ha'm ullı patshalıq toydı G'a'rip penen Shasa'nemnin' toyı dep dag'azalaydı. Shawalettin' ma'rtligine razı bolg'an G'a'rip qarındası Gu'ljamaldı Shawaletke nekelep beredi. Ashıqlar maqset-muradına jetedi.

"G'a'rip ashıq" da'stannın' ko'rkemligi. Da'stannın' dıqqattı tartarlıq, ko'zge tu'serlik birinshi o'zgesheligi-bul syujettin' dramatizmge tolı, shiyelenisken qızıq waqıyalarg'a qurılıwı. Ashıqlar keskinlesken waqıyalardın', sharayatlardın' iyrimine tez-tezden tu'sip turadı. Oqıwshı yamasa tın'lawshı da'stannın' bastan ayag'ına deyin ashıqlıq sawdası basına tu'sken G'a'rip penen Shasa'nemnin' ta'g'dirinen qa'wiplenip, olarg'a tilekles bolıp otıradı.

Da'stannın' ja'ne bir ko'rkemlik o'zgesheligi sonda, onın' da'slepki **shiyraq** kitabıy tili "jumsarıp", shın xalıqlıq poetikalıq tilge jaqınlasadı. "G'a'rip ashıq"

da'stanı o'zining shıg'ısı boyınsha kitabiy (jazba) shıg'arma bolg'anlıqtan onda lirikanın' murabba, muxammes (beslik) usag'an kitabiy janları paydalanılg'an, biraq olardin' kompozitsiyalıq qurılısı, leksikalıq quramı jaydarı xalıq poeziyasına jaqınlastırılǵ'an.

"G'a'rip ashıq" da'stanının' en' ku'shli ta'repi teren' lirizmge iye bolıwında. Shıg'armanın' lirikalıq sheginislerinde qaharmanlardın' na'zik ju'rek sezimleri, ruwxiy tolg'anısları, keshirmeleri beriledi. Bular bas qaharmanlardın' ruwxiy du'nyasın, sezimler sarayın, o'mir idealların ashıp beriwde u'lken xızmet etedi, olardin' obrazların ko'rkemlik jaqtan tu'rlendirip, ideyalıq jaqtan teren'letedi, xalıqshılıq da'rejesin ku'sheytip jiberedi. Usınday joqarı ideyalıq, ko'rkemlik qa'siyetlerge iye bolg'anlıǵ'ı ushın da "G'a'rip ashıq" da'stanı a'sirler dawamında baqsılar, qıssaxanlar ta'repinen su'yip jırlandı ha'm xalqımız ta'repinen su'yip tın'landı. Bul da'stan ha'zirgi zaman a'wladları ushın da ko'rkem-estetikalıq ha'm ta'rbiyalıq a'hmiyetke iye. Onın' qosıqları ha'zir de xalıq jıyınlarında, teatr saxnalarında su'yiwshilik penen atqarılıp, xalqımızǵ'a zawıqlı sezimler bag'ıshlaydı.

"G'a'rip ashıq" da'stanı

(U'zindi)

U'zindide G'a'rip jeti jıllıq ayralıqtan son' su'yiklisi Shasa'nem menen ushırasıw waqtı su'wretlenedi. G'a'rip jeti jıllıq ayralıqta Shasa'nemnin' hal-jag'dayının' qalay bolg'anın sorap, kewlin aladı.

-Men shekkenmen jeti jılg'ı miynetti,
Senin' ku'nin' qalay keshti sa'wer yar?
Bir la'zzet ko'rmedim, ja'ne ra'ha'tti,
Senin' ku'nin' qalay keshti, sa'wer yar?

Ha'r bir o'tken ku'nim bir jılday o'tti,
Shıday almay ta'nde da'rmanım ketti,

Ku'nde ju'z mın' japa janıma jetti,
Senin' ku'nin' qalay keshti, sa'wer yar?

Jag'am selge toldı aqqan jasıma?
Pa'lek za'ha'r saldı ishken asıma,
Ku'nde ju'z mın' sawda tu'sti basıma,
Senin' ku'nin' qalay keshti, sa'wer yar?

Sen de mendey mudam jılap ju'rdin' be?
Du'nya gezip zawqı-sapa su'rdin' be?
Ku'nde ju'z mın' renish, ha'siret ko'rdin' be?
Senin' halın' qalay keshti, sa'wer yar?

G'a'ripdur jeti jıl ayrılıq tu'sip,
Senin' jolın'da ju'rdi o'rtenip-pisip,
Shu'kir haqqa, boldım diydar ko'risip,
Jeti jılg'ı japa ketti, sa'wer yar.

- G'a'rip jeti jılg'ı shekken japasın birim-birim bayan etti. Shasa'nem de basınan o'tkenlerin, ko'rgen azapların G'a'ripke bayanladı:

Eger de basımnan o'tkenlerdi G'a'ripke aytpasam, G'a'riptin' kewli qarar tappas, -dep, bir so'z dedi:

Ko'zim la'mli, kewlim ju'z mın' a'lemde,
Bir demshe bolmadı sen yar ketkeli.
Kewlim la'rzemdedur, janım setemde,
Ra'ha't ko're almadım, sen yar ketkeli.

Jandırdı-ku'ydırdı ayrılıq dag'ı,
Ko'zim a'ziz bolıp, sarg'aydı ag'ım,
Taza ashılğ'an murg'ızarlı sharbag'ım,

Sayranlar etpedim sen yar ketkeli.

Ayralıqtın' dag'ı bawımdı ezdi,
Kewlim qayg'ısına g'am hinji dizdi,
Zeri-zerbap kiyimim arshada tozdı,
Kiyinip shıqpadım, sen yar ketkeli.

Altın bilezigim salmay qolıma,
Payda boldı g'am la'shkeri jolımda,
Qapalıqta qaramadım on'ı-solıma,
Qayrılıp baqpadım, sen yar ketkeli.

G'amda boldı kewlim menin' mudamı,
Dimarım qurıttı sen yardın' dag'ı,
On eki ayda kelgen hayttın' bayramı,
Sayran ete almadım, sen yar ketkeli.

Tilladan ju'zigim salmay da'stime,
Jaqsı lipaslarım kiymey u'stime,
Sayran etip ba'lentine-pa'stine,
Ko'rmege shıqpadım, sen yar ketkeli.

Ha'r bir o'tken ku'nim bir jılday keshti,
Ku'nnen-ku'nge halım jamang'a tu'sti,
Mudam matam menen ku'nlerim keshti,
Bir ku'n shad bolmadım, sen yar ketkeli.

G'am nishteri menen jaradar denem,
Kewlim menin' qayg'ıda boldı ju'z a'lem,
Arzı-halın bayan etse Shasa'nem,

Pa'him etsen', sol halim, sen yar ketkeli.

Shasa'nem bul so'zlerdi aytip biytaqat bolip, sabir qila bilmey, o'zin ko'shkiden taslamaqshı boldı. Sol waqıtta Shasa'nemnin' diywanbegi Mag'zen degen ka'nizegi Shasa'nemdi qolınan tutup:

- Sen o'zin'di ko'shkiden taslag'ansha G'a'ripjang'a isha'rat et, - dedi. Shasa'nemge bul so'z maqul tu'sip, Shasa'nem, G'a'ripke qarap isharat qılıp, G'a'rip og'an juwap berip, da'sme-da's aytısıp tur:

Shasa'nem:

-G'apıl bolma yarım, bolg'ıl xabardar.

Taslayman u'stin'e gu'manı bolmas.

Sırım bayan a'ylep etpesem xabar,

Pa'm a'yler sırimnın' zibanı bolmas.

G'a'rip:

- Taslama ba'lentdur, ko'shkin' hawası,

Jang'a zahmet etip zıyan kelmesin,

Haq o'zidur bendesinin' panası,

Shu'kir a'yle, kewlin'e gu'man kelmesin.

Shasa'nem:

- Ko'shkim ba'lent bolsa kewlim jaqındur,

Alla saqlamasa isler qıyındur,

U'stin'e taslayman, bul so'zim shındur,

Taqıyıq bilgil, o'zge gu'manı bolmas.

G'a'rip:

-Taslasan' alarman janıma do'hmet,

Qu'diretim jetkenshe a'ylep miriwbet,

Saw janın'a jetispesin bir zahmet,

Jaqsı ku'nler o'tip, jaman kelmesin.

Shasa'nem:

- Kewlim ha'wes eter senin' qastın'a,

İyba menen tutıp alg'ıl da'stin'e,
Xabardar bol taslar yarın' u'stin'e,
Sa'nemnin' eglener zamanı bolmas.

G'a'rip:

- Tasla yarım, jolın'a ko'z tutayın,
Allag'a jalbarıp, pırge datlayın,
G'a'rip aytar, qol uzatıp alayın,
Salamat bolg'aysan', zıyan kelmesin.

Shasa'nem bul so'zlerdi aytip bolg'annan keyin, o'zinin' su'yikli yarı G'a'riptin' u'stine ko'shkinin' u'stinen tasladı. Ko'zdi ashıp-jung'ansha kelip qalatug'ın boldı. Shasa'nemnin' ko'shkiden kiyatırg'anın ko'rip, G'a'riptin' taqatı bolmay, pırlerge jalbarınıp: - Yarımdı salamat jetkergeysen', - dep, bir so'z dedi:

-Pa'wardigar qudayım, aman jetker yarımdı,
Ko'p asa meni injıltpay, aman jetker yarımdı,
Da'rgayın'da turıppan, aman jetker yarımdı,
O'zin' sen esit pinhamı, aman jetker yarımdı,
Qabil etkil nalamdı, aman jetker yarımdı.

Ra'him a'ylep halıma, iyem o'zin' ber ma'det,
Qabil kılğ'ıl duwamdı, da'rgayın'da qılma da'rt,
Ra'him a'ylesin qudayım, rehimin'dur bul g'a'niymet,
Japa da'rtten saqlaygo'r, rasul, alla ya ahad,
O'zin' saqla salamat, aman jetker yarımdı.

Mug'allaq atıp kiyatır, qarasan'ız aspanda,
Aman keler-kelmesi bolıp tur g'oy gu'manda,
Taqat joqdur denemde menin' usı zamanda,
Ra'him a'ylep yarıma o'zin' saqla amanda,
Qarap etpe halımdı, aman jetker yarımdı.

G'a'rip so'zin tamam etkenshe, Shasa'nem arqan boyı kelip qaldı. G'a'rip ornınan turıp, Shasa'nemdi jerge tu'sirmey, qaqshıp ko'terip aldı. Ekewi aman qosıldı, qushaqlastı, pa'shek gu'l kibi shırmalı sıp mawıqların bastı. Bul xabar Shawalatqa jetti.

Sol ma'ha'lda A'zberxoja tolı xalıq penen kelip, G'a'rip penen Shasa'nemnin' ta'repin alıp, qosılıwın maqullap, xalıq tilinen so'zler so'yledi.

Shawalat ja'llatları menen G'a'rip penen Shasa'nemnin' u'stine keldi. Shawalattın' bularg'a reyimi kelip, atınan tu'sti. Jıynalg'an xalıqlar Shawalatqa olarg'a keshirim beriwdi talap etti. Shawalat G'a'rip penen Shasa'nemnin' basın dizesinin' u'stine qoyıp otırdı, bir saattan keyin, olar esine kelip, ko'zin ashsa, Shawalattın' dizesinin' u'stinde basının' turg'anlıg'ın ko'rdi. Shawalat G'a'ripke:

- Sen nege menin' qa'ha'rimnen qorıqpay ku'stanılıq qılasan'? – dedi. Sol waqıtta G'a'rip, Shawalattın' o'zinin' «bag'ısh ettim» degen so'zinen tımsal keltirip, bir so'z dedi:

-Quda ra'him a'yledi, sen bag'ısh a'ylep,
Quda qosqan yarım-Sa'nemdur menin',
Ca'nem menen ruwhım a'zelde qosıp,
Quday qosqan yarım-Sa'nemdur menin'.

Jasawıllar baylap keldiler sizge,
Ja'bir etpedin' jaqsılıqtan o'zge,
Sen o'zin' Sa'nemdi bag'ısh etip bizge,
Su'yikli sa'wdigim -Sa'nemdur menin'.

Ta'g'dir bolmay heshkim na'sip izlemes,
A'zelde jazılğ'an heshkim gıznames,
Shah bolğ'an bir so'yler, eki so'ylemes.
Ha'mirin' menen bag'ısh etken Sa'nemdur menin'.

Neshshe jıllar jılap juwırıp-jelip,
Ayralıqta qa'ddi boyım bu'gilip.
Bu'gin na'sip bolıp qosıldım kelip,
Quda qosqan yarım -Sa'nemdur menin'.

Men bir sona edim, ko'lden adasqan,
Neshe jıl ayralıq otına tu'sken.
Nekelim ol menin', atamız qosqan,
Pirler bergen yarım-Sa'nemdur menin'.

G'a'rip tilge bunnan basqa so'z almas,
Bende bolg'an o'z erkine kete almas,
Qudanın' ta'g'dirin heshkim buzalmas.
Quda qosqan yarım -Sa'nemdur menin'.

G'a'rip bul so'zdi tamam etken waqıtta Shawalattın' kewline jaqsılıq tu'sip, o'zinin' etken islerine o'kinip: G'a'ripjan, durıs aytasan', sizler haqıyqat shın ashıq ekensiz. Sizin' bul islerin'izdi heshkim buzalmas. Sa'nemdi sizge bag'ısh ettim. Men Shasa'nem patsha nekalıg'ında turg'anda G'a'rip usag'an iplasqa kewil bermeydi g'oy, - dep bag'ısh etken edim. Sizlerdi haqıyqat quda qosqan eken. Jeti ay o'tken toyımdı sag'an bag'ısh ettim, - dedi. Jıynalg'an xalıqlar da bul miyirbanlıqtı maqullap, kewilleri xosh boldı.

Sol waqıtta G'a'rip Shawalatqa qarap:

- Menin' Gu'ljamal atlı qarındasım bar edi, onı sizge bag'ısh ettim, - dedi. G'a'riptin' do'geregindegi jıynalg'an xalıq u'sh mın' ten'ge menen u'sh sarpay alıp, G'a'riptin' anasının' aldına barıp, bul sarpaylardı qoyıp, bolg'an waqıyalardı waqtı xoshlıq penen aytıp berdi. Shahimardan a'wliyenin' iz topırag'ınan alıp shıg'arıp berdi. Anası menen qarındası bul topıraqtı ko'zlerine su'rtip edi, ko'zleri shayday ashıldı.

Kewilleri xosh, waqitlari shad boldi. Bul xabardi Shasa'nemnin' atası Shabbaz esitip, G'a'ripti aldına shaqırıp alıp:

- Men patsha bolsam, sen menin' qa'ha'rimnen qorıqpadın' ba? Bul islerdi mennen biyjuwap nege isledin'? Men seni ha'zir darg'a asqızsam ne qılasan'? – dedi.

Jıynalg'an xalıq:

- Patshahım! Shawalattın' o'zi Sa'nemdi G'a'ripke bag'ısh etti, siz de keshirim beriwın'izdi soraymız! – dedi. Patsha G'a'ripke qarap:

- Eger ashıq bolsan' janın'nan qorıqpa! Shayır bolsan' qosıq aytıp juwap ber, onnan son' ruxsat berermen, - dedi. G'a'rip patshag'a qarap bir so'z dedi:

-A'welden men keshtim shahım barımnan,
Farhad kibi shekken zar mag'an na'yler?
Keshtim men yarımnan, ha'rne barımnan,
Endi namıs penen ar mag'an na'yler?

Yar jolında qazan kibi qaynadım,
Ishqı otının' da'ryasına boyladım,
Ma'jnu'n kibi ha'r na'rseni oyladım,
Endi namıs penen ar mag'an na'yler?

Neshe jıllar gezdim ah penen zarda,
Shegip yar japasın o'mirim barında,
Mansurdayın adam haqtın darında,
Zulpınan asılsam dar mag'an na'yler?

Jalg'anshının' bolmas g'amda qararı,
Ashıqlardıń bolmas namıs ha'm arı,
Bu'lbu'l kibi tilep gu'li-gu'lzarı,
Gu'l ishinde jatsam dastıq na'yler?

Yarımnın' zulpında hinji dizilmish,
Haqıyqat ashıqpan, bawırım ezilmish,
A'zel ku'nde ta'g'dir bizge jazılmish,
Shahım a'dil bolsa zor mag'an na'yler?

Uwayımsız dadıma tabıldı shara,
Dushpanlar ju'zleri bolıpdur qara,
O'limnen qa'wip etpeymen jaqındur ara,
Endi a'rman menen zar mag'an na'yler?

Qurban bolsam su'yiklimnin' dadına,
Ha'rkimdi jetkersin o'z muradına,
G'a'rip jandı Shasa'nemnin' otına,
Endi a'rman menen zar mag'an na'yler?

G'a'rip bul so'zdi tamam etkende, patsha G'a'ripke qarap:

- Haqıyqat ashıq ekensen', menin' sawalıma durıs juwap berdın'. Quday qosqan yarın' Shasa'nem sag'an nesip etsin, - dep patsha qızın G'a'ripke bag'ısh etti. G'a'rip penen Shasa'nemge neka a'yledi. G'a'rip qarındası Gu'ljamaldı jeti ku'n toyma-tamasha etip Shawalatqa uzattı. G'a'rip penen Shasa'nem zawqı-sapa su'rip, muradı-maqsetlerine jetti.

QARAQALPAQ JAZBA A'DEBİYATI HA'M ONIN' SAG'ALARI HAQQINDA

Aldın'g'ı sabaqlarda qaraqalpaq awızeki do'retiwshiligi (folklorı) haqqında mag'lıwmatlar ha'm tu'sinikler berilgen edi. Endi bul bo'limde qaraqalpaq jazba a'debiyatı haqqında mag'lıwmatlar beriledi ha'm ko'rkem shıg'armalarg'a tallawlar ju'rgiziledi.

Folklor ku'ta' erte da'wirlerden, yag'nıy adamlar sana-sezimgе iye bolıp, til baylıg'ına jetisken da'wirlerden baslanadı. Anıg'ıraq aytsaq folklor adamzat

tariyxının' **son'g'ı poleolit** da'wirinen baslap (bunnan 40 min'-12 min' jillar aralıg'ında) payda bolg'an. Biraq folklor shıg'armaları da'slepki payda bolg'an tu'rinde saqlana bermeydi. Olar ha'r qıylı da'wirlerdin' ta'sirine ushırap yamasa uzaq-da'wirler jelisine ayaq qosa almay umit bolıp ketedi, ku'shli o'zgerislerge ushıraydı. Sonlıqtan da xalıq da'stanlarında, an'ızlarında, erteklerinde ha'r qıylı tariyxıy da'wirlerdin' jan'g'ırıqların abaylawg'a boladı. Al jazba a'debiyattın' do'rew nızamlılıqları folklog'a qarag'anda o'zgeshe. Onın' tiykarg'ıları aldın'g'ı bo'limde ayıldı. Sonlıqtan olarg'a ken'irek toqtap o'tiwdin' za'ru'rligi joq. Jazba a'debiyattın' en' baslı sha'rtleri mınalar: ko'rkem shıg'arma jazba tu'rde do'reledi, onın' belgili avtorı boladı, shıg'armada ja'ma'a'tlik oy-pikirden go're jekke avtorlıq ko'zqaraslar, oy-pikirler, jekke avtorlıq sheberlik basım boladı. Buni a'debiyattın'w iliminde bir so'z benen **jekke avtorlıq stil** dep ataydı.

Al qaraqalpaq jazba a'debiyatı qashan payda bolg'an? Bul sorawg'a bir-eki awız ga'p penen juwap beriw kemlik etedi. Sonlıqtan og'an tariyx ha'm filologiya ilimlerinin' jetiskenliklerine su'yenip juwap bergen durıs boladı.

Qaraqalpaqlar tu'rkiy xalıqlardan. VII-XV a'sirler aralıg'ında tu'rkiy qa'wimlerdin' ha'r qıylı siyasiy birlespelerinde, awqamlarında bolg'an. Tu'rk qag'anatlıg'ında (xanlıg'ında), ma'lim da'rejede Oguzlar birlespesinde, Qıpshaqlar birlespesinde, Nog'ay awqamında bolıp, XV-XVI a'sirlerden baslap ha'zirgi qaraqalpaq ataması menen o'z aldına xalıq sıpatında tariyx maydanında ko'rine baslag'an. Tu'rkiy qa'wimler birlikte VII-VIII a'sirlerden baslap o'z tariyxın, folklorın, jazba a'debiyatın jarata baslag'an. Qaraqalpaqlar da tu'rkiy xalıqlardın' biri sıpatında usı erte da'wirlerde qa'liplesken ulıwma tu'rkiy ma'deniyatqa, tu'rkiy a'debiyatqa ortaq. Bul jag'day XX a'sirdin' ekinshi yarımında alıp barılğ'an izertlewler na'tiyjesinde da'lillenedi. Sonlıqtan qaraqalpaq jazba a'debiyatının' arg'ı sag'aların VII-VIII a'sirlerde payda bolg'an ulıwma tu'rkiy xalıqlarg'a ortaq du'nyag'a belgili "Orxon-Enisey" jazba esteliklerinen baslaw durıs boladı. Eski tu'rkiy jazba a'debiyatı ko'pshilik tu'rkiy xalıqlarg'a tu'sinikli bir a'debiy tilde (eski tu'rkiy tilde) jaratılğ'an. Onda tu'rkiy xalıqlarg'a ortaq ruwxıy du'nya sa'wlelengen, tu'rkiy xalıqlardın' ortaq ma'pleri jirlang'an, tu'rkiy

qa'wimlerdi bir ordag'a, bir tuwdın' astına birlesiwge shaqırǵ'an. Sonlıqtan son'g'ı da'wirlerde o'z aldına tuw ko'terip, ayırım xalıq bolıp ketken o'zbeklerdin', qazaqlardin', qırǵ'ızlardın', tu'rkmenlerdin', tu'riklerdin', nog'aylardın', bashqurtlardın', tatarlardın', uyg'ırlardin' milliy a'debiyatının' sag'aları bir jerden baslanadı, atap aytqanda "Orxon-Enisey" jazba esteliklerinen (VII-VIII a'a'.) baslanadı.

«**Orxon-Enisey jazıwları**». Bular VI-VIII a'sirlerde T6rk qag'anatlıǵ'ı da'wirinde o're taslarg'a (tas plitalarg'a) oyıp jazılǵ'an. Bul esteliklerdi «Tas kitaplar» dep te ataydı. Negizinde bul estelikler tu'rkiy qa'wimlerdi birlestiriw ushın, olardin' ma'mleketin bekkemlew ushın at salg'an qag'anlardın' (xanlardın'), sa'rkardalardin' qa'birine qoyılǵ'an estelik taslar (qulpı taslar) bolıp tabıladı. Estelik taslar Oraylıq Aziyadag'ı Orxon, Enisey da'ryaları boylarınan tabılǵ'anlıqtan olardı ilimde «Orxon-Enisey jazba estelikleri» dep ataydı. «Estelikler» a'yyemgi sog'dı yamasa aramiy jazıwı tiykarında du'zilgen ilimde uyg'ır jazıwı dep atalatug'ın tu'rkiy jazıw menen bitilgen. A'yyemgi tu'rkiylerdin' bul jazıwı arab basıp alıwshılıǵ'ı da'wirinde (VIII a'sirlerden baslap) joq etilgen ha'm umıttırıp jiberilgen. Umıt bolǵ'an bul jazıwları Shvetsiyalıq alım Tomson ha'm Rossiyalıq alım Radlov da'slepki ma'rtebe oqıǵ'an ha'm ilimiy aynalısqa tu'sirgen. (XIX a'sir aqırı XX a'sir bası).

«Orxon-Enisey jazba estelikleri» tiykarınan tariyxıy ha'm didaktikalıq temalarda jazılǵ'an. Olarda Bilke, Kul-Tegin, Tonıyuquq, Bu'min, İstemi sıyaqlı a'yyemgi tu'rk qag'anları ha'm sa'rkardaların' tu'rkiy qa'wimlerdi birlestiriw ha'm olardin' qa'wipsizligin bekkemlew, turmıs –tirishiligin jaqsılaw ushın alıp barg'an gu'reslerin sa'wlelendiredi. «Orxon-Enisey jazba esteliklerin» ha'zirgi tu'rkiy xalıqlardin' barlıǵ'ı derlik o'zlerinin' milliy a'debiyatların' bası, sag'aları retinde u'yrenedi. (To'mende usı jazba esteliklerden Bilke qag'an so'zinin' eski tu'rkiy tilinen ha'zirgi qaraqalpaq tiline awdarma- u'zindisi beriledi. Awdarmanı professor K.Ma'mbetov islegen).

Ta'n'ridey ma'rtebeli jaralg'an

Tu'rk Bilke qag'an.

Men taxtqa otırdım,
So'zimdi tu'wel esitin'ler!
Pu'tkil jetkinshegim, balalarım,
Birikken ordam, xalqım,
On' jag'ımda sha'wketli beklerim,
Sol jag'ımda tarxanlar ha'm basqalar,
Otız tog'ız og'uz bekleri, xalqı,
Bul so'zimdi dıqqat penen tın'la!
Teren' oyla,
İlgeri-ku'n shıg'ısta,
On' jaqta-tu'sliktegi,
Keyin-ku'n batısta,
Sol jaqta-arqadag'ı,
Xalıqlardıñ ba'ri mag'an qaradı.
Usılayınsha xalıqtı ko'beyttim,
İlgeri-Shantun jazıqlıg'ına
Shekemgi jerlerdi basıp aldım.
Ten'izge sa'l jetpedim.
Tu'slikte-Tog'ız ersenge deyin jawladım.
Tibetke sa'l jetpedim.
Batısta İnju ko'lin keshtim.
Temir da'rwazag'a shekemgi aralıqtı jawladım.
Bayqırı jerine shekem atlandım.
Ta'n`irim jarılqag'anlıqtan
Basıma baxıt qusı qondı,
Qag'anlıqqa eristim.
Qag'an bolıp, joq bolıp baratırğ'an
Xalıqtı bar qıldım.
Gedeydi bay ettim,
Azdı ko'beyttim,

Usı so'zinnin' jalg'anı bar ma?

"Qorqıt ata kitabı" VIII-XI a'sirlerde Sırda'rya boyların jaylag'an tu'rkiy qa'wimler oguz-qıpshaqlardıń turmısın, ruwxıy du'nyasın sa'wlelendiredi. Kitaptın' syujetleri XVI a'sirde xatqa tu'sirilgen ha'm "Kitabı dedam Qorqud" degen atama menen tarqalg'an. Kitap bo'lek-bo'lek 12 jırdan ibarat. Jırlardıń ha'r biri o'z aldına syujetke iye. Olardıń ayırımları qaraqalpaq jırawları aytqan da'stanlarg'a usaydı. Mısalı, "Bamsa-Beyrek" syujeti "Alpamıs" da'stanı menen u'nlesedi. An'ız ga'plerge qarag'anda Qorqıt jırların jırawlardın' tu'p babası (birinshi jıraw), da'slepki qobız a'sbabın soqqan, Sır boyında jasag'an Qorqıt ata toqıg'an ha'm tu'rkiy oguz-qıpshaq qa'wimleri arasında jırlag'an dep shamalanadı.

"Oguznama" - Oguz batır yaki Oguz xan haqqında da'stan. Da'stan a'yyemgi miflik an'ızlar, erteklik syujetler tiykarında quralg'an. Son'ınan ala olar IX a'sirde xatqa tu'sirilip, jazba nusqa etip qaldırılǵ'an. Sonın' ushın "Oguznama" jazba a'debiyat esteliklerinen bolıp tabıladı. Shıg'armada Oguz batırdın' a'jayıp bolıp tuwılǵ'anı, oguz (tu'rkiy) qa'wimlerinin' xanı bolǵ'anı, Oraylıq Aziya dalaların jaylag'an tu'rkiy qa'wimlerdi birlestirgeni a'n'gime etiledi.

Yusup Has Hajibtin' "Qutadg'u bilik" ("Baxıtqa baslawshı bilim") da'stanı. Kitap XI a'sirde 1069-jılı qosıq tu'rinde jazılǵ'an. Bul da'wirde Orta Aziyanı tu'rkiy Qaraxaniy patshaları soraytug'ın edi. Qaraxaniyler ma'mleketinde ilim-bilimge ku'shli dıqqat berilgen. Sonlıqtan tu'rkiy tilde kitaplar jazılǵ'an. Eski tu'rkiyde **qut** degen so'z baqıt, da'wlet degendi an'latadı. Kitap didaktikalıq (aql-na'siyat) temasında jazılǵ'an. Eldi basqarıwda patsha qanday jaqsı qa'siyetlerdi bashılıqqa alıwı kerekligi aytıladı. A'dalatlıq, baylıq, aql, bilim, qanaat ma'seleleri ko'teriledi.

Patsha eldi basqarg'anda a'dillikke, durıslıqqa su'yeniwi kerek. A'dillik ma'selesini da'standa patsha **Ku'ntug'mısh** obrazı arqalı beriledi. Ma'mleket bay bolıwı ushın, onın' xalqı toq ha'm abadan jasawı ushın ma'mleketti bilimli, esap-sanaqqa du'ziw, hadal adamlar basqarıwı tiyis. Kitapta bunday basqarıwshı **wa'zir Aytoldı** obrazı arqalı sa'wlelengen. Sonday-aq ma'mleket basqarıw isinde ilim-bilim menen birge aql-parasat, sabır-taqat ta baslı orında turmag'ı lazım. Bunday

hasıl qa'siyetler wa'zirdin' **ulı Ug'dulmısh** obrazında sa'wlelengen. Sonın' menen birge da'standa qanaat, insap ma'selesi de ko'teriledi. Da'standa bul ma'sele qanaat iyesi, insaplı da'rwish **Odgurmısh** obrazı arqalı sheshiledi.

Yusup Has Hajibtin' pikiri boyınsha eldin' iyesi u'sh na'rsege bekkem bolıwı tiyis: birinshisi-ma'mlekette puldın' qa'dirsizleniwine (inflyatsiyag'a) jol qoymaw, ekinshisi-xalıqqa za'ru'r ha'm paydalı, biraq a'dil nızamlar shıg'arıw, u'shinshisi-jollardı qaraqshılardan qorg'ap, jolawshılardıń, ka'rwınlardıń qa'wipsizligin ta'miyin etiw. Usınday sharayatlardı elde ornatıp bolg'an son' patsha o'z puqaralarınan to'mendegi sha'rtlerdi talap etiwine haqlı: birinshisi-patshanın' shıg'arg'an pa'rmanların, buyırıqların xalıq ta'repinen orınlanıwı, ekinshisi-salıqlardıń to'leniwı ha'm ma'mleketke o'z waqtında tapsırılıwı, u'shinshisi-ma'mlekettin' barlıq xalıq patsha ta'repinde bolıwı, patshanın' dostına dos, dushpanına dushpan bolıwı tiyis.

Yusup Has Hajibtin' "Qutadg'u bilik" shıg'armasında ma'mleketlik du'zim ha'm onın' basqarılıwı, ma'mleket basshısının' wazıypaları, ma'mleketlik ma'pler menen puqaralar ma'plerinin' sa'ykesleniwı sıyaqlı a'hmiyetli ma'selelerdi ko'teredi. Ma'mleketti bilimli, aqıl-parasatlı, a'dil patsha basqarıwı kerek, onın' a'tirapındag'ı a'meldarlar da usınday qa'siyetlerge iye bolıwı lazım. Da'standa bunday pikirler, ma'seleler VIII-XI a'sirlerde Orta Aziyada qa'liplesken rawajlang'an feodalizm da'wirine ta'n ku'shli pul-tovar qatnasıqları ha'm quramalasqan ma'mleketlik du'zim sharayatlarınan kelip shıg'ıp aytıladı.

"Qutadg'u bilik"tin' a'dillik, elge xızmet etiw sıyaqlı baslı ideyaları bizin' zamanımızda da o'z a'hmiyetin jog'altqan joq. Ol ulıwma tu'rkiy xalıqlar a'debiyatının' maqtanıshı bolıp esaplanatug'ın ullı shıg'arma.

Axmed Yugnakiydin' "Hibatul haqoyiq" ("Haqıyqatlar sıylıg'ı") kitabı XII a'sirge tiyisli a'debiy estelik. Da'stan didaktikalıq oy-pikirlerden turadı. Tu'rkiy tilde qosıq penen jazılğ'an. Bul shıg'armada tilge, a'sirese, ilimge itibar beriw sıyaqlı ag'artıwshılıq ideyalardı, bul du'nyanın' o'tkinshi ekenligi sıyaqlı filosofiyalıq ma'seleler, iyman, insap, saqıylıq ha'm baqıllıq (sıqmarlıq), qızg'anshaqlıq, ashko'zlik, menmenlik ha'm kishi peyillik sıyaqlı etikalıq

ma'seleler ko'teriledi. Axmed Yugnakiydin' bul kitabı Karaxaniyeler patshalığı da'wirinde payda bolg'an ha'm tu'rkiy xalıqlardın' ruwxiy baylıg'ına aynalg'an.

Mahmud Qashg'ariydin' "Devonu lug'atit turk" ("Tu'rk tilinin so'zligi") kitabı 1074-jılı jazılg'an. Kitap o'zinin' jazılıw maqseti ha'm xızmeti boyınsha filologiyalıq izertlew bolıp tabıladı. Biraq onda tu'rkiy xalıqlardın' og'ada ko'p sanda qosıqları, an'ızları, naqıl-maqalları, ushırma so'zleri berilgen. Sonlıqtan bul kitaptın' belgili da'rejede xrestomatiyalıq xızmeti de bar. Usınday qa'siyetlerine bola onı ko'rkem a'debiyat tariyxına da kirgizip ju'ripti. Kitaptağ'ı ko'p g'ana qosıqlar ha'm naqıl-maqallardın' usı zamanda aytılıp ju'rgen naqıl-maqallardan ayırması joq. Bir neshe mısıl: 1. Jawdı ayasan', jag'an'a asıladı. 2. Qayg'ını er ko'teredi, jawdı jer ko'teredi. 3. Eki ayg'ır tebisse, ortasında tay o'ler. 4. Qus qanatı menen, er atı menen (ku'shli). 5. Adam alası ishinde, mal alası tısında (sırtında). 6. Bes barmaq birdey emes h.t.b.

Xoja Axmet Yassawiy hikmetleri (danalıqları). Yassawiy XII a'sirde Tu'rkstan jerinde jasag'an sufiy shayı. İslam dinindegi sufiylik ta'limattın' iri wa'killerinin' biri. Bul ta'limattın' ta'rtibi boyınsha haqıyqat jolına tu'sken musulman insan shariat nızamların saqlap, o'zin-o'zi jılawlap ju'riwi kerek. Jamanlıqqa qarsı gu'resip, jaqsılıq jolınan ju'riwi lazım. Na'psi ba'lesin dizginlep, kon'ildi qudag'a berip, ta'ni menen janın (ruwxiy du'nyasın) bir-birine sa'ykeslendiriw kerek. Yassawiy jamanlıq, ja'miyetlik illetler menen gu'resiwdin' en' bir jaramlı quralı shariat ta'rtiplerine qatan' a'mel qılıw dep bileidi. Usı tu'sinikten kelip shıg'ıp o'z poeziyasın islam ruwxı menen, a'sirese, sufiylik ta'limat penen teren' suwg'aradı. Yassawiy o'z zamanındag'ı ja'miyetlik illetlerdi: a'dilsizlikti, zalım patsha ja'ne ha'kimlerdi, paraxorlıqtı, ashko'zlikti, baylıqqa ko'zsiz umtılıwshılardı ayawsız a'shkaralaydı.

Qazı, imam bolg'anlar,
Nahaq dawa qılg'anlar,
Aqırzaman bolg'anda
Ju'k astında qalarlar.

Haram tamaq ha'kimler,
Ja'ha'n malın alg'anlar,
O'z barmag'ın tishlaban
Qorqıp turıp qalarlar.

Yassawiy poeziyasının' tili a'piwayı, ken' xalıqtın' talg'amına shaqlang'an. Sonlıqtan Yassawiy hikmetleri (danalıq so'zleri) xalıq arasına ku'ta' ken' tarqalg'an. Olarda ha'r qıylı obrazlar, metaforalar, epitetler, ten'ewler, metonimiyalar ken' qollanıladı. Bul Yassawiy hikmetlerinin' poetikalıq ku'shin, ta'sirshen'ligin joqarı da'rejege ko'teredi.

Yassawiy poeziyasının' baslı ideyalıq motivleri - hadallıq, sotsiallıq a'dillik, ruwxıy baylıqqa umtılıw XIX a'sir qaraqalpaq shayırları Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaq, O'tesh shıg'armalarında o'z zamanının' tariyxıy-sotsiallıq sharayatlarına muwapıq ken' sa'wlelengen. Olar Yassawiy ta'limatın teren' u'yrengen, onı jamanlıqqa, a'dalatsızlıqqa qarsı gu'restin' ruwxıy quralı dep bilgen.

NOG'AYLI HA'M TU'RKSTAN DA'WIRINDEGI QARAQALPAQ A'DEBIYATI (XIV-XVIII A'SIRLER)

Qaraqalpaqlar XIV-XVI a'sirlerde Edil (Volga) ha'm Jayıq (Ural) da'ryaları boylarında jasap, Nog'ay awqamı quramına kiredi. Bul awqamg'a ha'zirgi qazaqlardıń, o'zbeklerdin', nog'aylardın', tatarlardın', bashqurtlardın' ata-babaları kirgen. XV-XVI a'sirlerde ko'shpeli qazaqlar, o'zbekler Nog'ay awqamınan shıg'ıp, o'z aldına tuw ko'terip, orda du'zgen. Qaraqalpaqlar da XVI a'sirden baslap tariyxqa ha'zirgi ataması menen ko'rine baslag'an.

XVI a'sirdin' aqırında nog'aylılardın' sa'rdarı Ormambet biydin' tusında Oraylıq Aziya dalalarınan esap-sansız ko'shpeli jung'ar (qalmaq) basqınshıları Edil-Jayıq boylarına jeldey esip kelip, nog'aylılardı toz-toz etip jiberedi. Nog'ay ordası birotala qulaydı. Qaraqalpaq a'debiyatında "Ormambet biy" tolg'awı usı tariyxıy waqıyanın' ko'rkem sa'wlesi retinde ko'rinedi. Qaraqalpaqlar Tu'rkstang'a posıp Sır boyın jag'alay qonıslanadı. XVI-XVIII a'sirler qaraqalpaqlar tariyxının' Tu'rkstan da'wiri dep ataladı. XVIII a'sirdin' ekinshi yarımınan baslap ja'ne de jawgershiliktin' saldarınan qaraqalpaqlar Sır boyınan ko'terilip, bir bo'legi Tashkent, Ferg'ana a'tiraplarına, ekinshi bo'legi Buxara, Samarqand do'geregine, u'shinshi u'lken bo'legi buring'ı ata ma'kanı Xorezm

oypatına A'miwda'ryanın' quyay ayag'ına, Araldın' tu'slik jag'alawlarına ko'ship qonıslanadı. Jiyen jırawdın' "Posqan el" tolg'awı qaraqalpaqlardıń usı son'g'ı posıwının' ko'rkem sa'wleleniwi bolıp tabıladı. XVIII a'sirdin' ayaqlarınan qaraqalpaq xalqının' Xorezm da'wiri baslanadı.

Nog'aylı da'wirindegi ko'rkem so'z u'lgilerinen jazba nusqalar qalmag'an. Do'retiwshiler tiykarınan jırawlar bolg'an. Xalıq ishinde atı shıqqan abıroylı jırawlar o'zleri do'retken terme, tolg'awlar, da'stanlarg'a avtorlıq iyelik etiwge umtılg'an, shıg'armaların menshiklep o'z atları menen miyras etip qaldırg'an. Xalıq jırawlardın' atların ha'm olar do'retken shıg'armaların yadında saqlap, bizin' ku'nlerimizge shekem jetkizgen. Bul folklorlıq ja'ma'a'tlik do'retiwshilikten jekke do'retiwshilikke o'tiwdin' da'slepki belgileri edi. Usı belgilerge qaray izertlewshiler Nog'aylı ha'm Tu'rkstan da'wirindegi poeziya do'retiwshilerin **jıraw-shayırlar** dep ataydı. Solay etip XIV-XVIII a'sirlerde jıraw-shayırlar mektebi qa'liplesedi ha'm rawajlanadı. Bul mekteptin' iri wa'killerinen Soppashlı Sıpıra jırawdı (XIV a'sir), Asan Qayg'ı jırawdı (XV a'sir), Dospanbet jırawdı (XVI a'sir) atap o'tsek boladı. Bul jıraw-shayırlardıń ha'r birinin' atına tan'ılıp ju'rgen termeler, tolg'awlar bar. Olar jıraw jasag'an zamannın' tariyxıy waqıyaların, ja'miyetlik o'zgesheliklerin ko'rkem sa'wlelendiredi. Sonlıqtan bul jıraw-shayırlardıń terme-tolg'awları haqqında mag'lıwmatlar ha'm tallawlar berip o'tken maqul boladı.

Soppashlı Sıpıra jıraw. XIV a'sirde jasag'an ullı jıraw. Toqtamıs xan soramı Altın ordada, Edigenin' soramı Nog'ay ordasında, A'mir Temir soramı U'rgenish a'tirapında jırlag'an. Qaraqalpaq jırawlarının' tu'p babası esaplanadı. Sıpıra jırawdın' atına "Baban'man", "Men jırawman, jırawman" tolg'awları, "Bir degende ne jaman" dep baslanatug'ın terme tan'ıladı. Sonday-aq qaraqalpaqlardıń su'yikli da'stanı "Edige"ni birinshi do'retken ha'm jırlag'an Sıpıra jıraw degen shamalawlar da bar. Onın' o'miri ha'm do'retiwshiligi tuwralı tariyxıy da'rekler menen tastıyıqlang'an anıq mag'lıwmatlar joq. Ol tuwralı mag'lıwmatlar xalıq awzınan jazıp aling'an folklorlıq da'rekler bolıp tabıladı.

Sıpıra jıraw "Bir degende ne jaman" termesinde ko'pti ko'rgen qariya tilinen tın'lawshılarg'a na'siyat aytadı. Xalıqtın' etikalıq tu'siniklerinen kelip shıg'ıp, ju'ris-turıs, a'dep-ikramlılıq qa'deleri tuwralı oy ju'ritedi, jaqsılıq ha'm jamanlıq haqqında tın'lawshılarg'a oy taslaydı. "Baban'man" tolg'awında Shin'g'ıs xannan beride o'tken iri baslı xanlarg'a sıpatlama beredi, o'zine zamanlas xanlardın' nasazlıg'ın, sorag'an eline ja'bir beretug'ın jaramsız siyasatın ayawsız a'shkara etedi.

Jamanlıq penen shug'ıllıq	A'l-amang'a keltirgen,
Qayıstıradı-aw belimdi,	Qozg'alan' salg'an jurına,
Nebir-nebir bayların'	Jesir qatın, jetim ul,
Ko'rgensiz bolıp ko'rindi,	Tın'lamay dadın jılatqan,
Bulardı ko'rgen baban'man.	Shaytan joldan azg'ırg'an,
Bularda o'tip ketkenson',	Aqıbetin sorasan',
O'zinin' jurın bu'ldirgen,	Sizlerdi ko'rgen baban'man.

Asan Qayg'ı XV a'sirde jasag'an jıraw-shayı. Xalıq ta'g'dirin uwayımlap, xalıq ma'pi dep ku'yip-jang'anı ushın xalıq arasında Asan Qayg'ı dep atalıp ketken. To'mendegi u'zindi bunın' gu'wası bola aladı.

Quyrıg'ı joq, jolı joq,
Qulan qa'ytip ku'n ko'rer?
Ayag'ı joq, qolı joq
Jılan qa'ytip ku'n ko'rer?
Xan menen biyler qısqanda
Xalıq qa'ytip ku'n ko'rer?

Asan Qayg'ı Edil boyında tuwılıp, Ja'nibek xannın' (XV a'.) tusında jasag'an ha'm do'retiwshilik etken. Onın' jırları "biyma'lel na'siyat" emes, al anıq adresine qaratılğ'an, mazmunı teren', tili o'tkir bolıp keledi.

Qımız iship qızınıp,

Xalqın' qa'ytip shıdaydı

Qızaran'lap terleysen'.
O'zin'nen basqan xan joqtay
Elerip nege so'yleysen'.

Jag'daysız kelgen bul iske
Orınsız kelgen salıqtan
G'a'ziyinen'di toltırdın'
Altın menen gu'miske.

Bul kishi-girim a'meldarlar'ga emes, al tikkeley Ja'nibek xannın' o'zine qaratilg'an so'zler. Ol zamanlarda (XIV-XVI a'a'.) xan ordasında jıraw aytırıw u'rdis bolg'an. Ko'plegen jırawlar xandı ha'm onın' tutımın ko'zsiz maqtap xannan sıy-inamlar alıp turg'an. Asan Qayg'ı da xan ziyapatında talay ma'rte jırlag'an, an'ızlarg'a qarag'anda ha'tteki Ja'nibek xannın' aqılgo'yi bolg'an, saray adamı bolg'an. Biraq Asan Qayg'ı saray ma'pi menen xalıq ma'pin shatastırmag'an, xalıq ta'repinde bolg'an, sebebi xannın' ku'ni xalıq penen ekenin jaqsı tu'singen. Asan Qayg'ı joqarıdag'ı tolg'awda qattı qollıg'ı ha'm miyrimsizligi menen atı shıqqan Ja'nibek xan aldında taysalmay sın so'zler aytadı, xalıqqa jaysız salıq siyasatın a'shkaralaydı.

Ulıwma Asan Qayg'ı tolg'awlarında ha'm termelerinde teren' mazmung'a iye xalıqlıq na'siyat ayıladı, o'tkir sotsiallıq ma'seleler ko'teriledi.

Dospanbet jıraw (XVI a'sir). Bul jıraw Nog'ay Ordasının' ıdırap, nog'ay sultanlarının' ala awızlıg'ı o'z-ara ja'njelleri, qıyan-keski urısları jag'dayında jasag'an. Sonlıqtan onın' tolg'awlarında jawıngerlik ruwxı seziledi, feodallıq pıtıran'qılıq, ala awızlıq ma'seleleri ko'teriledi. Dospanbettin' o'zi de jawınger (batır) jigit bolg'an, feodallıq urıslardın' tikkeley qatnasıwshısı bolg'an. Onın' ko'pshilik tolg'awlarında feodallıq ja'njellerdin' toqtap, tınısh ku'nlerdin' ornap, paraxat turmıstı ku'sew motivleri baslı orında turadı.

Aylanıp aqqan Aq Jayıq
At salmay o'ter ku'n qayda?
Esigi biyik boz orda
En'keymey o'ter ku'n qayda?

Edildin' boyın el jaylap,
Shalg'ayına at baylap,
Boz ordanın' to'rinde
Qız balanın' qolınan
Qımız isher ku'n qayda?

Mu'yten jıraw (XVII a'sir). Tu'rkstan da'wirinin' jıraw-shayırı. Sıg'naq qalası a'tirapında jasag'an. Tu'rkstan da'wirinde Sır boyın jaylag'an qaraqalpaqlar

Buxara xanlig'ina qarashli bolg'an. Mu'yten jiraw tolg'awlarında qaraqalpaqlardıń buring'ı ma'kanı Edil-Jayıqtı eslew, Nog'aylı da'wirin ku'sew motivleri jan'laydı. Mısalı, "Men Mu'ytenmen, Mu'ytenmen" dep baslanatug'ın tolg'awında bul motivler anıq ko'rinedi:

Edilden ju'zip o'temen,	Er Edige tusında
Elime barıp jetemen.	Babam qaysar er edi.
Jayıqtan ju'zip o'temen,	Nuratdin tusında
Jaylawıma jetemen.	Batır nog'ay der edi.

Mu'yten tolg'awlarında jiraw-shayırlar do'retiwshiligine ta'n didaktikalıq tema u'stin turadı, sonday-aq o'tkir sotsiallıq, feodallıq ala awızlıq temaları anıq ko'zge taslanadı.

O'tkinshi mınaw du'nyada	Sawash bolsa arada
Malı ko'p adam bay bolar.	Neshshe qatın tul bolar.
Qarsılıq qılğ'an qara xalıq	Erinshek bolsa ulın'ız
Qamshı menen iy bolar.	Jaw aldında qul bolar.

Bul tolg'awda u'lken mu'lk iyeleri menen mu'lksizler arasındag'ı qarama-qarsılıq, feodallıq ja'njeller, urıslar na'tiyjesinde xalıqtın' shegetug'ın ja'biri ashıq aytıladı ha'm feodallıq du'zimge ta'n bunday sotsiallıq ha'm siyasiy jag'daylar o'tkir sing'a alınadı.

JIYEN JIRAW AMANLIQ ULI

(1730-1784)

Jiyen jirawdın o'miri ha'm do'retiwshiligi qaraqalpaq xalqının' XVIII a'sirdegi turmısı menen tıg'ız baylanıslı. Sonlıqtan Jiyen jiraw XVIII a'sir qarakalpaq xalqının' turmısı, tariyxıy ta'g'diri tuwralı ko'plegen tolg'awlardı miyras etip qaldırg'an. Bulardan "Ilag'ım", "Ber tu'yemdi", "Xosh bolın', doslar" sıyaqlı kishi tolg'awlarında jarlıshılıq, jetpeslik jag'day, adamlarg'a zorlıq, qısım jasaw sıyaqlı sotsiallıq ten'sizlik, adalatsızlıq awhalları ashıqtan-ashıq

a'shkaralanadı. Sonday-aq "Ayırsha", "Aytpasam bolmas", "Aldı-artım biyik jar", "Xan qasında to'reler" kishi tolg'awlarında da zaman qısıwmetin, xalıqtın basına tu'sken awırmanlıqtı jırlaydı. Ulıwma Jiyen jıraw o'z tolg'awlarında xalıqtın mun'-sherin, awır sotsiallıq jag'dayın onın jan ashır bir perzenti retinde ba'lent hawaz benen jırlaydı.

Degen menen onın' tiykarg'ı shıg'armaları klassikalıq poeziyasının' u'lken ham bahalı esteliklerinen esaplanatug'ın "Posqan el" ha'm "Ullı taw" tolg'awları. Jiyen jırawdın' bul shıg'armalarının tiykarında tariyxıy waqıyalar jatadı.

"Posqan el" tolg'awı qaraqalpaq xalqının' Tu'rkstannan Xorezmge ko'shiw waqıyasın sawlelendiredi. XVIII a'sirdegi bul qaraqalpaq jırı jawgershilik, bu'lgınshilik sebepli ju'z bergen tariyxıy jag'daylardı epikalıq usıl menen su'wretleydi. Demek, "Posqan el" tolg'awı qaraqalpaq so'z o'nerinde belgili tariyxıy jırlardıń biri.

Tolg'aw dep atalatug'ın jırlardıń geyparaları a'dewir ko'lemli bolıp, kishigirim da'stanlarg'a keyip beredi. Mısalı, Jiyen jırawdın' "Ullı taw", "Posqan el" shıg'armaları tolg'aw dep ataladı. Olarda oz baslanıwına, rawajlanıwına, juwmaqlanıwına iye epikalıq syujet bar, sonday-aq epikalıq personajlar ha'reket etedi. Sonın' menen birge bul shıg'armalarda jırawdın' "men"i arqalı lirikalıq sheginisler de beriledi. Mısalı, "Posqan el" shıg'armasındag'ı bir u'zindige ser salayıq:

Al jigittler, men sorlı,	Qayg'ılı etip shalmayın,
Posqan eldin' ishinde,	Mına o'lgen jas janlar,
Qobızımdı qolg'a alıp,	Mına o'lgen analar,
Qayg'ılı nama shalaman.	Anaw o'lgen atalar,
Nege qapa bolmayın,	Ko'zlerin g'arg'a shoqıydı,
Qobızımdı ne ushın ,	Tappag'an son' panalar.

Bul jırawdın' ishki tolg'anısların, kewil ku'yin beretug'ın lirikalıq sheginis.

Qaraqalpaq xalqının' tariyxındag'ı ku'ta' awır keshken waqıyalardıń biri-olardıń Tu'rkstannan Xorezmge ko'shiwi boldı. Bu'lgınshilik u'stine "jol azabı go'r azabı" na ten' bolıp xalıq qattı qıyınshılıq ko'rdi. Jiyen jıraw posıp ko'shken

xalıqtın' ishinde bolıp, bu'lgınshilik ha'm joldın' azabın xalıq penen birge basınan keshirgen. Shıg'armanın' tiykarg'ı qaharmanı-Jiyen jırawdın' o'zi. Ol o'z waqtının' aldındı' qatardag'ı oy-pikirli adamı bolg'anlıqtan, sol da'wirdin' en' a'hmiyetli tariyxıy ha'm sotsiallıq ma'selelerin jırlag'an. Onın' "Posqan el" tolğ'awı jawgershiliktin' saldarınan ata-ma'kanın taslap ko'shken qaraqalpaq xalqının' Tu'rkstannan Xorezmge ko'ship kelip jayg'asıwı menen tamamlanadı. Shayır ashshı ha'm tariyxıy turmıs shınlıg'ın burmalamastan, real su'wretlep beredi. Sonlıqtan "Posqan el" tolğ'awı XVIII a'sir qaraqalpaq a'debiyatının' jarqın esteliklerinin' biri bolıwı menen qatar qaraqalpaq xalqı tariyxın tolıqtıratug'ın bahalı tariyxıy da'rek bolıp tabıladı. Jiyennin' o'zi de tolğ'awdın' bir personajı retinde syujettin' bastan aqırına shekem qatnasıp baradı. Posıw saldarınan ol ko'rgen awır azaplar, gu'nasız o'lgen jas janlar, g'arrı ata-analar shayırdın' qabırğ'asın qayıstırıp, ju'rek-bawırın ezip jiberedi, qattı qıynaldıradı.

Ata jurtı Tu'rkstan,	Aq deneli arıwdın',
O'mirlik jaylaw bolmadı,	Burımları esildi,
Ku'ni-tu'ni jıynalıp,	Sag'ıyranın' qanları,
On eki ayda tapqanı,	Suw ornına to'gildi,
Qıs azıqqa jetpedi,	Jol ju'riwge jaramay,
Tamtar boldı suwları,	Jası qaytqan g'arrılar,
Ekse egin pitpedi,	Bu'gilgen beli analar,
Jawgershilik ko'p boldı,	Jolda qaldı ko'miwsiz,
Sansız adam qırılıp,	Ko'shken ko'shke ere almay,
G'arg'a jegen o'likke,	Dalada qaldı ko'miwsiz,
Jılg'a saylar top boldı,	Qızıl qumdı asa almay.
Biygu'na gelle kesildi,	

Bunda shayıır sol xalıq basına tu'sken awır ku'nlerdi mun'lı-sherli tolğ'anıslar arqalı ashıp beredi. Bunda jıraw-shayırdın' epikalıq talantı menen birge lirizmdi qollanıw sheberligi de ko'rinedi. "Posqan el" shıg'armasının' baslı personajlarınan biri-qız Minayım obrazı su'wretlenedi. Panasız qalg'an jas

o'spirim qız Minayım posqan eldin ko'shine ga' ilesip, ga' qalıp ja'rdemge, qa'wenderlikke mu'ta'j boladı. Jiyen bul jetim qızdın ta'g'dirine aralasıp, onın ushın ko'p azap ko'redi, awır jag'daylarg'a duwshar boladı. Sog'an qaramastan shayır qarawsız jetim qızg'a qoldan kelgen ja'rdemin berip otıradı. Jiyen jolda Minayım menen asqar qumlardı asıp, ko'shin tu'sirip otırg'an bir baydın u'stinen shıg'adı. Ash adamlar o'zlerinin' qıyın awhalların bildirip, baydan nan sorasa, ol bularg'a adamgershilik etip ja'rdem beriwdin' ornına awır azap beredi:

Bıdım-bıdım bet awzı,	Toyg'annan son' tamaqqa,
Bir balası bar eken,	Qayta-qayta kekirip,
Otır eken to'rinde,	Mag'an ber mına qızın'dı,
Tamaq iship tamsanıp...	Hayallıqqa alaman,
Qasımdag'ı jetimge	Jaman bolsa negizi,
Qaradı da jutındı,	Qoy keynine salaman.
Mag'an ayttı jekirip,	

Solay etip, esersoq bay balası jas o'spirim qızdı tartıp aladı, onı qorg'amaqshı bolıp qarsılıq bildirgen Jiyendi tayaqlap jıg'adı.

Shıg'armadag'ı jetim qız Minayımın' basına tu'sken awır sawda epizodı shayır su'wretlegen syujetti, obrazlardı ha'r ta'repleme ashıp beredi.

Jiyen jırawdın' tolg'awları qaraqalpaq xalıq o'tmishinin' gu'wası. "Ullı taw" tolg'awındag'ı tiykarg'ı syujette el biyelerinin' ala awızlıg'ı na'tiyjesinde xalıq qorlıqlı awhalg'ı tu'sedi, el bu'linip, bereketi qashadı, biyelerdin' bir-birinen o'sh alıw ushın bolg'an o'z-ara ja'njelleri tamam bolmaydı. Eldegi bunday awır siyasiy ha'm sotsiallıq jag'daylardı Jiyen jıraw tınısh turmıs keshiriwdi qa'leytug'ın puxara xalıqtın' ta'repdarı bolıp jırlaydı.

Aldı-artım biyik jar eken,	İytten beter xor eken.
Xanlardın' peyli tar eken,	Ten'lik jetpey basına,
Baylar menen biyelerdin',	İshi da'rtke tolı eken.
Etken qısıwmetinen,	Qayda barsan` ashıq joq,
Jaz ku'nlerim qar eken.	Qurıwlı turg'an tor eken.

Nan tabalmay adamzat,
Qapilg'an qara zamanda,

Jetim-jesir shuwlagan,
Bir tislemlang'a zar eken.

"Ullı taw" tolg'awı shayırdın' "Posqan el" tolg'awının' ideyalıq dawamı sıpatında bolıp, onda xanlardın', bay ha'm biylerdin' xalıqqa jasag'an qısım, onı jo'nsız tonawı, ta'biyat qıyınshılıqları sebepli eldin' bu'linip posqanı ta'riplengen. Ulıwma alg'anda "Ullı taw" shıg'arması qaraqalpaq xalqı tariyxının' og'ada awır ku'nlerinin' gu'wası bolıp tabıladı.

Shayırdın "Posqan el", "Ullı taw" tolg'awları qaraqalpaqlardıń ata jurtı Tu'rkstannan Sırda'ryanın' ayag'ı, Quwanda'rya, Jan'ada'rya boylarınan ko'terilip, bul jerlerden posıp Xorezmge, yag'nıy ha'zirgi jasap atırg'an jerlerine kelgenge deyingi bir a'sirlik da'wirdin' ko'rkem sa'wlesi bolıp tabıladı. Bul shıg'armalarında ol ha'r qanday qıyınshılıqqa, bu'lgınshilikke, posqınshılıq, jawızlıq, ha'm ten'sizlikke ushırag'an eldin' mun'-sherin, arızıw-a'rmanların ortaqlasadı. Onın' barlıq shıg'armalarında patriotlıq, gumanistlik ideyalar sa'wlelengen. Jiyen jırawdın' "Posqan el" ha'm "Ullı taw" tolg'awları qaraqalpaq xalqının' tariyxın, ta'g'dirin, onın o'z betinshe xalıq bolıp ha'm basqa xalıqlar menen ten' bolıp jasaw ma'selelerin ortag'a taslawı jag'ınan da a'hmiyetli.

Solay etip, XVIII a'sirdin' ortaları ha'm ekinshi yarımında jasag'an Jiyen jırawdın' do'retiwshiligi XIV a'sirden baslanatug'ın qaraqalpaq jıraw-shayırları bolg'an Soppashlı Sıpıra jıraw, Asan Qayg'ı jıraw, Dospanbet jıraw, Mu'yten jırawlardın' poeziyasın ha'm ko'rkemlik jaqtan ha'm tariyxıy jaqtan juwmaqlaydı. Jiyen jırawdın' do'retiwshiligi XVIII a'sirdin' ekinshi yarımında g'ı qaraqalpaqlardıń ja'miyetlik turmısın, olardıń Sırda'rya boylarınan buring'ı tariyxıy watanı Xorezm alaplarına ko'ship qonıslanıwı sıyaqlı u'lken tariyxıy waqıyanı su'wretleydi. Sonday-aq Jiyen jıraw ullı talant ha'm aldın'g'ı oy-pikir iyesi bolg'anlıqtan o'zinen buring'ı jıraw-shayırlardıń poeziyasın en' ba'lent shoqqıg'a ko'terdi, onı jan'a poetikalıq formalarda do'retilgen XIX a'sir qaraqalpaq poeziyasına tariyxıy, ideyalıq, ko'rkemlik jaqlardan ushlastırdı.

XIX A'SIR QARAQALPAQ A'DEBIYATI HA'M ONIN' MILLIY KO'RKEMLIK, TARIYXIY RAWAJLANIW O'ZGESHELIKLARI

XVIII a'sirdin' ortalarında qaraqalpaqlar tariyxının' Tu'rkstan da'wiri juwmaqlanıp Xorezm da'wiri baslanadı. Tez-tez qaytalanıp turg'an jawgershilikler Sirda'ryanı jag'alap qonıslag'an qaraqalpaqlardı postırıp jiberedi ha'm olar Buxara, Samarqand, Tashkent a'tiraplarına, Ferg'ana alabına topar-topar bolıp ko'ship ketiwge ma'jbu'r boladı. Qaraqalpaqlardıń u'lken bir bo'legi A'miwda'ryanın' quyar ayag'ına o'zlerinin' a'yyemgi tariyxıy watanı bolg'an Xorezm oypatına ko'ship qonıslanadı ha'm Xiywa xanlıg'ının' quramına kiredi. Bul protsess XVIII a'sirdin' ayag'ına ha'm XIX a'sirdin' baslarına shekem dawam etedi. Qaraqalpaqlar qısqa waqıttın' ishinde o'zlerinin' jawgershilikten, posqınlıqtan bu'lingen turmısın paraxat turmısqa ha'm do'retiwshilik miynetke qayta quradı, pul-tovar qatnasların du'zetedi ha'm ekonomikalıq jag'dayların feodallıq bazar qatnasları da'rejesine ko'teredi.

Sawda ha'm ekonomikalıq turmısın' ko'teriliwi qalalardıń ha'm qala turmısının' rawajlanıwına alıp keledi. Shımbay, Xojeli, Qon'ırat qalaları qaraqalpaqlardıń baslı qalaları bolıp, olar Xorezm regionının' eski qalaları Xiywa, Xazarasp, Go'ne U'rgenish, sonday-aq Buxara ha'm arqada qazaqlar menen sawda ja'ne ma'deniy baylanıslar ornatadı.

Bul jag'daylar ja'miyette miynetin' qayta bo'listiriliwin ja'ne de tezletip, qaraqalpaqlardı Orta Aziyada, sonın' ishinde Xorezm regionında ku'shli rawajlang'an feodallıq qatnaslardın' ag'ımına alıp kiredi ha'm qaraqalpaqlardıń o'zligin biliwine, xalıqlıq sana-seziminin' rawajlanıwına ku'shli ta'sir jasaydı.

XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatın u'yrengende to'mendegi tariyxıy, ja'miyetlik, ekonomikalıq jag'daylardı, a'debiy ha'm folklorlıq ortalıqtı esapqa alıw kerek boladı:

- XVIII a'sirdin' ekinshi yarımında XIX a'sirdin' barlıq dawamında qaraqalpaqlar Orta Aziya, a'sirese, Xorezm ma'deniyatına, siyasiy, ekonomikalıq turmısına tıg'ız baylanıladı. Usı regionnın' bir xalqı retinde qaraqalpaqlar da orta

a'sirlik feodallıq du'zimlerin', ta'rtilerinin' sharyatında jasadı. Demek, so'z bolıp atırğ'an da'wirdegi qaraqalpaqların' ma'deniyatı, ruwxıy dunyası, sonın' ishinde orta a'sirlik sana-sezimler, ruwxıyatlar tiykarında rawajlanadı.

- XIX a'sir qaraqalpaq poeziyasında ele de bolsa qaharmanlıq tema ko'rnekli orınlardı iyeleydi. Berdaqın' «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy» ha'm t.b. shıg'armaları bunın' mısalı bola aladı. Sonday-aq xalıq arasında «Alpamıs», «Qoblan», «Edige», «Go'rug'lı» usag'an batırılıqtı jırlaytuğ'ın da'stanlar u'lken hu'rmette boldı. Bunın' sebebin bir jag'ınan ko'p a'sirlik epikalıq da'stu'rlerin' rawajlanıwınan, xalıqtın' o'zligin jaqsı tanıy baslag'anınan dep biliw gerek.

- poeziyada, a'sirese, lirikada didaktika (aqıl-na'siyat) baslı janrlardan bolıp esaplanadı. Mısalı, Berdaqın' «Xalıq ushın», «Jaqsıraq», «Kim aytar», «Qashan ra'hatlanadursan'», A'jiniyazdın' «Kerek», «Na'siyhat», «Bolurmı» ha'm t.b. shıg'armaları usı janrg'a tiyisli bolıp, xalıq arasında ken' belgili boldı;

- poeziyag'a diniy mazmun sin'diriledi. Ja'miyetlik qubılıslarg'a, turmısqa baha bergende diniy aqıydalarg'a (dogmalarg'a), diniy filosofiyag'a (ila'hiyat ilimine) su'yeniw u'stemlik etti. Olar Ku'nxojanın', A'jiniyazdın', Berdaqın', O'teshtin' didaktikalıq, diniy – filosofiyalıq qosıqlarında anıq ko'rinedi. Sebebi, bul da'wirde dunya, ja'miyet ha'm olardıń qurılısı, rawajlanıwı tuwralı tu'sinikler diniy aqıydalar ha'm diniy filosofiya shen'berinde ju'rgiziledi. Bilim beriwdin' barlıq basqıshları tiykarınan diniy mazmunda, diniy bag'darda alıp barıladı. Bul jag'daylar shayırlardıń oylaw, pikirlew qa'biletine ta'sir etip, olardıń shıg'armalarının' ja'miyetlik mazmunın belgilep beredi;

- XIX a'sirdegi xalıq poeziyası menen jazba poeziya xalıq arasında ten'dey a'hmiyetke, ten'dey hu'rmetke iye boldı. Sebebi xalıq ele folklorlıq shıg'armalardı uzaq o'tmishtin' esteligi dep qaramastan ku'ndelikli ma'deniy turmısında olardı ruwxıy-ko'rkemlik azıq etip otıradı. Xalıq arasında batırılıq jırlar, ashıqlıq da'stanlar, xalıq qosıqları, termeler, tolg'awlar burıng'ısınsha u'lken abıroyg'a iye boldı, xalıqtın' ko'rkem sanasına ku'shli ta'sir jasadı turdı. Sonın' menen birge jazba a'debiyat: diniy kitaplar, Shıg'ıs poeziyasının' u'lgileri, jergilikli jazba

poeziya (Ku'nxoja, Berdaq, A'jiniyaz, O'tesh) xalıq arasında, a'sirese, onın' oqımısılı qatlamında u'lken hu'rmette boldı;

- XIX a'sirde qaraqalpaqlar arasında o'z shıg'armaların jazba tu'rde do'retetug'ın shayırlar ku'ta' ko'p bolg'an. Biraq olardıń basım ko'pshiligi folklorlıq poetikanın' shen'berinen asıp tu'se almay dara (individual) do'retiwshilik da'rejesine jete almadı. Na'tiyjede olardıń do'retken qosıqlarının' itibarlı degenleri xalıq poeziyasına qosılıp ketti, al ko'pshiligi waqıt jelisine shıdam bere almay umıt bolıp ketken;

- XIX a'sir poeziyasında burıng'ı a'debiy jollarg'a, da'stu'rlerge sadıqlıq, olardı a'meliy do'retiwshilikte basshılıqqa alıw u'rdis boldı. Mısalı, Yassawıydın', Nawayının', Ma'shreptin', Maqtımqulının' janrlıq, obraz jaratıw, ideyalıq, tematikalıq jolları Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaq, O'tesh shıg'armalarında tolıq saqlang'an. Maqtımqulının' ko'plegen qosıqlarının' ayrıqsha o'zgerislerge ushıramay-aq A'jiniyaz ta'repinen qayta isleniwi ha'm sog'an usag'an a'debiy qubılıslar orta a'sirlik a'debiy da'stu'rler;

- XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatında Rennessans (Oyanıw) da'wirinin' de ushıqları bar. Olar a'debiyatıg'ı milliy ruwx, watanpa'rwarlıq, gumanistlik ideyalar ha'm t.b. qa'siyetler menen belgilenedi.

KU'NXOJA İBRAYIM ULİ

(1799-1880)

Ku'nxoja İbrayım ulı - XIX a'sir qaraqalpaq poeziyasının' ko'rnekli wa'kili. Xalıqshıl, realist shayırlar sıpatında da, o'zine zamanlas ha'm o'zinen son'g'ı xalıqlıq, demokratiyalıq bag'dardag'ı qaraqalpaq shayırlarının' ustazı sıpatında da onın' qaraqalpaq a'debiyatı tariyxındag'ı xızmeti ha'm tutatug'ın ornı ayrıqsha. Ol qaraqalpaq xalqının' Xorezm oypatına kelip, Xiywa xanlıg'ı qolastına qarag'an jan'a da'wirdegi turmısın, jan'a tariyxıy jag'daylarg'a, ja'miyetlik ha'm sotsiallıq o'zgerislerge baylanıslı qaraqalpaq xalqı sanasındag'ı jetiliske milliy birlikke

ha'm g'a'rezsizlikke, siyasiy, sotsiallıq ten'likke umtıw sezimlerin jırlawshı shayır boldı.

Ku'nxoja do'retpelerinin' ta'sirinde XIX a'sir qaraqalpaq poeziyasının' ideyalıq ha'm tariyxiy mazmunı ayırıqsha o'tkirlesti, onın' tutas xalıqqa tiyisli milliy belgisi ha'm jazba a'debiyatlıq xarakteri rawajlandı.

Ku'nxoja qaraqalpaq xalqı tariyxındag'ı jan'a ja'miyetlik qatnaslar sharayatında g'ana emes, al xalıqtın' milliy, sotsiallıq, ruwxiy sanasının' o'siwi sharayatında da jasadı. Shayır jasag'an XIX a'sirdin' ortaları ha'm ekinshi yarımında Xiywa xanlıg'ında siyasiy ha'm ja'miyetlik turmıs turaqlı bolmadı. Xalıqtın' basım ko'pshiligi ka'mbag'al turmıs keshirdi. Sonın' menen birge iri feadallar materiallıq baylıqtın' u'lken bo'legin o'z qollarında usladı (jer, suw, o'ndiris quralları, mallar, jaylawlar ha'm.t.b.). Na'tiyjede ja'miyette u'lken sotsialıq ayırmashılıqlar, usı tiykarda sotsiallıq a'dilsizlik payda bolıp turdı. İri mu'lk iyelerinde, a'meldarlarda baylıqqa ko'zsiz umtıw, ashko'zlik, sotsiallıq ma'selelerge kewil bo'lmew jag'dayları mudamı ju'z berip turdı. Bul jag'daylar tuwralı Ku'nxojanın' "Oraqshılar", "Shopanlar", "Ku'n qayda", "Nege kerek", "Jetimnin' haqın jep qoyma", "El menen", "Zaman" qosıqları anıq guwalıq beredi.

Ku'nxoja poeziyasın qaraqalpaq a'debiyatındag'ı demokratiyalıq ag'ımlardıń sag'aları sıpatında qarawg'a boladı. Ku'nxoja turmıstın' nag'ız qara qazanında qaynap pısken, o'miri xalıq penen aralasıp o'tken teren' bilimli shayır. Onın' qosıqlarının' basım ko'pshiligi o'zi ko'rgen awır turmıstı, sol da'wirdegi ka'sip iyeleri ha'm diyqanlardın' qıyın ku'n ko'risin sa'wlelendiriwge bag'ıshlang'an. Mısalı:

İyninde ku'nlik shapanı,
Paqalg'a tırnalıp sanı,
Ba'rqulla qıynalıp janı,
Atızda ju'r oraqshılar.

("Oraqshılar")

Ordıq oraq, shaptıq otın, qazdıq jap,
Terdik masaq, iynimizge saldıq qap,
Jas o'mirler gu'ldey solıp boldıq sap,
Bul ju'risten endi bizge ku'n qayda?

("Ku'n qayda")

Shayır qıyın turmıstan, awır miynetten, azap shekken xalıqtın' nalış yamasa narazılıq sezimlerin beriw arqalı sol da'wirdegi miynetkesh xalıqtın' sotsiallıq jag'dayların real ashıp berdi.

Ku'nxojanın' el, xalıq, ja'miyet haqqındag'ı ko'zqarasların tu'siniwde onın' "El menen" qosıg'ı og'ada u'lken a'hmiyetke iye. Bul qosıqta shayırdın' sotsiallıq ideyaları bayan etiledi.

Xalıqtın' ayanışlı turmısın, sotsiallıq a'dillik temaları shayırdın' "Jarımadım", "Menin' balam", "Yaranlar", "A'rmanda", "Bola ma eken," qosıqlarında da ken' sa'wlelengen. Uluwma aytqanda, Kunxoja el-xalıqtın' ma'pin, miynet adamının' da'rtin jırlaytug'ın nag'ız xalıqshıl, demokrat shayır boldı. Ku'nxojanın' xalıqlıq, demokratiyalıq ideyalarg'a tolı shıg'armaları o'zine zamanalas ha'm song'ı da'wirlerdegi qaraqalpaq shayırları ushın ko'rkem-ideyalıq ta'jiriybe, u'lgı mektebi boldı. To'mende Ku'nxojanın' qosıqlarınan bir neshe u'lgiler beriledi.

Umitpaspan

O'mirimde bir is ko'rdim,
Bunı hesh waq umitpaspan,
Jan'a edim ha'm go'nerdim,
Onı hesh waq umitpaspan.

Son'g'ı ku'ni keldi gezek,
Jaz ku'nler boldı gu'zek,
Boldım sonda jetim go'jek,
Bulardı hesh umitpaspan.

Xiywa xannan adam keldi,
Shuwlalıp ha'm barlıq eldi,
Qayıstırıp mıqlı beldi,
Bunı hesh waq umitpaspan.

Sherttim duwtar, aytım qosıq,
Kewilimde qaynap qosıq,
Tabılmadı hesh bir doslıq,
Dushpanlıg'ın umitpaspan.

Aydadı bizdi Xiywag'a,
Qoymay bir maydan sawag'a,
Da'rt u'steme boldı dawag'a,
Bunı heshwaq umitpaspan.

Baqсылarg'a bayraq berdi,
Jaqsılardı jaman ko'rdi,
Lapgo'y dep shawqım ko'terdi,
Bunı hesh waq umitpaspan.

Ko'z jas to'gilip dalag'a,
Qaramay ata-balag'a,
Keldik ataqli qalag'a
Buni hesh waq umitpaspan.

A'keldi aldima tu'ye,
Betime jag'ildi ku'ye,
O'limtikke boldim iye,
Buni hesh bir umitpaspan.

U'sh ag'ash tur ken' maydanda,
Ornalasip qizil qang'a,
Qiyilip ha'm shibin jan da,
Turg'anlarin umitpaspan.

Xiywa xan keldi qasima,
Saldi za'wlimdi basima,
Qaramay aqqan jasima,
Turg'anlarin umitpaspan.

Bul dar eken ko'ringen,
Ko'p adamlar ildirilgen,
Tabanlari tildirilgen,
Bulardi hesh umitpaspan.

Qotir tu'ye bayraq aldım,
Basqasınan qurı qaldım,
O'mirlikke tamg'a etip,
Umitpasqa oyg'a saldim.

Adam o'lgan jayıp qushaq,
Ko'zdin' jası monshaq-monshaq,
Qollarında o'tkir pıshaq,
Ja'lladlardı umitpaspan.

Men oyladım sol waqıtta:
«Xan aqılsız», - dep taxtta,
O'z isine bolıp puxta,
Ju'rgenimdi umitpaspan.

Erten'ine xang'a bardıq,
Jay jag'daydı ha'm de ayttıq,
Etti bizlerge jamanlıq,
Buni hesh waq umitpaspan.

Xiywadan alg'an sıyım sol,
Awılg'a qarap tartım jol,
Baylandı a'bden eki qol,
Bul qorlıqtı umitpaspan.

Jıyılıptı gu'lla'n baqsı,
Kimi jaman, kimi jaqsı,
Jasawıllar bolıp saqshı,
Sınag'anın umitpaspan.

Qaytıp Xiywag'a kelmespen,
So'z ayttı sira' demespen,
O'z erkimdi hesh bermespen,
Qorlıqların umitpaspan.

El menen

Bir neshsheler kiyip qamqa parshalar,
Altın menen toltırsa da arshalar,
Xalqın'dı sorasa zulım patshalar,
Qassap yan'lı ku'nin' kesher dar bilen.

Adamg'a qast etip miyrimi kelmes,
Kim jaman, kim jaqsı parqını bilmes,
Jılasan' da ko'zdin' jasını ko'rmes,
Patshan' jaman bolsa, ku'nin' zar bilen.

Ulamag'a kerek tuwrı so'zlemek,
Haq jol menen sha'riyattı go'zlemek,
Xalıqtın' on'arın ba'rha izlemek,
Baylanısıp tu'yin sheshiw el menen.

Aspang'a usharsan', bolsa qanatın',
Shad bolarsan', shadlı bolsa elatın',
Xalqın' menen bolsa tilek-muratın',
Sapa su'rsen' uzag'ına el menen.

Aldında jol baslar ag'an' ha'm bolsa,
Japtan tuwrı ag'ar sag'an' ha'm bolsa,
Eksen' gu'lin' g'umshalanıp solmasa,
Kewlim shadlanadı uzaq jıl bilen.

G'a'ziyne tolısı altın aqshanın',
Ha'wli-ha'rem, ja'ne bag'ı-baqshanın',
Xalıqtı sorag'an xanıw-patshanın',

Shalqig'anı g'a'rip-qa'ser el bilen.

Ma'rwertten saling'an saray jaylardın',
Aspandag'ı jaqtı juldız, aylardın',
Malı ko'p dunyada mun'sız baylardın',
Shalqıwına sebep sorlı qul bilen.

Adamnın' ko'rkeyip adam bolmag'ı,
Ko'n'ildin' shadlanıp, shalqıp turmag'ı,
Ko'zge tu'sip ullı ataq almag'ı,
Esiginde u'yir-u'yir mal bilen.

Maqtumqulı Ma'g'rip o'tti dunyadan,
A'rman menen jollar salıp qıyadan,
O'te almay bo'getsiz ten'iz, da'ryadan,
O'mirinshe ku'ni o'tti zar bilen.

Men yıg'larman ko'rip zamannın' tu'rin,
Ba'rha bayan etsem so'zdin' kelerin,
Dushpanlarım jaydı o'zinin' za'rin,
Ko'zim girewlendi ba'rha tu'n menen.

Maqtumqulı Ma'g'ripteı aldın'dı bolja,
O'lgen son' alarsan' tilin'nen olja,
Qısqart so'zdi sorı qaynag'an Ku'nxoja,
O'lgenin'she xoshlasıp ket el menen.

Nege kerek

Sayrag'an bu'lbili bolmasa,

Qarasın u'zip kelpese,

İshi hawazg'a tolmasa,
Ba'rqulla jaynap turmasa,
Ashılg'an gu'l nege kerek?

Sarqırap suwı aqpasa,
Ekken eginler qanbasa,
Waqtında tasıp tolmasa,
Aqqan suwlar nege kerek?

Uzaqtan ko'zge tu'spese,
Shamalı qattı espese,
To'besi bultqa tiymese,
Asqar tawlar nege kerek?

Jadırap jazı bolmasa,
Shuwaqlı ko'gal qılmasa,
O'z waqtında jawmasa,
Qara jamg'ır nege kerek?

Ko'rgen na'rseni almasa,
Pa'tlenip qanat qaqpasa,
Joq jerden an'dı tappasa,
Qarshıg'a qus nege kerek?

Ashqa qayırı bolmasa,
Mayg'a qarını tolmasa,
Dunyanın' ju'zin sholmasa,
Asa baylıq nege kerek?

Ozalda to'sin kermese,

Artıqsha qarıw etpese,
Qashaq qoyang'a jetpese,
Qayın' tazı nege kerek?

Boyı ku'n sayın o'spese,
Dushpan ko'keyin kespese,
Taymay gu'reske tu'spese,
Qorqaq palwan nege kerek?

Xalıqtın' arın arlamasa
Barı joqtı barlamasa,
Ash ha'm toqqa qaramasa,
Awan basshı nege kerek?

Xalıqqa a'dil bolmasa,
Jılag'andı jubatpasa,
Xalıq tatqandı tatpasa,
Taxt iyesi nege kerek?

Eki jaqtı ten' ko'rmese,
Duwrı to'relik bermese,
A'dillik penen sheshpese,
Ka'tqudalar nege kerek?

Da'ryaday tolıp taspasa,
Ku'n sayın ku'shi aspasa,
Eldi jawlardan baqpasa,
Qurı batır nege kerek?

Ata-anasın ku'tpese,

Tan'lap jemlerin jemese,	Aytqanlarına ko'nbesse,
Bayraqtan ozip kelmese,	Ata-anam demese,
Dal bedewler nege kerek?	Jaman perzent nege kerek?
Bellerin bekkem buwmasa,	Ku'ndey ku'lip jaynamasa,
O'tken o'shlerdi quwmasa,	Bu'lbil bolip sayramasa,
Anadan artıq tuwmasa,	Quwanısıp oynamasa,
Pasıq perzent nege kerek?	Quw o'mirler nege kerek?

A'JINIYAZ QOSIBAY ULİ (ZIYWAR SHAYİR)

(1824-1878)

A'jiniyaz - XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatının' klassik shayırı. Qaraqalpaqstan Respublikasının' ha'zirgi Moynaq rayonu aymag'ında orta hallı xojalıqta tuwılg'an. Da'slep meshitte sawat ashqan, awıllıq medresede oqıg'an. Son'ınan Orta Aziyada belgili oqıw oraylarınan bolg'an Xiywadag'ı Qutlımurat inaq ha'm Sherg'azı xan medreselerinde bilim alg'an, ila'hiyat (din) iliminin' jetik mamanı bolıp shıqqan. Eline kelip meshit-medreselerde bilimlendiriw jumısları menen shug'ıllang'an. Son'ınan Kishi Ju'z qazaqları arasında bir neshe ma'rtebe bolıp, Mırza Qojban degen iri feodaldın' qa'wenderliginde meshit ashıp bala oqıtqan. Turmıstın' tu'rli qıyınshılıqların basınan keshirgen. O'z zamanının' teren' oy-pikirli, jetik bilimli adamı bolg'an. Onın' bul qa'siyetleri qosıqlarına teren' sin'dirilgen. A'jiniyaz o'z qosıqlarına **Ziywar** degen taqallus qoyıp jazg'an. "Ziywar" so'zlik ma'nisi boyınsha "sulıw, shıraylı" degendi an'latadı.

A'jiniyaz (Ziywar) shayırdın' do'retiwshilik miyrası tiykarınan lirikalıq qosıqlardan ibarat. Olardın' tematikası ha'r qıylı. Watan teması, sotsiallıq tema, didaktikalıq tema, filosofiyalıq temadag'ı qosıqlar, muhabbat qosıqları h.t.b.

Watan haqqındag'ı qosıqları. Ha'r bir ko'rnekli shayır o'zinin' tuwılg'an jerin, elin su'yedi, olardı shayırlıq yosh penen jırlaydı. A'jiniyaz da o'zinin'

tuwılg'an jerin, xalqın shın ju'reginen su'ydi ha'm jırladı. Watan teması onın' poeziyasının' o'zek temalarinan boldı.

Begler ta'riyip etsem Qalpaq urtını,
Xup a'jep tamasha elleri bardur.
Arif bolıp haq yolına erishken,
Murshiydi mukammal pırleri bardur.

("Bardur")

Ziywar shayırdın' Watan temasına arnalg'an bir qatar qosıqlarında jat ellerde ju'rgen adamnın' o'z watanınan ayra tu'sip, onı an'sap, ju'regin sag'ınısh sezimleri biylegen halatı beriledi:

Arzıw a'yler kewlimiz o'z yurtımızg'a barg'alı,
Yarıw-doslar ha'm qa'dirdan bila'n birga' yu'rgeli,
Ra'him a'yle patshahım, elge jetker sen meni,
Ya ila'him, elimdi ko'rer ku'nler bar ma eken?

("Bar ma eken")

Tuwılg'an eldi, ata-ananı, ul-qızdı, doslardı sag'ınıw, su'yiw, olarg'a sadıqlıq sezimleri, bir so'z benen aytqanda Watandı su'yiw motivleri A'jiniyazdın' "Bozataw", "Qal imdi", "Bar ma eken?", "Xosh imdi", "Shıqtı jan", "Salam degeysen'", "Jaqsı", "A'jiniyazdın' Qız Men'esh penen aytısı" shıg'armalarında ayqın sa'wlelengen. Ulıwma alg'anda A'jiniyaz poeziyasında Watan teması belgili bir ko'rkem kontseptsiya, ideya sıpatında (Watandı su'yiw, patriotizm tu'siniklerinin' sisteması, du'zimi sıpatında) ko'teriledi ha'm sa'wlelenedi.

Sotsiallıq temadag'ı qosıqları. A'jiniyaz do'retiwshiliginin' belgili bir bo'legin sotsiallıq temadag'ı qosıqları quraydı. Shayır olarda zaman ten'sizligin, xalıqtın' sotsiallıq qıyın jag'dayların, a'dalatsızlıqlardı bu'rkemey ko'rsetedi, zorlıqtı, insapsızlıqtı, basshı toparlardın' biybastaqlıg'ın h.b. unamsız qubılıslardı o'tkir sıng'a aladı.

Muhabbat lirikası

Janrlıq qa'siyetleri boyınsha muhabbat qosıqları lirikalıq qaharmanın' ju'rek to'rinen shıqqan mo'ldir sezimlerin beredi. Ashıqlıq qosıqlarında lirikalıq qaharmandı adamg'a ta'n hasıl qa'siyet bolg'an shın kewilden su'yiw sezimleri biyleydi, ol usı sezimler qursawında boladı.

A'jiniyazdın' muhabbat lirikasının' ko'pshiligi romantikalıq usılda jazılğ'an, yag'nıy muhabbat ila'hiy bir sezim, al ashıq-mashıqlar ku'ndelikli turmıstın' mayda-shu'ydesinen a'lle qayda joqarı turatug'ın, muhabbatqa sadıq ila'hiy insanlar bolıp sa'wlelenedi.

A'jiniyazdın' lirikalıq qaharmanı (ashıq) o'z mashıg'ına jan-ta'ni menen berilip, onı essiz su'yedi, onın' ushın jismaniy ha'm ruwxiy azaplarg'a gırıptar boladı, biraq bul azaplarg'a to'zim beredi, o'z muhabbatınan bezip ketpeydi, muhabbatqa isenip jasaydı.

Tınbas keshe-ku'ndiz ko'zim giryanı,
Bolıpman men onın' bag'rı biryanı,
Jismimdi o'rtedi dag'ı, hijranı,
Ko'zde yashım to'kip ketti shul pa'riy.

("Bir pa'riy")

Muhabbat teması A'jiniyazdın' "Bir janan", "Go'zzallar", "Bir pa'riy", "Yol bolsın", "Sa'wdigim", "Ha'r kimanın' yarı bolsa", "Dildarım", "Tu'ser" qosıqlarında ha'r ta'repleme sa'wlelengen. Olarda ashıq o'z mashıg'ın ju'reginen su'yedi, onın' azabında ku'yip-janadı, mashıg'ına shın beriledi, sadıq boladı, og'an ju'rek sezimlerin arnaydı, pu'tkil o'mirin bag'ısh etedi. A'jiniyaz jırlag'an ashıqtın' kewil sarayı usınday hadal ha'm mo'ldir sezimlerde tolı.

A'jiniyazdın' muhabbat jırları ma'zi kewil ashar yamasa zıyapat qosıqları emes, olarda muhabbat ma'selesı pu'tin bir filosofiyalıq kontseptsiya sıpatında ko'teriledi. A'jiniyaz kontseptsiyası boyınsha muhabbat sotsiallıq qubılıs emes, ol sotsiallıq ayırmashılıqlarg'a bag'ınbaydı, ol "shahıw-gada" g'a birdey ta'n bolg'an

hasıl ha'm ila'hiy sezim. A'jiniyazdın' muhabbat kontseptsiyası teren' lirikalıq sezimler, joqarı da'rejedegi ko'rkemlik penen sa'wlelengen.

A'jiniyaz muxammesleri. Qaraqalpaq poeziyasına Shıg'ıs lirikasının' muxammes janrın birinshi ma'rtebe engizgen A'jiniyaz boldı.

A'jiniyaz muxammeslerinen "Beri kel", "Ay a'lip", "Oyan" ashıqlıq temasına, "Ko'zlerim", "Shıqtı jan" nalış, o'kinish, "Qız Oraz" ta'riyip, maqtaw, "Kerek" ha'zil-da'lkek temalarına jazılğ'an. A'jiniyaz o'z muxammeslerinde ko'rkemlewdin' ha'r qıylı usılların orınlı ha'm o'nimli qollanıp, olardı tu'rlendirip, jilwalandırıp jiberedi. A'jiniyaz o'z muxammeslerinde ko'rkemlewdin' ha'r qıylı usılların orınlı ha'm o'nimli qollanıp, olardı tu'rlendirip, jilwalandırıp jiberedi. Mısalı, onın' ıshqı-muhabbat temasına jazılğ'an "A'y a'lip", "Beri kel" muxammeslerinde Shıg'ıs poeziyasındag'ı da'sturli so'z oyını usılları sheber isletilgen.

A'y-a'lip aq yu'zin'dur, ayni alam anwariy,
Be-belin' qıpsa dilbar, ko'z g'anan' shahla wa'liy,
Te-tishn`dur dana-dana la'blerin'nin' pallariy,
Se-sorıp shiyrin la'bin' qanadurman a'y pa'riy.
Jim-jamaln' ko'rmegenshe zarı-giryay Ziywariy.

Mısalg'a keltirilgen muxammes a'lipbe ta'rtibinde jazılğ'an, bes qatarlı segiz ba'ntten ibarat, a'lipbenin' barlıq ha'riplerine qatarlar baylang'an, qatarları 14-15 buwınlı, a-a-a-a-a, b-b-b-b-a, v-v-v-v-a ta'rizinde uyqasadı.

A'jiniyaz XIX a'sir qaraqalpaq poeziyasına muxammeslerdi engizip, olardı a'debiy janr sıpatında qa'liplestiredi. Onın muxammesleri teren' mazmunlı, ko'rkemligi joqarı, sonın menen birge olar qaraqalpaq xalqının' ko'rkem-estetikalıq ug'ımlarına, tu'siniklerine, talaplarına shaqlap jazılğ'an. A'jiniyazdın muxammes jazıw ta'jiriybesi ha'zirgi zaman qaraqalpaq shayırları ta'repinen ken' paydalanılmaqta.

"Bozataw" poeması

A'jiniyazdın' "Bozataw poeması - qaraqalpaq xalqının' basınan keshken tariyxıy ha'm tragediyalıq waqıyanı ko'rkem sa'wlelendiretug'in shıg'arma. Onda XIX a'sirdin' ortalarında (1858-jıl) o'tken tariyxıy Bozataw waqıyası so'z boladı. Tınısh otırg'an elge tu'rkmén baspashılarının' basıp kiriwi, eldi shabıwı, adamlardı bende etip aydap ketiwi teren' lirizm ha'm dramatism menen jırlanadı.

Shıg'armada shayır watannan, tuwıp-o'sken ma'kannan ayra tu'sken adamnın' ahıw-zarın, tınısh eldin' posıp bu'lgınshilikke ushırawın teren' lirikalıq sezimler menen beredi, waqıyalardı ju'rek eleginen o'tkerip, o'z ju'regindegi Watan da'rtin qayg'ı-ha'siretlerin ulıwma xalıqlıq da'rtlerge ushlastıradı ha'm teren' lirizm arqalı xalıqlıq tragediyanı beredi. Shıg'armada o'zinin' baslanıwına, rawajlanıwına ha'm juwmaqlanıwına iye epikalıq syujet ha'm epikalıq personajlar ko'rinbeydi, waqıyalar joqarıda eskertip o'tilgenindey lirikalıq qaharmannın' ju'rek sezimleri arqalı sa'wlelengen. Demek, "Bozataw"-o'zinin' janrlıq ta'biyatı boyınsha lirikalıq shıg'arma. Ulken tariyxıy waqıya lirikalıq qaharmannın' ju'rek sezimleri arqalı berilgenlikten "Bozataw" dı-lirikalıq poema dep belgilew mu'mkin.

A'jiniyazdın' "Bozataw" poeması qararqalpaq a'debiyatı tariyxında Watan, xalıq ta'g'diri temasın jırlaytug'in teren' mazmunlı, ta'sirli ullı shıg'armalardıń biri bolıp sanaladı. Sonlıqtan xalıq onı yadqa bilgen ha'm belgili "Bozataw" namasına salıp aytqan. To'mende A'jiniyaz lirikasınan bir neshe mısalar beriledi.

Ellerim bardı

Sorasan' elimli Qojban bizlerden,	So'ylegende sheker eter so'zin'di,
Qalpag'ı qazanday ellerim bardı,	Ko'rgende biymag'rur eter o'zin'di,
Qa'te shıqsa keshirin'ler so'zlerden,	Ba'ha'ri toydırar eki ko'zin'di,
Qıtay, Qon'ırat atlı ellerim bardı.	La'yli, Zu'la'yxaday qızları bardı.

O'tirikti iras etip aytpag'an,
Tuwri joldan bas ketse de qaytpag'an,
Na'ma'hra'mdi hasla joldas tutpag'an,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı.

Jaylawım-U'rgench, arqası ten'iz,
Jawırını qaqpaptay malları semiz,
Ruxsatsız bir-birine salmas iz,
Birlikli Qon'ıratay ellerim bardı.

Tabıladı izlegennin' keregi,
Ko'linde bar qasqaldag'ı, u'yregi,
Quwları, g'azının' pu'tin bu'yregi,
Dunyanın' an'ları ko'limde bardı.

Yadıma tu'skende kewilim o'sken,
Ko'zim ko'rmegenshe ko'keyim
tesken,
Jılında miywelep u'sh ret pisken,
Atı su'tilmektey jemisim bardı.

Bilmegen adamg'a boldılar kiye,
U'stinen o'tersen' qabag'in' u'ye,
Ten'iz eteginde bolar xanshiye,
Bulardın' ba'rshesi elimde bardı.

A'sirese ashamaylı-qıyatta,
Qoldawlı, Mu'yteniwiw barlıq Qon'ıratay,
Qıtay-Qıpshaq, Kenegesiw-Mang'ıtta,
Qashları qa'lemdey qızları bardı.

Gu'da'ri belbewi dizege tu'shka'n,
Aq terektey boyı joqarı o'sken,
Jigirma yashında da'ryaday yoshqan,
Qaraqalpaqtın' qalqanlı jigiti bardı.

Qarsılassa ha'mirine ko'ndirgen,
Birazlardın' bawırların tildirgen,
O'zlerine beyimlerin ku'ldirgen,
U'rgensh elinde zalım ha'm bardı.

Men bu'yerde ju'rgen ishi za'rdeli,
El-jurttı ko'rmegen ag'ır da'rdeli,
Kewlim yoshı joq men ha'm bir da'rtli,
Aytsam ishte tolg'an ha'diysim bardı.

Qaraqalpaqtan awısıp elin'e kelgen,
Kim jaqsı, kim jaman parqını bilgen,
Ko'rgen-bilgenini aytıp so'ylegen,
Qaraqalpaqtın' a'diwli Ziywarı bardı.

Bozataw

Keter boldıq endi bizler bash alıp,

Kimsa'nin' qız-ug'lı, arızılı yarı,

Xosh aman bol, bizden qaldin', Bozataw,
Xoshlasali qara ko'zge yash alip,
Xosh aman bol bizden qaldin', Bozataw.

Jer ha'm el bila'ndur, el ha'm jer bila'n,
Jersiz eldin' ku'ni da'rbe-da'r bila'n,
O'mirim o'ter ju'rektegi sher bila'n,
Qa'dirin' senin' bizge o'tti, Bozataw.

Yoq edim, bar boldim ka'malg'a keldim,
Minip a'rebi atlar, da'rwanlar su'rdim,
Nanin'di ko'p jedim ra'ha'tin ko'rdim,
Xosh aman bol, bizden qaldin', Bozataw.

Neshe waq jaqsig'a ha'mso'hbet boldim,
Shadi qurram bolip oynadim, ku'ldim,
Dushpanlar ja'birinen ketermen boldim,
Xosh aman bol, bizden qaldin', Bozataw

Sen bag' edin', bu'lbil ushti, zag' qaldi,
Pu'tkil siynem jandi, ishte da'rt qaldi,
Qıysiq Porqan ataw seni jaw aldı,
Bası qutlı, son'ı wayran, Bozataw.

Kimsa'nin' anasi, kimnin' a'mmesi,
Kimsa'nin' ag'asi, kimnin' inisi,
Kimsa'nin' qız-ug'lı, kimnin' sin'lisi,
A'tirek, Gurgen, Hajar astı Bozataw.

Kimnin' qashi qara ko'zi qunqari,
A'sir bolip, teomirisip ha'r sarı,
Yıg'lap at aldına tu'shti, Bozataw.

Atadan ayrıldı g'ulpaqlı ug'lan,
Satıldı, hu'r basın a'yledi g'ulam,
Kimler İrak ketti, kimler ketti Sham,
Kimsa'la'r Kurd, Tegeran tu'shti, Bozataw.

Sa'ha'r waqta qırlı du'pen atıldı,
Ba'n'de bolip tu'shtim, qolım shatıldı,
Periydek qız shori bolip satıldı,
Ka'niyzlik bashın'a tu'shti, Bozataw.

Kimsa' sha'hiyd boldı, jandan ayırıldı,
Kimsa' ga'da boldı, maldan ayırıldı,
Kimsa' ko'zi qunqaridin ayırıldı,
Bashına qısıwmet tu'shti, Bozataw.

Er jigit bashına mu'shkil ish tu'shti,
Ju'rek-bag'rım g'amnın' otına pishti,
Elatın' u'stin'den serpilip ko'shti,
Xosh aman bol bizden qaldin', Bozataw.

Ko'zim yashlı, ma'n keterma'n, sharam
yoq,
Bir qudadan bashqa pushti panam yoq,
Ha'mme ketti, sende turar adam yoq,
Xosh aman bol, bizden qaldin' Bozataw.

Ziywarin' xoshlasar qa'dirin'di bilip,
Ko'zini yashartip, bag'rini tilip,
Aman bolsa hal sorasar bir kelip,
Xosh aman bol, bizden qaldin' Bozataw.

Bozatawli na'zelim

Bozatawli gu'lbina'fsha na'zelim,
A'selin' ha'rreni gu'lden bezdirer,
Kirpiklerin' su'zip baqqan na'zerin',
Juldizdi jawratip, tu'nnen bezdirer.

Fa'leknin' oyini - Ja'yhun girdabi,
Bir ta'ba'ssum etsen' ko'n'limnin' tabi,
Ishqi la'shkerin'nin' da'hsha't sa'rkabi,
Bul amanat jandi ta'nnen bezdirer.

Jamalin' bir ko'rip kettim dimardan,
Yu'zu'mni u'girdim shamsi – qamardan,
O'zimni bezdirip sabir – qarardan,
Sabiruw – qararimdi menen bezdirer.

Piste burinin'da tilla a'rebek,
Ekki qara ko'zin' ekki ba'ledek,
U'rgenish yurtunda begim To'rebek,
Taxtınan taydırıp, elden bezdirer.

Qumirisqadek qipsha – qipsha bellerin',
Barmaq toli yu'zu'k –yu'zu'k a'llerin',
A'sel qatqan su'jik – su'ju'k tillerin',
Jilandi jiljitip innen bezdirer.

Ko'n'lim sa'debini bir – bir yazdırıp,
Qayta bastan go'ne da'rtim qozdırıp,
Kapir ko'zin' musulmandi azg'ırıp,
Biyshara Ziywardi dinnen bezdirer.

A'jiniyaz benen qız Men'eshtin' aytısı

(U'zindi)

Men'esh: Astima mingen atım sur qara ko'r,
Sorg'alap sur qaradan ag'adı ter,
Mollalar ko'riseyik su'nnet deydi,
Hajeke, ko'riseyik qolın'di ber,

A'jiniyaz: Ko'rissen', a'kel qolın' aw, qız bala,

Jasın'dı uzaq qılsın alla taala,

Bıltırğ'ı suw basında Men'esh bolsan',

Ju'rsin be aman-esen sen biyshara?

Men'esh: Men ju'rmen aman-esen oynap-ku'lip,

Toy bolsa o'len' aytıp, da'wran su'rip,

Aman barıp, esen saw keldin'iz be,

Atan'-anan', ag'ayin jurtın' ko'rip?

A'jiniyaz: Men keldim ag'ayin jurtım ko'rip,

Atam menen anama sa'lem berip,

Ne qıların o'zin' bil qız aq-Men'esh:

Qolın'a bir aq sun'qar keldi qonıp.

Men'esh: U'stine kiygen tonın' qızıl bolsın,

Hajeke, o'mir jasın' uzın bolsın',

Endi sennen jol bolsın so'z surayıq,

Kelipsen' toyxanag'a jolın' bolsın.

Ne tatlı, bul dunyada, tatlı eken duz,

Biledi Men'esh dese, Kishi, Ullı ju'z,

Hajeke, sennen men bir so'z surayın,

Bizlerdey, bar ma elin'de, a'demi qız?

A'jiniyaz: Aq Men'esh, qız ishinde sen ko'z oynaq,

Ko'rmegen sulıw qızlar Astırt-oyda aq,

Ko'rmegen sulıw qızlar bizin' elde,

Hesh qaysısının' beti shubar, emes soylaq.

Qazaqta aqsaq, shoynaq ko'p bola ma?

Bir-eki, u'shin ko'rdim usı toyda-aq,

Nesiben' bolıp bara qoysan' bizin' jurtqa,

Astın'a atan tu'ye minip jaydaq,

Malsız, pulsız meni al desen' dag'ı.

Alsa alar toqallıqqa, almas boydaq.

Men'esh: Erten' tura azannan el ko'shedi,
Ko'shken ku'ni adamnı' ko'nli o'sedi.

Hajeke, sennen men bir so'z surayın,

Qızların'ız ne jeydi, ne ishedı?

A'jiniyaz: Jegeni maylı palaw, ishkeni shay,

Shay iship, palaw jese, kewili jay,

Qolında shını kese, shını shaynek.

İshedi qantlı shaydı qara suwday.

Basında jipek tu'rme, shayı jegde

Qızları bizin' eldin', mine, sonday,

Qızları bizin' eldin' ana quwday,

Qazaqqa bılır keldim, bıyıl keldim,

Men ele ko'rgenim joq qızdı onday.

Men'esh: Ko'shkende qızların'ız ne minedi?

Aytta-toyda qızların' ne kiyedi?

Qaraqalpaq degende, jurı bolıp pa?

Degenin' qaraqalpaq nemene edi?

A'jiniyaz: Ko'shkende ko'len'keli bar ku'yemesi,

Ko'yilegi darayıdan on tu'yemesi,

Shıldırı, o'nir mon'shaq bar ja'nesi, -

Bilezik, ju'zik, sırg'a ko'p nemesi.

Beli qılday, o'n'irinde ha'r tu'yemesi.

Tastan qattı to'sinde qos ma'mmesi,

Kiyinip hayılap shıqsa onı-besi.

Hesh aylanbay ketpeydi ko'rgen kisi,

Ko'riner ishken ası tamag'ınan,

Sen tu'gil hu'rler menen bardı ba'si,

Arqadan birli-jarım qazaq barsa,

Bir ko'rgennen qaladı awıp esi.

Men'esh: Qosılsa eki jaqsı balday bolar,
Birewi ta'n, birewi janday bolar,
Hajeke, sennen men bir so'z surayın,
Jigiti sizin eldin' qanday bolar?

A'jiniyaz: Jigiti bizin' eldin' bolar g'oshshaq,
Belinde tilla' kamar, altın pıshaq,
Jigiti, bizin' eldin', mine, sonday
Pashshayı sımlı balag'ı jipek shashaq.
Mingeni arg'ımaq at moynı quwday,
U'stinde aq baslı er bası shoshaq,
Basında altın ju'wen qos siyement,
Ko'ylekshesinin' shashag'ı qushaq-qushaq.
O'tkergen quyrig'ına altın g'ubba,
Jalı menen kekilinde marjan monshaq,
«Qaraqalpaq xalıq pa», -dep shaljaqlaysan',
Jurttan ozg'an a'ken' senin' bayma sonsha aq?
U'stinde bir toqtılıq kiyimi joq,
Jayın' joq maqtang'anday halın' da shaq
Aq Men'esh, hayttı da qoy, toydı da qoy,
U'yinde usla da otır qazan-oshaq.
Qaraqalpaq-qazaq penen ten'be-ten' jurt,
Ko'rmey bilmey sırtınan qılma mazaq.
Qap dorban'nın' jırtıg'ın tigip otır,
Qolın'a alıp ketik qazan-pıshaq.

Men'esh: Astırttan qalpaq keler jetelengen,
Ha'r u'yden pa'tiya berip nan tilengen,
Hajeke, elin' senin' mırza bolsa,
Keledi qalpaq nege ten'tiregen?

A'jiniyaz: Jaz bolsa tamam tabın shabadı sho'p,
Suw iship suwsınına qara nan jep,

Ha'r eldin' onday ashı bolmayma eken?

Ash qazaq bizin' elde onnan da ko'p.

Men'esh: Astıma mingen atım shubar sholaq

Qalı bar sawrasında jolaq-jolaq,

Qazaqqa toqallıqqa qızın berip,

Sharan' ne maqtang'anday qalpaq-shunaq.

A'jiniyaz: Aq Men'esh da'wrenin' su'r oynap ku'lip,

Bul da'wran o'ter sennen attay jelip,

Qoyan jılı qazaqlar jutag'anda.

Astırtqa arqalanıp bardı bu'lip.

Ku'n ko'rdi qazaqlardın' ka'tqudası,

Awzı tu'kli qullarg'a qızın berip,

Sonda o'zin'dey qızdı toqallıqqa,

Qalın'ına bir ko'yleklik boyaq berip,

At minip, ku'n ko'rip ju'r ku'yewinen

Ele de qatnasıp ju'r barıp kelip,

Bul zaman kelme gezek sonday zaman,

Aytasan' onın' nesin salıq qılıp.

BERDAQ G'ARG'ABAY ULI

(1827-1900)

Qaraqalpaq a'debiyatı tariyxında Berdaq (Berdimurat) G'arg'abay ulının' do'retiwshiligi ayrıqsha orın tutadı. Ol XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatın ha'm ideyalıq mazmunı, ha'm ko'rkem-estetikalıq da'rejesi boyınsha joqarı shın'larg'a ko'terdi. Ol adamnın' kewil tuyg'ıların, ju'rek da'rtlerin qozg'aytug'ın, oqıg'anda yaki tın'lag'anda tu'rli sezimler, teren' oy-pikirler oyata alatug'ın joqarı ko'rkemliktegi lirikalıq shıg'armalar do'retti. Sonday-aq joqarı insanıyılıq qa'siyetlerdi, xalıqtın' o'zligin, milliy sana-sezimin, tariyxın sa'wlelendiretug'ın ha'm usı qa'siyetlerdi ta'rbiyalay alatug'ın "Axmaq patsha ", "Shejire",

"Amangeldi", "Aydos baba", "Ernazar biy" sıyaqlı epikalıq shıg'armalar do'retti. Olar qaraqalpaq xalqının' a'debiyatı ha'm ulıwma ma'deniyatı tariyxında ko'rnekli orın iyeleydi.

Berdaq 1827-jılı A'miwda'ryanın' quyar ayag'ında da'ryanın' on' jag'alıg'ında tuwılg'an. Jaslayınan ata-anadan jetim qalıp, turmıs qıyınshılıg'ın o'z basınan keshirgen. Ol o'z o'mirinde bir neshe tariyxıy waqıyalardıń gu'wası boldı. (1855-1856 jıllardag'ı Ernazar biy baslag'an xalıq azatlıq ko'terilisi, 1859-jıldag'ı Qon'irat ko'terilisi, Xiywa xanlarının' tez-tez almasıwları, 1873-jılı Xiywa xanlıg'ının' Rossiya imperiyası ta'repinen jawlap alınıwı h.t.b.). Bul tariyxıy waqıyalar ha'm xalıqtın' sotsiallıq jag'dayı Berdaq shıg'armalarının' tiykarg'ı tematikası boldı. Qaraqalpaq xalqının' xalıq sıpatında qa'liplesiwi, milliy sana-sezimdi oyatıw, qaraqalpaq xalqının' keleshek ta'g'diri, miynet adamının' huqıqları, sotsiallıq jag'dayı, hayal-qızlar ta'g'diri, olardıń ja'miyettegi ornı, ilim ha'm ag'artıwshılıq-mine, Berdaq ko'tergen keskin ja'miyetlik, turmıshlıq, ag'artıwshılıq, huqıqıy, milliy ma'seleler menen ideyalar. Bul o'tkir ma'selelerdi Berdaq aldın'g'ı demokratiyalıq oy-pikirler, teren' gumanistik ideyalar menen suwg'aradı. Sonın' ushın da Berdaq – ullı oyshıl (filosof), demokrat ha'm gumanist shayır.

Berdaqın' didaktikalıq oy-pikirleri

Berdaq oyshıl shayır sıpatında ja'miyetlik illetlerdi, sotsiallıq tu'yin ma'selelerdi sheshiw jollarının' biri sıpatında insanda jaqsı pazıyletlerdi, ju'risturıs normaların, iyman-insap, miyrim-sha'pa'a't sezimlerin ta'rbiyalaw dep esaplaydı. Bul tuwralı onın' "Qashan ra`hatlanadursan'?", "Jaqsıraq", "Balam", "Xalıq ushın", "Bilgeysiz", "Nadan bolma" sıyaqlı ko'p sanlı qosıqları gu'walıq beredi. Olarda jekke adamnın' minez-qulqı, ja'miyette o'zin tutıw a'deplerinen baslap, onın' miynetke, ja'miyetke, o'zinin' azamatlıq parızlarına, ruwxıy turmısqa qatnasları, neke, shan'araq ma'selelerine ko'zqarasları ma'selelerine deyin qozg'aladı.

Berdaqın' na'siyatları tek o'z da'wiri ushın g'ana emes, al bizin' zamanımızda da o'z a'hmiyetin jog'altqan joq. Sebebi ol ko'tergen jaqsılıq ha'm jamanlıq, miyrim-sha'pa'a't ha'm zulımlıq, qayır-saqawat, iyman-insap, a'dep-ikram ma'seleleri bizin' ku'nlerimizde de za'ru'rli ja'miyetlik ha'm ulıwmainsanıylıq ma'selelerden bolıp turıptı. Sonın' ushın da Berdaqın' aqıl-na'siyat qosıqları bizin' zamanımızda jan'asha jan'laydı, jan'a oy-pikirler tuwdıradı, onın' u'stine bul qosıqlardıń joqarı ko'rkemligi olardı tu'rli da'wir sınaqlarınan alıp o'tip, ha'r bir zaman talaplarına jaramlı etedi.

Berdaq lirikasında zaman ten'sizliginin' su'wretleniwi

Berdaq miynetkesh xalıq ortasınan shıqtı ha'm sol xalıqtın' ko'rer ko'zi, so'ylar so'zi boldı. Xalıqtın' an'sag'an a'rmanı - Berdaqın' a'rmanı edi. Sonlıqtan da, ol sol xalıq penen bekkem baylanısta boldı. Sol ushın da onın': "Berdimurat xalıqtı, xalıq Berdaqtı, jalg'ızınday ko'rer jannan jaqsıraq" dep aytıwı haqıyqat shınlıq edi. Berdaq o'zinin' ko'p g'ana lirikalıq qosıqlarında o'z da'wirinin' og'ada a'hmiyetli sotsiallıq ma'selelerin ortag'a qoydı. Xalıqtın' tilek-maqsetlerin, jaqtı o'mirge umtılwın, a'dilsizlikke, huqıqsızlıqqa narazılıg'ın sa'wlelendirdi.

Solay etip, Berdaq lirikasının' baslı teması xalıq ta'g'diri, onın' awır ku'n ko'riwi, jaqtı turmıstı an'sawı boldı. Bul ideya shayırdın', a'sirese, "Pana ber", "Bolg'an emes", "Zamanda", "Bıyıl", "Salıq" qosıqlarında ayrıqsha ku'shli su'wretlengen.

Qaraqalpaq posar boldı,	Oylasam bul du'nya biypayan eken,
Sho'listandı basar boldı,	Dushpan isi xalıqqa ko'p zıyan eken,
Neshe qırdan asar boldı,	Baylar-tu'lki, qasqır, xalıq-qoyan eken,
Xalıqqa aqıl dana ber.	Qaran'g'ı qaplag'an qayg'ı zamanda.

(«Zamanda»)

Birewler bar ku'ta' jarlı,
Talag'an onın' barını,
Nang'a toymag'an qarını,

Solarg'a o'zin' pana ber.

(«Pana ber »)

Berdaq shig'armalarında hayal-qızlar tematikasının sa`wleleniwi

Feodallıq ja'miyette u'stemlik etken a'dalatsızlıq, nızamsızlıq, go'nergen u'rp-a'detler hayal-qızlardın' turmıs, muhabbat erkinligine, ja'miyetlik turmısqa aralasıwına mu'mkinshilik bermedi. Berdaq progressiv oy-pikirdegi shayır sıpatında zaman da'rejesinen artta qalg'an patriarxallıq ta'rtiplerge qarsı shıqtı. Ol hayal-qızlardın' o'z su'ygenine qosılıwı, erkin o'mir su'riwi ideyasın ko'terip, qaraqalpaq hayal-qızlarının' bas erkinligin a'rman etip jırlag'an shayır boldı. Tikkeley hayal-qızlar temasına arnalg'an Berdaqın' onlag'an shig'armaları bar. Bulardın' ba'rinde de shayır sol da'wirdegi ko'zi jaslı, ju'regi sherli qaraqalpaq hayal-qızlarının' haqıyqat ta'repdarı sıpatında ko'zge tu'sedi. "Oylanba", "Zamanda", "Kelin" qosıqlarında Berdaq hayal-qızlardın' adam shıdamaslıq awır jag'dayın aytıw menen birge, olardın' bas erkinligine iye bolatug'ın keleshek da'wrandı a'rman etedi. Shayır "Kelin" qosıg'ında:

Qorlıq, azap ko'rgen ku'nin',
Qapalıqta o'tti tu'nin',
Erkin shag'lap shıqpay u'nin',
Qapalıqta, tursan' kelin...

dep jazıp, hayal-qızlarg'a ayanısh sezimlerin bildiredi.

Shayırdın' shig'armalarında onın' sol da'wirdegi ta'rtiplerge, hayal-qızlardı tek oshaq basının' adamı dep qarawshı feodallıq ko'zqarasqa pu'tkilley qarsı bolg'anlıg'ın ayqın ko'remiz.

Berdaq hayal-qızlar huqıqı, ten'ligi haqqındag'ı pikirleri boyınsha o'z zamanlaslarının' ko'pshiliginen alda boldı. Berdaq bul tuwralı batıl, progressiv,

demokratiyalıq pikirler ayttı, hayal-qızlarg'a hu'rmet, su'yispenshilik sezimlerin bildirdi, olardın' pa'kligin, go'zzallıg'ın jırladı.

Berdaqın' tariyxıy temadag'ı poemaları

Berdaq o'z xalqının' tariyxı, o'tkendegi o'miri menen jaqsı qızıqqan shayırlardıń biri bolıp tabıladı. Shayırdın' qa'lemine tiyisli "Shejire", "Xorezm", "Amangeldi", "Aydos baba", "Ernazar biy" poemaları usının' da'lili bola aladı.

A'llette, Berdaq barlıq tariyxıy faktlerdi da'lme-da'l su'wretlemese de, xalıqtın' ta'g'dirinde u'lken iz qaldırg'an iri waqıyalardı o'zinin' tu'siniginshesawlelendirgen. Sol ushın da qaraqalpaq xalqının' tariyxın izertlewshi belgili ilimpazlar Berdaqın' bul poemalarının' tariyx ushın og'ada bay material beretug'ın shıg'armalar ekenin ayırıqsha atap o'tedi.

Berdaqın' "Shejire" shıg'arması

Ku'nshıg'ıs ellerinde o'z xalqının' ma'deniy tariyxı haqqında shejire jazıp qaldırg'an alım ha'm shayırlar ko'p. Solardıń arasında Berdaq ayırıqsha orındı iyeleydi. Bul "Shejire"nin' o'zgesheligi sonnan ibarat, onda qaraqalpaqlar tariyxı birinshilerden bolıp jazba nusqada qalg'an. "Shejire"ni shın ma'nisindegi tariyxıy shıg'arma sıpatında qaramag'an menen qaraqalpaqlar tariyxı haqqında en' da'slepki boljawlar sıpatında qarawg'a boladı.

"Shejire"nin' o'zinshe janrlıq qa'siyetleri bar. Onda tariyxıy da'rekler, anıq mag'lıwmatlar menen birge mifologiyalıq materiallar, an'ızlar, tariyx tuwralı boljawlar, shamalawlar ko'plep qollanıladı. Tu'rkiy jazıwshılar Rabg'uziy "Qissasul anbiyo" ("Payg'ambarlar qıssası"), Ulıg'bek "To'rt ulıs tariyxı", Abulg'azı "Tu'rkler shejiresi" sıyaqlı belgili shejireler jazdı. Bul shejireler proza menen jazılğ'an, olarda tariyxıy da'rekler menen qatar mifologiyalıq, an'ızlıq materiallar paydalanılğ'an. Berdaq o'z "Shejire"sin qosıq penen jazg'an, shejire janrının' da'stu'rli jolların mol paydalanadı, yag'nıy onda miflerdi, an'ızlardı,

xalıq awzındag'ı ha'r qıylı a'n'gimelerdi o'nimli qollanadı. Biraq bul shıg'armada tariyxıy mag'lıwmatlar, da'rekler de az emes. Demek, ol ko'p g'ana tariyxıy kitaplar menen de tanıs bolg'an. Sonın' ushın da ol bul shıg'armasın o'zinin' ko'rgen-bilgeni, oqıg'anı ha'm esitkenleri tiykarında xatqa tu'siredi.

Qullası, bul shıg'arma tek qaraqalpaq xalqının' tariyxı g'ana emes, sonın' menen birge ba'rshe tu'rkiy xalıqlar tariyxı ushın da og'ada a'hmiyetli. Avtordın' gu'walıq beriwı boyınsha «Shejire» 1894-jılı jazılğ'an.

"Shejire" de avtor xalıqlar tariyxın Muhammed payg'ambar zamanınan baslaydı. Tu'rkiy xalıqlardıń shıg'ısın usı zamang'a ushlastıradı. Bunnan son' tu'rkiy xalıqlardıń qa'wimlerge, urıwlarg'a bo'liniwın ha'm olardıń birlesip xalıq bolıwın bayanlaydı. Tu'rkiy xalıqlardan o'zbek, qazaq, tu'rkmen ha'm qaraqalpaq xalıqlarının' bo'liniwın, olardıń xalıq bolıp qa'liplesiwın, jaylag'an jerlerin a'n'gime etedi. Bunnan son' qaraqalpaqlardıń u'lken ha'm kishi urıwlarg'a bo'liniw protsessin qarap o'tedi. Olardıń jawgershilikke ushırap ja'birlengenin aytadı. Berdaqtıń ko'zqarası boyınsha tu'rkiy xalıqlar, sonın' ishinde qaraqalpaqlar, o'zbekler, tu'rkmenler, qazaqlar bir jerden tarqalg'an tuwısqan xalıqlar. Olardıń ata-babaları bir, u'rp-a'detleri, da'stu'rleri, turmıs keshiriw ta'rtpileri birdey. Berdaq aldın'g'ı oy-pikir iyesi ha'm gumanist shayır bolg'anlıqtan jaqın xalıqlar arasındag'ı doslıq ha'm tuwısqanlıq baylanıslardı aldın'g'ı orıng'a qoyadı. Sonın' menen birge Berdaqtıń «Shejire»si belgili bir milliy ideyanı sa'wlelendiriwge bag'darlang'an. Onın' baslı ideyalıq mazmunı qaraqalpaq xalqının' o'tmishi, onın' xalıq sıpatında basqa xalıqlar arasında tutqan ornı, onın' keleshektegi ta'g'diri bolıp esaplanadı. Berdaq «Shejire»si – XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatı biyik shın'larının' biri.

«Axmaq patsha» da'stanı

«Axmaq patsha» da'stanı Berdaqtıń u'lken do'retiwshilik tabısı bolıwı menen birge qaraqalpaq a'debiyatının' en' iri esteligi bolıp esaplanadı. Shıg'armada bir qansha a'wladlardın' o'miri, uzaq waqıtlar arasındag'ı waqıyalar, tutas bir

u'lken da'wirdi ashıp beretug'in ha'diyseler so'z etiledi. Da'standa Berdaq'tın' gumanistlik, demokratiyalıq ideyaları, ko'zqarasları ken' ha'm o'tkir sa'wlelenedi. Shıg'armanın' tiykarg'ı ideyalıq mazmunı ezilgen xalıqlardıń' arzuw-a'rmanları menen tıg'ız baylanıslı. Shıg'armanın' baslı qaharmanları Gu'lim ha'm Gu'ltar, Za'riw obrazları arqalı Berdaq xalıqtın' jaqtılıqqa umtılıw tileklerin so'z etse, ekinshi jag'ınan, Axmaq patsha ha'm on'ın' ja'lladların'ın' obrazı arqalı despotizmge (zulımlıqqa) tiykarlang'an xanlıq du'zimdi, ol du'zimge ta'n ha'r tu'rli jırtqıshlıq ha'm eziwshilikti a'shkara etedi.

Syujeti. O'zinin' zulımlıg'ı menen atı shıqqan patsha xalıqqa qattı qısım ko'rsetedi, perzentsizligin ba'nelep, elden sulıw qızlar jıynaydı. Patshanın' qolına tu'sken sonday qızlardın' biri jas Gu'lim boladı. Shıg'arma Gu'limnin' ko'rgen azapları, onnan Gu'ltardıń' tuwılıwı, h.b. a'n'gimelerdi ishine alıp, kompozitsiyalıq jaqtan sheber qurılıwı menen ajıralıp turadı. Axmaq patshanın' o'z qızlarına kewil beriw epizodların Berdaq jerkenishli sezimler menen su'wretleydi. Syujet patshanın' qısımına shıdamag'an xalıqlardıń' bas ko'terip, Axmaq patshanı o'ltiriwi menen tamamlanadı. O'z do'retiwshiligi dawamında a'dilliktin', hayal-qızlar ten'liginin' jırshısı bolg'an shayır bul shıg'armasında o'z erkin qorg'awg'a uqıplı, gu'resshen' hayal-qızlardın' obrazın jasadı. Shıg'armanın' keyninde xalıq zulım Axmaq patshag'a qarsı shıg'ıp, miyrimsiz xandı o'ltirip, baxıtlı turmısqa erisedi. A'dalatlıq, hadallıq, baxıt ushın gu'res "Axmaq patsha" shıg'armasının' tiykarg'ı ideyalıq mazmunın quraydı.

Shıg'armanı oqıg'anda en' aldı menen oqıwshının' ko'z aldında turatug'ın Gu'lim obrazı. Berdaq Gu'lim obrazın ha'r ta'repleme tolıq bere bilip, og'an en' jaqsı adamgershilik sıpatlardı ja'mlegen. Bul sıpatlar ma'rtlik, aqıllılıq ha'm ziyreklilik, ata-anag'a miyirbanlıq, shıdamlılıq, tapqırlıq ha'm t.b. bolıp esaplanadı.

Juwmaq. Ullı demokrat shayırdın' shıg'armaları respublikamızda ko'p ma'rtebe basılıp shıqtı, sonday-aq rus, o'zbek, qazaq, qırg'ız, tu'rkmén ha'm basqa da tillerde o'z aldına kitaplardı bolıp baspadan shıqtı. Bunın' ba'ri ullı shayırg'a

degen teren' xalıq su'yiwshiligin ko'rsetedi. Berdaq-ullı Nawayı, Fizuli, Maqtımqulı, Abay sıyaqlı tu'rkiy poeziyanın' jarıq juldızlarının' biri.

Berdaqın' miyrasın izertlewshiler, do'retiwshiligi tuwralı pikir aytqan belgili ilimpazlar onın' shıg'armalarının' baslı belgisi xalıqshılıq, demokratizm ha'm joqarı ko'rkemlik ekenligin atap ko'rsetedi.

To'mende Berdaq shıg'armalarınan birneshe u'lgiler beriledi.

Xalıq ushın

Jigit bolsan' arısladay tuwılg'an, Xızmet etkil udayına xalıq ushın, Jigit bolsan' arısladay tuwılg'an, Qashpas ha'zge qara bastın' g'amı ushın.	Berdimurat haqıyqattı izledin', Mudam o'zin' tuwrı gu'zar go'zledin', Jawızlardan qorıqpay so'zdi so'yledin', Jan-ta'nin'di berdin' ba'rha xalıq ushın.
---	--

Jetersen' muratqa xızmetler etsen', Elatin' siltese, g'ayrı elge ketsen', Dushpannın' ha'r qashan basına jetsen', Ayamag'ıl xızmetin'di xalıq ushın.	Berdimurat tın'lap so'zin'di ko'rgil, Ju'rgen soqqag'ın'nan izin'di ko'rgil, Qayg'ı shekpey g'a'riplerge qol bergil, Sonda is etkenin' mo'hminler ushın.
---	---

Xızmet eter adam o'zin xosh etip, Dushpanın mun'aytıp dostın shad etip, Keshe-ku'ndiz ata-anasın yad etip, Xızmet eter ata-ana xalıq ushın.	Jaqsı adam so'z ma'nisin an'laydı, Jaman adam pasıq so'zdi tın'laydı, Jaman adam ha'rgiz aqıl almaydı, Kewlim menin' wayran bolar sol ushın.
--	---

Jaqsının' u'yine adam ko'p keler, Jaman bolsa onın' ko'zi jep keler, Qurı tili menen «ag'a» dep keler, Qa'siyeti bolmas onın' xalıq ushın.	Berdimurat durıs ayt, so'yleme yalg'an, Bul dunya uzaq jol, atan'nan qalg'an, Jaqsı ju'rer bul zamanda aqıl alg'an, Jaqsılar xızmetin etpes o'zi ushın.
---	--

Jaqsı adam ayag'ına bas urar,	Atım Berdimurat xalıqtın' qulı,
-------------------------------	---------------------------------

Jamanlar darg'azap etip, tas atar,
Ma'rt jigitler xalıq isine taq turar,
Sonın'daylar xızmet eter xalıq ushın.

Sahrada sayrag'an sha'yda bu'lbili,
On gu'linen ashılmag'an bir gu'li,
Degenine jete almadı xalıq ushın.

G'osh jigitke ma'det bolsa elatı,
Ku'n-ku'nnen artadı onın' quwatı,
Ízinde qaladı jigittin' atı,
Sonın' ushın xızmet isler xalıq ushın.

Qashan ra'ha'tlanadursan'

İlmi g'ayıptan so'zleme,
Kisinin' yarın go'zleme,
Miynetsiz du'nya izleme,
Jandı otqa saladursan'.

Duwrı tutsan' niyetin'di,
Xalıqqa bursan' betin'di,
Sıylasan' g'a'rip-jetimdi,
Shın azamat boladursan'.

Talap islep, tap du'nyanı,
Su'tten aqdu'r, bilsen' anı,
Ko'p etsen' o'zin' gu'nanı,
Jaman atlı boladursan'.

Peylin' ketip na'psin'di ashpa
Malım bar dep, tolıp-taspa,
Jarlını ayaqqa baspa,
Sen de jarlı boladursan'.

O'zin'nnen pa'ske ju'z salma,
Nama'hremlerge ko'z salma,
Kisi yarına so'z salma,
O'z yarın'nan qaladursan'.

Qol u'zbey el-elattan,
Qashıq ju'rme ja'ma'a'ttan,
Qashar bolsan' qash g'ıybattan,
G'ıybat jaman biledursan'.

Da's ellide pirden qaytpa,
Tawıp ayt, so'zdi molaytpa,
Dostın' sırın dushpang'a aytpa,
El buzıwshı boladursan'.

Miynet penen jandı qıynap,
Ko'rmey bir ku'n qonaq sıylap,
İshpey-jemey maldı jıynap,
Qashan ra'ha'tlanadursan'?

Er bolsan' elin'di baqla,
Eldin' bergen duzin aqla,
Dostin' sırım bekkem saqla,
Elge mırza boladursan'.

Bolay desen' elge mırza,
Ellerin'di qılğ'ıl ırza,
G'ariplerge berme ıza,
O'zin' zıyan qıladursan'.

Parqı bolar so'z degenin',
Nırqı bolar so'z degennin',
Xalqın' bolsın izlegenin',
Sonda da'wran su'redursan'.

Berdimurat der, shertip sazdı,
Ba'rha gezıp qısı - jazdı,
Ruza tutpay, bes namazdı
Mudam qaza qıladursan'.

Jaqsıraq

Aq buwdayı turıp sulı sepkennen,
Taza salı turıp shigin ekkennen,
Jo'nsız qırıq ku'n qayg'ı-uwayım shekkennen,
Den sawlıqta bir ku'n shadlıq jaqsıraq.

Du'nyag'a shıqqan son' baxtın' ashılsa,
Dushpanların ayag'ın'a bas ursa,
Jaw bag'ınıp, eki qolın qawsırssa,
Ko'zdi alartqannan izzet jaqsıraq,

Jumis isle tuwılg'an son' el ushın,
Janın'dı ayama elde er ushın,
Kindikten qan tamıp tuwg'an jer ushın,
O'lip ketkenin'she xızmet jaqsıraq.

Heshwaqıt dosların' bolmasın hayran,
Qoldan kelse salın' dushpang'a wayran,
El-xalqın' bir bolıp a'ylen'iz sayran,
Tuwılg'an jer ushın hu'rmet jaqsıraq.

Er jigitke namıs penen ar kerek,
Haq kewil, qa'lem qas, sa'wer yar kerek,
Miyman kelse, ku'tip alar hal kerek,
Soymag'a bir eshki maldan jaqsıraq.

«Xosh keldin'» dep attan tu'sirilgen
qonaq,
Oturg'an bolmag'ay sol u'ydi sınap,
Ko'zli ha'm ayaqlı, tilli bir sholaq.
O'nersiz, bilimsiz qoldan jaqsıraq.

Xiywa xan qast etip, postı jurıt qan'g'ıp,
Malsız jarlılarga tu'sti ko'p salg'ırt,
Uzını kelisken juwan bir arg'ıt,
Sanı ju'z sapasız taldan jaqsıraq.

Tu'rgelip erteden jumısqa shıg'ıp,
Qolın'dı qabartıp, belin'di bu'gip,
Dizen'di sızlatıp, miynetin shegip,

G'ayrı birewlerdi etip qurdasın',
Ju'rme ag'ızıp dilbarın'nın' ko'z jasın,
Jaman bolsa da ol o'mirlik joldasın',
Waqtınsha qol bergen hu'rden jaqsıraq.

Adam balasında bolsın ar-namıs,
En' kemi ju'z bolsın ko'z ko'rgen tanıs,
Ma'ger bilmey qoldı qıysa bir qamıs,
Sol waq qanın tıyg'an ardan jaqsırraq.

Jegen bir zag'aran' paldan jaqsıraq.

Teren' aqıl kerek so'zdi dizbege,
Tınıq qıyal kerek ba'rin sezbege,
Suw ishinde uwayımsız ju'zbege,
Bir qayıq ju'zlegen saldan jaqsıraq.

Berdimurat aytar, ko're almay jaqtı,
O'lip keter boldı, ashılmay baxtı,
Berdimurat – xalıqtı, xalıq – Berdaqtı,
Jalg'ızınday ko'rer, jannan jaqsıraq.

İzler edim

Jog'ımnan tappadım da'rek,
Sa'rdarımdı izler edim,
Men sorlıg'a da'wran kerek,
Da'wranımdı izler edim.

Zaman neshik zaman boldı,
Qarag'ay basın shortan shaldı,
Du'nyadan ko'p kewlim qaldı,
Qardarımdı izler edim.

Haqqa nalış eteyin men,
O'tirik so'ylep neteyin men,
Haq jol menen keteyin men,
Bir imkaniyat izler edim.

Ag'a begler bolman' qapa
Su'rip besh ku'n zawqı sapa,

Bendem dese biysharanı,
Ta'rk a'yleyip bu ka'ranı,
Men aqtarıp Buxaranı,
Luqmanımdı izler edim.

Xalqım ushın salıp ku'shti,
Alıwg'a zalımnan o'shti,
Aralasam U'rgenishti,
Yaranımdı tabar edim.

O'tken Arastu, Aflatun,
Jaratıp ilimnin' ka'ntin,
Sheshiw ushın pikiri ba'ntin,
Men mag'rifat izler edim.

To'rt na'rse du'nya to'rkini,
A'wel haq, insan bil bunı,

Shekken bolsan' ja'biri-japa,
Sag'an da'rman izler edim.

Bersalar alla dadımdı,
Esitseler pa'ryadımdı,
Shad a'ylesem elatımdı,
Da'rtke dawa izler edim.

Jolınan adasıp qalg'an,
Mo'hminlerge sa'rdar bolg'an
G'a'rip-qa'serdi qoltıqlag'an,
Miyrimlini izler edim.

Sozsam qolımdı hawag'a,
Da'rtim dus kelse dawag'a
Ketsem bu mannan Kabag'a,
Tabar bolsam izler edim.

Ko'pti ko'rgen qariyanı,
Aqtarıp panıy du'nyanı,
Keship ten'iz ha'm da'ryanı,
Men jog'ımdı izler edim.

Qoyandı o'ltirer qamıs,
Jigitti o'ltirer namıs,
Edige menen Alpamıs,
Tirilse, men izler edim.

«Shar kitap»tan tura qashtım,
Nawayıdan sawat ashtım,

Bul du'nyanın' joqdur mini,
«Baxıt bol!» - dep izler edim.

Aqılı ka'mil ilimi zor,
Bilimli el bolmaydı xor,
Baxıt ushın siltese jol,
Orısiyattı izler edim.

Bedil, Attar Bidiyattı,
Ta'kirarlap atırdım tan'dı,
Zaman qıynap tur adamdı,
Hidayanı izler edim.

Bir sebepker jalg'ız alla,
Ferdawsıydey dana bar ma?
Tu'sindirer Sharqıy molla,
Men alımlıq izler edim.

Qarataw qarsımnan kelse,
Aydarhası adam jese,
Sol jerde jog'ın' bar dese,
Men taysalmay tartar edim.

Qulaq sal menin' so'zime,
Sarg'ışh enip tur ju'zime,
Ma'det berse haq so'zime,
İsim rawaj a'yler edim.

Haqqa a'silik a'ylemespen,
Da'nekersiz ju'ylemespen,

Fizuliden du'rler shashtım,
Dilwarlardı izler edim.

Hasla jalg'an so'ylemespen,
Duwrılıq so'z so'yer edim.

Maqtumqulını oqıg'anda,
Aytar edim ha'r zamanda,
«Kemis bar ma begler, onda?»
So'zin tawap qılar edim.

Berdimurat izle-izle
Haq jolını tuwrı go'zle,
Ko'p ishinde jaqsı so'zle,
So'zdin' parqın biler edim.

Men sharq urıp Shamg'a ketsem,
Bilgenimdi bayan etsem,
Haslı g'ayrı elge jetsem,
Qanday ma'det alar edim?

Berdimurat haqtın' qulı,
Sahrada o'sken bu'lbili.
Bul bir aytqan hikayatı,
Sıyır emes don'ız jılı.

Berse mag'an Dag'ıstandı,
Tu'sirse de zimistandı,
Jaqsı dese Hindistandı,
Jog'ım izlep keter edim.

Da'stanlar

Amangeldi

Ko'rip tamasha qılın'ız
Na' a'jayıp palwan keldi,
Kelse babasın bilgin'iz,
Jurt ag'ası Amangeldi.

Astırdı darg'a Asandı,
El dep Asan berdi jandı,
Sonı qurtqan zalım xandı,
Gelle qıldı Amangeldi.

Amangeldi jurt ag'ası,
Miyanko'ldin' toqsabası,
Mırza Polatdur babası,
Atı shıqqan Amangeldi.

Amangeldidey bolmag'a,
Barıp xannan qan almag'a
Gelle kesip, jan almag'a,
Qay birin'nin' shaman' keldi?

Asan ataliq bolg'anda,
Miyanko'ldi sorag'anda,
Oni dushpan o'ltirgende,
Qanın alg'an Amangeldi.

Asan sonda Miyanko'lda,
Neshe dushpan bardı onda,
Ko'p qoldawlı Tu'rkstanda,
Sog'an bardı Amangeldi.

Barıp dushpandı o'ltirdi,
Gellesin kesip keltirdi,
Ma'rtligin jurtqa bildirdi,
Arıslan tuwg'an Amangeldi.

Amangeldi Tu'rkstanda
A'mir etse bir zamanda.
La'shker tartıp atlang'anda,
Bo'lek-bo'lek duman keldi.

Ashamaylı ha'm Sandawlı,
Qostamg'alı ha'm qoldawlı,
Qoldawlı to'rt ata ullı,
Jaqsısidur Amangeldi.

A'mirdin' atı Muzappar,
Ha'm Tahir xan, Mir Haydar,
Shamurat, wa'lla'miy Daniyar,
Barıp ko'rdi Amangeldi.

Qaytpadı bekten ha'm xannan,
Kesherler shiyrin janınan,
Amangeldinin' qolınan,
Qutilmag'ı gu'man boldı.

Amangeldi urısqanda,
Dushpang'a qarsı turg'anda,
Gezenip qılısh urg'anda,
Qırman-qırman gelle keldi.

Urısqanın ko'rsen' anın',
Qa'tesi joq bul da'stannın',
Qarsı kelgen ol dushpanın',
Ju'reginde a'rman keldi.

Patshalar turg'an taqtında,
Onın' da'wleti baxtında,
Amangeldinin' waqtında,
Neshshe xannan inam keldi.

Ol Buxarı, G'ijduwannan,
Qashqarı, Tashkent, Qoqannan,
Andijanı, Marg'ulannan,
Ta'rk bolmayın dawam keldi.

Amangeldi da'wletinde,
Ba'rekella xızmetine,
Ha'r bir jurttan hu'rmetine,
Tu'rli-tu'rli inam keldi.

Qoqan xanı qıldı zorlıq,
Qız soratıp berdi qorlıq,
Asan ko'rsetti dug'ımlıq,
Jılatpayman eldi,- dedi.

O'zi ozg'an g'ardashınan,
Ketpes da'wleti basınan,
Ol Buxardin' patshasınan,
Jarlıq mo'hri nıshan keldi.

Qaraqalpaq bermes qızın,
Ha'mmesi de menin' qozım,
Tiydirmespen tiride o'zim,
Dep Asan er Qoqan keldi.

Do'remes onın'day adam,
Bul so'zdi ne bilsin nadan,
Olar ha'm o'tti du'nyadan,
Neshe tu'rli zaman keldi.

So'zinen qaytpadı Asan,
-Qız alarsan' o'lsem qashan,
Watan bolmas bizge Qoqan,
Sen shuwlattın' eldi,- dedi.

Jetisti allag'a dadı,
Qoldawlıdur hasıl-zadı,
Mırza Polattın' zu'ryadı,
Arıslan edi Amangeldi.

Xan Asandı ko'p urg'ızdı,
Ja'ne ornınan turg'ızdı,
-Bermeysen' be? –dedi qızdı,
Asan ja'ne so'zge keldi.

Axmaq patsha

(U'zindi)

Qolıma duwtar alg'anda,
Aqda'rya betke barg'anda,
Bir qıssanı oqıg'anda,
Bir waqıya ko'rgen edim.

Keldi sonda on segizge,
Tu'sti zulımlıq minezge,
Tayaq penen tu'rtip ko'zge,
Ku'ta' zalım bolg'an eken.

Oqip shıqtım qayta-qayta,

Qaha'rlenip belin buwdı,

Ju'rdim onı ayta-ayta,
Ko'p oylandım, dep pe qa'te,
Tariyxın bilmegen edim.

Ko'p jıllar oylap ju'rgen son',
Jaqsı, jamanın bilgen son',
Jasım ellige kelgen son',
Ko'p oylanıp ko'n'il berdim.

Biykar ketpesin so'zim dep,
Jog'alg'an waqta ko'zim dep,
Da'standag'ını o'zim dep,
Bul qıssag'a kewil bo'ldim.

Jıydım jeterlik azıqtı,
Qaqpash qılıp ko'p balıqtı,
Salıp to'sime dastıqtı,
Bul qıssanı jazbaq boldım,

Bo'lip usıg'an oyımdı,
Jasırıp ha'm de boyımdı,
Soyıp jep jalg'ız qoyımdı,
Bul da'standı jazdım baslap.

Awır iske ettim sabır,
Ku'nnen-ku'nge ko'rdim ja'bir,
Tabıldı ba'le mın' da bir,
Ketkenim joq biraq taslap.

Jazdım bir jıl-on eki ay,

Tındırdı ha'm aqqan suwdı,
Atasının' jolın quwdı,
Onnan da o'tkergen eken.

Boldı qasında aqılgo'y,
Tilegi onın' adam o'lgey,
Arzı aytqanlar ko'p kelgey,
Dep tilek tilegen eken.

Oqıdı patsha jasınan,
Ketpedi molla qasınan,
Taymadı da'wlet basınan,
Talabı o'rlegen eken.

Tarttı bala atasına,
Aqıret berdi anasına,
Sıymadı ha'm qanasına,
Ku'ta' menmen bolg'an eken.

Qansız sup-sur boldı ju'zi,
Za'ha'r boldı aytqan so'zi,
Da'wletke toymadı ko'zi,
Ku'ta' go'rqaw bolg'an eken.

Keldi sonda on tog'ızg'a,
Zeyni ketti sulıw qızg'a,
Ayttı bul oyun birazg'a,
Ashıqlıqqa tu'sken eken.

Barlıq xalqın jıydırıp,

Tapsam tamaqqa jedim may,
Qapalı kewlim xosh bolmay,
Ko'p kemisler boldı jıllap.

Qadirimdi xalıq biler,
Xalıq bilmese, balıq biler,
O'lmegen so'zimdi ko'rer,
Ha'm qa'dirler qolına uslap.

Altın ha'r bir aytqan so'zim,
So'zim emes oldur o'zim,
Jumılg'ansha eki ko'zim,
Ha'r waqıtta turar jaynap.

Qa`te bolsa so'kpen' doslar,
Qurbı ha'm de qurdaslar,
Berdimurat so'zin baslar,
Mag'anasın ko'rin' oylap.

1.

İye bolıp altın taxqa.
Za'ha'rin jayıp duyım xalıqqa,
Salıp birazın qullıqqa,
Neshshe patsha o'tken eken.

Ba'rha qıynalıp shiyrin jan,
O'mir o'tip a'lwan-a'lwan,
Atag'ı asqan g'arrı xan,
Ko'p jıllar sorag'an eken.

Hu'kimin jo'nsız sıydırıp,
Sırtınan neke qıydırıp,
Qırıq bir qatın alg'an eken.

Xalıqtan saylap qız aldı,
Ullı toylardı basladı,
Barınsha kewil xoshladı,
Arıwlardı su'ygen eken.

Jas edi barlıq alg'anı,
Sırtınan neke qıyg'anı,
Jıladı zorlıq qılg'anı,
Ko'bi azapta o'lgen eken.

Toymadı xalıqtın' sulıwına,
Keyninde at qalıwına,
Tag'ı qızdı alıwına,
Patsha talap etken eken.

Shıg'arıp isin anıqqa,
So'z salıp o'zge xalıqqa,
Adam jiberip elatqa,
Sulıwdı tan'latqan eken.

"Sulıw bolsa jurttan asqan
Ra'wishi ayday tasqan,
Tez xabarın berin' mag'an", -
Dep olarg'a aytqan eken.

"Sulıw jolına du'nya mal,

Ha'mmeden ullı qalası,
Qan bolg'an sho'li-dalası,
Allag'a jetip nalası.
Qattı zalım bolg'an eken.

Ku'nlerden-ku'nler o'tkende,
Jıl o'tip, aylar jetkende,
Jası seksenge kelgende
Patsha awırıp o'lgen eken.

G'arrı xan du'nyadan o'tti,
Tajı-taxtın taslap ketti,
Ulina patshalıq jetti,
Altın taxqa mingen eken.

Mindi bala altın taxqa,
Ko'p quwandı kelgen baxqa,
Ay baltanı uslap qolg'a,
Ata jolın quwg'an eken.

Aytqan so'zime qulaq sal,
Bermese zorlap tartıp al"
Patsha ha'miri degen eken.

Aytqanının' ba'rin tin'lap,
So'z ju'yesin bilip-an'lap,
Alamız dep qızdı tan'lap,
Bular xalıqqa shıqqan eken.

Patsha qaldı maqul ko'rip,
Aq otawdı artın tu'rip,
Qırıq qız benen da'wran su'rip,
Retme-ret qushqan eken.

O'TESH ALSHINBAY ULI

(1828-1902)

O'tesh Alshinbay ulı-XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatındag'ı belgili shayırlardıń biri. Shayır qosıqlarında o'zi jasap turg'an ja'miyetlik du'zim, turmıs sharayatları, tariyxıy ha'm sotsiallıq jag'daylar haqqında a'dil pikirler aytadı. O'teshin' bul pozitsiyası onın' do'retiwshiliginin' xalıqshılıq negizin, demokratiyalıq bag'ıtın belgileydi. O'tesh XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatında ku'shli satirik shayıır sıpatında ko'zge tu'sedi. Onın' satirası jamanlıq, nadanlıq, sıqmarlıq, ashko'zlik, menmenlik sıyaqlı pa's qa'siyetlerdi, ayırım adamlardag'ı,

din xızmetkerlerindeki, a'meldarlardag'ı eki ju'zlilikti ashıqtan-ashıq a'shkaralaydı. O'tesh shıg'armalarında o'tkir ushırma so'zler, sarkazm, ironiya (ashshı mısqıl) sıyaqlı satiralıq usıllar sheber ha'm o'nimli qollanıladı. Onın' satiralıq shıg'armaları xalıq arasında tez tarqap, yadqa ayılıp ju'rgen, baqsılar olardı o'z repertuarına kirgizip, toylarda, jıyınlarda aytatug'ın bolg'an. Sonlıqtan O'tesh jaratqan satiralıq shıg'armalar onnan son'g'ı qaraqalpaq shayırları ushın satiralıq obraz jaratıwda u'lgi alatug'ın ta'jiriybe mektebi bolıp xızmet etedi.

O'teshtin' bir qatar sotsiallıq qosıqlarında isi menen so'zi, sırtqı ko'rinisi menen ishki du'nyası sa'ykes kelmeytug'ın jo'gi adamlar a'shkaralanadı. "Nuratdiyın", "Shermende" qosıqlarında geypara din xızmetkerlerinin' unamsız isha'reketlerine, ju'ris-turısına, turmıs ta'rizine islam shariyatı ko'zqarasınan baha beriledi.

«O'tti du'nyadan» shıg'arması ullı klassik shayır ha'm oyshıl, qaraqalpaq xalqının' su'yikli perzenti Berdaqtın' o'limine bag'ishlang'an. Shıg'armanın' mazmunı to'mendegishe: Shayır (lirikalıq qaharman) ullı Berdaqtın' o'limin esitip ruwxıy azaplarg'a giripdar boladı. Bul qayg'ılı ha'diyse lirikalıq qaharmandı teren' ha'm uzaq oylarg'a saladı. Qaraqalpaq xalqı, onın' ta'g'diri, tariyxı, ullı adamları (biyleri, shayırları) tuwralı uzaq oy-pikirler ju'ritedi. Usınday qayg'ılı oy-pikirlerdi ko'rkemlep beriw arqalı avtor ullı Berdaqqa haqıyqıy baha beredi: Berdaq shayırlardıń danası, xalıqtın' su'yiklisi ("Berdaq edi shayırlardıń danası, So'zine iyildi adam balası"), onın o'limi qaraqalpaq xalqı ushın ullı mu'siybet ekeni ayıladı.

O'tesh shayırdın' maqtaw, ta'riyip qosıqları, tiykarınan, hayal-qızlardın' go'zzallıg'ın maqtawg'a bag'ishlang'an. Hayal-qızlardın' awır turmısın, qayg'ısın jırlaydı, qızlardın' eriksiz malg'a satılıwın, huqıqsızlıg'ın, eski ta'rtip-qag'ıydalardıń nadurıs ta'replerin qaralaydı. Hayal-qızlar ten'sizligin gu'lla'n xalıq ten'sizligi, baxıtsızlıg'ı dep tu'sindiredi. Sonlıqtan:

Zaman kelse, baxıt keler qızlarg'a,

Qıs ku'nleri aylanadı jazlarg'a,-

dep jazadı "Qızlardın'" qosıg'ında.

Go'zzal qızdın' portretin jaratıw ushın shayır folklorlıq su'wretlewlerdin' qa'liplerin mol paydalanadı: ku'ygelek ko'zleri, shiyrin sheker so'zleri, qası jayday, kirpigi oq, yupqa dodaq, ba'deni aq, hawazı sın'g'ırlag'an bulaqtay, beli sımday buralg'an h.b. Bul sol da'wirdegi qaraqalpaq xalqının' ko'rkem-estetikalıq talapları folklor'g'a jaqın ekenligin ko'rsetedi. Sonday-aq shayır Shıg'ıs poeziyasının' ko'rkem su'wretlew qa'liplerin, da'stu'rli obrazların ken' paydalanadı.

Shayırdın' shıg'armaları da'slep "Qaraqalpaq xalıq do'retpeleri" degen toplamda 1940-jılı, son' 1948-jılı "Tan'lamalı shıg'armaları" baspadan shıqtı. Son'ınan shayırdın' "Tan'lamalı shıg'armaları" a'dewir tolıqtırılıp, 1962-jılı ha'm 1978, 1988-jılları qayta basıldı. Onın' bir qatar shıg'armaları rus, o'zbek, qazaq tillerine de awdarıldı.

Qızlar

Qız kemalg'a kelip da'wranlar su'rse,
Du'nyanın' shad bolıp ra'ha'tin ko'rse,
Kewline qosqang'a sawdasın berse,
A'rmanı joq bul du'nyada qızlardın'.

Qızlarg'a qarasam su'ziler ko'zim,
Jolın'da pa'rwana bolayın o'zim,
Aralap neshshe ku'n qızlardın' yuzin,
Ko'rgenshe yolında ju'rermen qızdın'.

Qız degen qızıl gu'l qumarı ketpes,
Da'wran berse edi basınan o'tpes,
Kewlini qospasa du'nya-mal jetpes,
Iqtiyar o'zinde bolsa qızlardın'.

Zaman kelse baxıt keler qızlarg'a,
Qıs ku'nleri aynalmalı yazlarg'a,
Qulaqlar salman'lar aqılı azlarg'a,
Jigit shalqır da'rgahında qızlardın'.

Qızlardın' ishinde g'umshalı gu'ldey,
Ashıg'ım aydınlı qosılg'an hu'rdey,
Qızlar ayırmayman ha'mmen'iz birdey,
Baxtı ashılg'ay, tilegim sol qızlardın'.

Qızlar aytsa so'z marjanı diziler,
Ko'rse jigit ta'nde janı u'ziler,
İlaj taba almasa ko'zi su'ziler,
Jigitler jolında pida qızlardın'.

Mal ornına keter, mal berse birew,
Qızlarda bolmadı heshqashan tirew,
Almastı jonarg'a bolmasa egew,
Baxtı ashılg'ay, ilahida qızlardın'.

O'tti du'nyadan

(U'zindi)

VI

Berdaq edi shayırlardıń danası,
So'zine iyildi adam balası,
Berdaq dep quwanar xalıqtın' arası,
Ol da qosıq aytıp o'tti du'nyadan.

Neshshe so'zler ayttı qorıqpay zalımnan,
Shayırlıqta o'tpes Maqtımqulı onnan,
Ar ushın so'z aytıp ol bezip jannan,
A'rman menen o'tti Berdaq du'nyadan.

Hesh mu'ltik tappadım aytqan so'zinen,
Bir neshe ku'n erip ju'rip izinen,
Ha'r kim jamanlasa shıg'ar ko'zinen.
Jigittin' sultanı o'ttin' du'nyadan.

U'lgı aldı Jiyeń jıraw so'zinen,
Neshshe baqsı u'lgı aldı o'zinen,
Bilgirdin' oylanıp ju'rip izinen,
A'rman menen Berdaq o'tti du'nyadan.

Qosıq aytıp, duwtar shertip shag'latıp,

Dushpan ishin g'ij-g'ij qılıp qaynatıp,
So'zge kelse almas qılısh oynatıp,
Berdaq atlı shayır o'tti du'nyadan.

Dushpanın jılatıp, dostın ku'ldirip,
So'zi menen bolajaqtı bildirip,
Quyıldırıp aytıp, ga'pti do'ndirip,
A'rman menen Berdaq o'tti du'nyadan.

So'zge da'rya, baqsılıqqa zor edi,
Tilge sheshen, mın' adamg'a tay edi,
Oylag'anı ash xalıqtın' g'amı edi,
A'rman menen bul da o'tti du'nyadan.

Du'nyası qurısın bunı da aldı,
Jetpis u'sh jasında qa'birge saldı,
Bul du'nya olardıń artında qaldı,
A'rman menen bul da o'tti du'nyadan.

Berdaq o'ldi, qaraqalpaq qıynaldı,
Ko'p qayg'ırıp ha'm de qayg'ıda qaldı,
Namazına esitkenler jıynaldı,
A'rman menen Berdaq o'tti du'nyadan.

Atadan bir tuwg'an azamat edin',
Qosıqqa qarasa ka'ramat edin',
Xalıqlardıń ne sarı palawın jedin',
Atın' shıg'ıp o'ttin' shayır du'nyadan.

Ol o'lgende qazaq ta, o'zbek te keldi,

Berdaqtin' qa'dirin barlıq xalıq bildi,
O'lgene qattı qapa da boldı,
A'rman menen Berdaq o'tti du'nyadan.

Bir neshsheler en'kildesip jılaydı,
Sharası joq, jılamasqa bolmaydı,
Jılamayın desen' bosqa qoymaydı,
Jan dostım, a'rmanlı o'ttin' du'nyadan.

Na'rse qalmaq qaraqalpaq, qazaqtan,
Kelip atır jaqın menen uzaqtan,
Qudayım saqla dep otlı dozaqtan,
Ba'rsheni jılatıp o'ttin' du'nyadan.

Qalmaq keldi xalıqları Qon'ıratın',
Esabı joq ashamaylı-qıyattın',
Adamlardı zar en'iretip jılattın',
O'ttin' shayır a'rman menen du'nyadan.

Kelipti ag'ılıp qıpshaq-qıtaydan,
Barma dep oyladım orıs-nog'aydan,
Ne shara bar kelgen iske qudaydan,
Dostım, a'rman menen o'ttin' du'nyadan.

Hal sorasıp o'tken jılı ko'rgende,
Qumsuwatqa birge qarap ju'rgenle,
Men qartaydım "O'tesh jora" - degende,
Da'lkek etip edim fanıy du'nyada.

Bende bolg'an o'z erkine geze almas,

Ta'g'dirdin' jazg'anin hesh buza almas,
O'tesh der awzina basqa so'z almas,
Sha, gada bol, bir o'tersen' du'nyadan.

VII

Faniy du'nyada o'tti a'rmanda qaplap,
Neshe adamlardin' kewilin saqlap,
Topalan'day qilip ha'mmeni toplap,
O'ter boldim mende faniy du'nyadan.

Ko'p jasag'an qatarinan ayrilar,
Qarshig'aday qanatinan qayrilar,
Shappay, jelmey o'z da'rtinen mayrilar,
Men de o'termen a'rman menen du'nyadan.

O'tesh shayir qolg'a qa'lemin' aldin',
Haqtin' ha'miri dep bar so'zdi saldin',
Ha'mirine ko'nsen' qayg'ida qaldin',
Qatar-qurbı dostin' o'tti du'nyadan.

A'rman menen sorli sende o'lersen',
Qayg'ılı qa'pestin' ba'rin bilersen',
Haln' bilmey shaqaq urıp ku'lersen',
A'rman menen babam o'tti du'nyadan.

Jiyen, Berdaq, Ku'nxoja ha'm A'jiniyaz.
Solardin' ta'riypin, O'tesh, sen bir jaz,
Du'nyada o'mirdi bular su'rdi az,
A'rman menen men de o'termen du'nyadan.

Saqalın' ag'ardı, dizege tu'sti,
Qay jerde sorlının' ıg'balı keshti,
Dushpannın' kewili ba'rham a o'sti,
A'rman menen O'tesh o'ter du'nyadan.

Bul du'nyada, a'lewmeter, ne ko'rdim,
G'a'plette sarg'ayıp, gu'llerdey soldım,
Zalımın' da'rtinen o'lermen boldım,
A'rman menen men de o'termen du'nyadan.

Yan'lıdı

Bul zamanda adamların',
Birazı adam yan'lıdı.
Bul zamanda adamların',
Birazı don'ız yan'lıdı.

Birazları tın'lar so'zdi,
Birazları qızartar ju'zdi.
Adamzatqa salıp tezdi,
Yaqshılar atan' yan'lıdı.

Birazlar qa'dirin'di bilmes,
Wa'desine tayın kelmes,
Yaqshı menen bas qosıp ju'rmes,
Tımsal ta'kabbir yan'lıdı...

U'stinde jaqsı kiyim joq,
Ol biysharada buyım joq,
Men sorlını ku'ter u'yi joq,
Mısalı jarg'anat yan'lıdı.

Ta'kabbirlikti ko'p tutıp,
O'tirik aytıp uw jutıp,
Qudayını ha'm umıtıp,
Biraz adam mal yan'lıdı.

Ermekbaydın' u'yinde.
U'y-ishi o'z ku'yinde.
Atı qaraqalpaq biyinde,
Ermekbay ermek yan'lıdı.

Ba'lki alsan' Ermekbaydı,
Na'zeri ku'n menen aydı,
Oylamas olay-bulaydı,

Eki jetimdi yıg'latqan,
Qara bag'rını dag'latqan,
Tek te insan qıp yaratqan,

Etken isi iyt yan'lıdı.

Ermekbay don'ız yan'lıdı.

U'yinde sonsha malı ko'p,
Qatardan asqan halı ko'p,
Jewge sonshelli nanı ko'p,
Sondadag'ı joq yan'lıdı.

Ermekbay eriner ba'rha,
Ju'rek bawrın ezer ba'rha,
Salsan' shuwıdatıp gu'zarg'a,
Shappat ursan' jin yan'lıdı.

U'yindegi eki shopan,
Jataq jeri gu'di topan,
O'mirinshe kiymedi shapan,
Solar jarg'anat yan'lıdı.

Asıg'ıp aytıp so'zini,
Ko'rgensiz dep so'kpe bizdi,
Bes-altı ku'n ko'rsen' du'zdi,
Ermekbay jin yan'lıdı.

GU'LMURAT SHAYIR

(1832 – 1897)

Gu'lmurat ku'shli lirik shayır sıpatında belgili. Onın' tuwılıp o'sken jeri Aral ten'izinin' a'tirapı. Ol jarlı shan'araqtan shıqqan, turmıstın' barlıq awırmanlıqların ko'rgen shayır. Gu'lmurat o'z qosıqlarında qaraqalpaqlardıń awır turmısının' ayanışlı ko'rinislerin su'wretleydi. Onın' qosıqlarınan sol da'wirdin' el biylewshilerinin' obrazı teren' orın alg'an. Shayır «Qayda baraman?» degen qosıg'ında o'z turmısı ushın xarakterli bolg'an awır jag'daydı su'wretlep beredi. Qosıqta bastan ayaq izbe-iz tu'rde shayır o'zinin' ten'izge barıp aw salg'anın, en' son'g'ı u'miti bolg'an bunın' da kelispegenligin, ten'izde tolqın ko'terilip suwg'a ıqqanın, bunday qa'wiptin' ha'r ku'ni ushırasatug'ınlıg'ın su'wretleydi. Buni shayır o'z basınan o'tken bir epizod sıpatında su'wretlese de, oqıwshı buni barlıq qaraqalpaq jarlısının' basınan ha'r ku'ni o'tken qa'wip-qa'ter, awır turmıs sıpatında tu'sinip otıradı.

Gu'lmurat shayırdın' «Qayda baraman», «Nadan ekensen'», «Qayrawda jalg'ız g'az» qosıqlarınan basqa, bizge kelip jetken «Qurg'an qaqqanıma tu'lki

tu'spedi», «Torı atım», «Qızları bar bizin' eldin'» degen qosıqları ha'm «Sarıbay shayır menen aytısı» bar.

Shayırdın' bul qosıqlarında ko'rkemlew quralları da ko'binshe onın' o'zi jasag'an ten'iz jag'asındag'ı turmıstan, onın' o'zi shug'ıllang'an balıqshılıq, an'shılıq ka'sibine baylanıslı tu'siniklerden alınadı.

Qayrawda jalg'ız g'az

Qayrawda bir g'az tur qanatın qag'ıp,	Shaqırg'an dawısın esitip olar,
G'an'qıldaydı eki ko'zden qan ag'ıp,	A'l hawada ju'rip qanatı talar,
Ayaqtag'ı jipti shaynap ja'niwar,	Qayrılmay ketiwge ko'zleri qıymay,
O'z erkime ketsem deydi ilag'ıp.	Aqırı aynalıp qasına qonar.

Degen menen sheshilmeydi ayag'ı,	Bir-birine u'ykelesip moyının,
Bul maqsettin' biri pitpey oydag'ı,	Baslag'anda quwanışlı oyının,
Kewildegı ko'p qayg'ının' da'rtinen,	Atıwg'a qolaylap beti sur mergen,
Qara jerge qarıs kirdi tırnag'ı.	Gezede jasırıp turadı boyın.

Ko'terilip qos qanatın qag'adı,	Bir-birine qosılq'anda intizar,
Ko'rgen waqta hawadag'ı g'azlardı,	G'an'qıldasıp otırg'anda ja'niwar,
Toparıma qosılsam dep ja'niwar,	Orınsız biygu'na jas janın qıyıp,
Qaptalına shaqırmaqshı boladı,	Sur betli mergenler ordasın buzar.

XX A'SIR QARAQALPAQ A'DEBIYATINA TARIYXIY HA'M A'DEBIY SHOLIW

XX a'sir qaraqalpaq xalqının' o'mirinde ha'r qıylı burılıslarg'a tolı a'sir boldı. Xalqımız bir a'sirdin' o'zinde u'sh qıylı ja'miyetlik du'zimde jasadı (1917-jılg'a shekem Xiywa xanının' ha'm patsha Rossiyasının' qol astında, 1917-1991 jılları SSSR quramında, 1991-jıldan keyin O'zbekstan quramında suverenli el sıpatında jasap kiyatır). A'llette, ja'miyetlik du'zimmın' bunday tez-tez o'zgeriwi usı ja'miyette jasap atırg'an adamlardıń du'nya ko'zqarasına, olardıń ruwxıy du'nyasına, estetikalıq talg'amına da ta'sirin tiygizdi. Demek, ja'miyetlik sananın' bir forması bolg'an ko'rkem a'debiyat ta, og'an bolg'an talap ta o'zgeriske ushırap otırdı.

XX a'sirdin' 20-jılları qaraqalpaq a'debiyatının' rawajlanıw barısında tu'pkilikli burılıs da'wiri boldı. Buring'ı da'stu'riy a'debiyattın' ornına jan'a a'debiyat keldi. Bul a'debiyat su'wretlew obyektı boyınsha da, ideyalıq-tematikalıq bag'darı boyınsha da, ko'rkemlik o'zinsheligi boyınsha da buring'ı a'debiyattan tu'pkilikli parq qıldı. Bul jılları qaraqalpaq a'debiyatında burın bolmag'an jan'a a'debiy tu'rler ha'm janrlar ju'zege keldi. Bul birinshi gezekte proza ha'm dramaturgiyanın' payda bolıwı menen baylanıslı. 20-jıllardıń ortalarınan baslap birinshi qaraqalpaq gu'rrin'leri, ocherkleri, felyetonları (N.Da'wqaraevtıń, S.Majitovtıń, N.Kuzembaev, E.Qıdırniyazovtıń h.t.b.) ja'riyalandı. Bul qaraqalpaq a'debiyatı ushın jan'a janrdag'ı shıg'armalar edi. Usı jılları birinshi qaraqalpaq pyesaları jariqqa shıqtı. A'.O'tepovtıń «Ten'in tapqan qız», Q.A'wezovtıń «Tilek jolında», S.Majitovtıń «Ernazar Alako'z», «Bag'dagu'l» pyesaları tek o'z da'wirinin' emes, ulıwma qaraqalpaq dramaturgiyasının' tabısı boldı. Qaraqalpaq dramaturgiyasının' rawajlanıwına 20-jıllardıń ekinshi yarımında sho'lkemlestirilgen «Tan' nurı» dramtruppasının' ta'siri u'lken boldı. Solay etip, qaraqalpaq a'debiyatı bul jılları jan'a bag'darda rawajlanıw jolina tu'sti.

XX a'sirdin' 30-jıllarınan baslap qaraqalpaq a'debiyatı du'nya a'debiyatı menen baylanısa basladı. Sonın' sebebinen jazba a'debiyatqa tiyisli bolg'an tu'r

ha'm janlardin' ko'pshiligi qaraqalpaq a'debiyatında ko'rindi. Biraq bul jilları qaraqalpaq a'debiyatı janrlıq-formalıq jaqtan rawajlang'anı menen sol da'wirde SSSR dep atalatug'ın ma'mlekette hu'kim su'rip turg'an totalitar rejim, ha'mme ja'miyetlik du'zimdi, sonın' ishinde a'debiyattı da partiyanın' basqarıp turıwı, a'debiyatqa partiyalıq qadag'alaw a'debiyattın' erkin rawajlanıwına jol qoymadı. Ha'tteki, S.Majitov, Q.A'wezov, İ.Fazılov, Q.Ermanov, N.Da'wqaraev sıyaqlı a'debiyatshılar siyosat qurbanı boldı. Urıstan keyingi jilları (1946-1954 jilları) a'debiyatta hu'kim su'rgen «konfliktsizlik teoriyası» aqibetleri de qaraqalpaq a'debiyatının' rawajlanıwına kerı ta'sirin tiygizdi.

XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatında 1941-1945 jillardag'ı urıs da'wiri ayrıqsha da'wir boldı. Bul jillardag'ı a'debiyattın' xarakterli belgileri o'zinen buring'ı ha'm keyingi da'wirdegi a'debiyatqa salıstırg'anda pu'tkilley o'zgeshe edi. A'debiyattın' bas teması – jen'is teması ko'rkem a'debiyattın' barlıq tu'r ha'm janlarında jetekshilik etti. A'sirese, lirikalıq shıg'armalar basım ko'pshilikti quradı. Sebebi, ko'rkem so'z iyeleri fashistlerge bolg'an jek ko'riwshilik yamasa jen'iske bolg'an tilekleslik sezimlerin tezirek qosıq qatarlarına salıp oqıwshılarg'a jetkeriwge umtıldı. A.Dabilov, S.Nurımbetov, J.Aymurzaev, N.Japaqov, D.Nazbergenov sıyaqlı shayırlar xalqımızdın' en' su'yikli shayırlarına aylandı. Olardın' jazg'an qosıqların adamlar yadlap alıp aytıp ju'rdi. Prozalıq, saxnalıq shıg'armalardın' da bas teması jen'is boldı.

Urıstan keyingi jilları joqarıda aytıp o'tkenimizdey «konfliktsizlik teoriyası»nda jazılğ'an shıg'armalar ko'plep ko'rindi. Biraq 50-jillardın' aqırı qaraqalpaq a'debiyatına u'lken jan'alıq alıp keldi. 1958-jılı birinshi qaraqalpaq romanları baspadan shıqtı (Asan Begimovtın' «Balıqshının' qızı», O'tegen Ayjanovtın' «Aral qushag'ında», Jolmurza Aymurzaevtın' «A'miwda'rya boyında», Xojabek Seytovtın' «Mashaqatlı baxıt» romanları). Mine, usı shıg'armalar bir qatar kemshiliklerine qaramastan qaraqalpaq a'debiyatında roman janrının' da'slepki ko'rinishleri boldı. Son'ın ala qaraqalpaq a'debiyatında To'lepbergen Qayıpbergenov, Karamatdin Sultanov, Shawdırbay Seytov sıyaqlı roman janrının' haqıyqıy sheberleri o'sip jetilisti. Povest, gu'rrin' janrları da rawajlandı. Epikalıq poeziyada Abbaz Dabilovtın' «Bahadır» da'stanın,

İ.Yusupovtın' «Joldas mug'allım», «Akatsiya gu'llegen jerde», «Aktrisanın' ıg'balı», «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» ha'm basqa da poemaların 40-50 jıllarda usı janrda jazılğ'an en' sere shıg'armalardıń qatarına kirgiziwge boladı.

1960-80-jılları qaraqalpaq a'debiyatı ha'r ta'repleme rawajlandı. A'debiyattın' en' rawajlang'an da'wiri de a'yne usı jıllar boldı. Bul da'wirde professional shayıır-jazıwshılar o'sip jetilisti, qaraqalpaq a'debiyatshılarının' shıg'armaları tek rus, o'zbek tillerine emes, al du'nyanın' ko'pshilik tillerine awdarılıp basıldı. Demek, qaraqalpaq a'debiyatı du'nyalıq ko'lemde tanıldı.

G'a'rezsizlik da'wiri qaraqalpaq a'debiyatın o'z aldına u'yreniw maqsetke muwapıq. O'ytkeni, bul da'wirde a'debiyat barlıq sheklewlerden qutılıp (a'debiyattın' u'stinen partiyalıq qadag'alaw, a'debiyattag'ı tsenzura, partiyanı, Lenindi jırlawg'a zorlap bag'darlawshılıq, sotsialistik realizm metodında shıg'arma jazıwdı talap etiw h.t.b.), erkin a'debiyatqa aylandı. O'tmishtegi qa'diriyatlardı hu'rmetlew, tiykarg'ı dıqqattı ruwxıy baylıqqa qaratıw ma'selesini ma'mleketlik siyasat da'rejesine ko'terildi. Bular a'debiyatqa so'zsiz unamlı ta'sir jasadı. Biraq bul da'wirde de o'zine ılayıq mashqalalar payda boldı. Endi jan'a tu'siniktegi, g'a'rezsizlik ideyaları menen jasap atırg'an adamlardıń estetikalıq, ruwxıy talg'amına say keletug'ın shıg'armalar do'retiw, ha'zirgi da'wirdin' qaharmanların jaratıw jazıwshılardan u'lken juwapkershilikti talap etpekte. Lekin İ.Yusupov (marhum), T.Qayıpbergenov sıyaqlı jetekshi shayıır-jazıwshılar menen birlikte jas talant iyeleri de a'debiyatımızdı bunnan bılay da rawajlandırıw jolında jaqsı-jaqsı shıg'armalar do'retti ha'm do'retpekte.

Ulıwmalastırıp aytqanda, XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatı usınday o'zinsheliklerge iye. Ol ha'r ta'repleme rawajlang'an a'debiyatlar qatarına qosıldı. Ha'zir du'nyanın' ko'pshilik xalıqları qaraqalpaq a'debiyatı u'lgilerin o'z tillerinde oqıw mu'mkinshiligine iye.

Sorawlar ha'm tapsırmalar

1. XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatının' rawajlanıw bag'darın aytıp berin'.
2. 20-30-jıllarda prozalıq shıg'armalar do'retken jazıwshılardıń qanday do'retpelerin bilesiz?
3. Urıs jıllarında jazılğ'an qanday saxnalıq shıg'armalardı bilesiz?

4. G'a'rezsizlik da'wiri qaraqalpaq a'debiyatı haqqında aytıp berin'.
5. Birinshi qaraqalpaq romanları haqqında aytıp berin'.
6. G'a'rezsizlik jılları jazılǵ'an poeziyalıq shıǵ'armalardan 5 shıǵ'arma yadlap kelin'.
7. G'a'rezsizlik jılları jazılǵ'an qanday roman ha'm povestlerdi bilesiz?
8. G'a'rezsizlik jıllarındaǵ'ı qaraqalpaq dramaturgiyası haqqında aytıp berin'.
9. XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatı haqqında ulıwma tu'siniklerin'izdi aytıp berin'.

AYAPBERGEN MUWSAEV

(1880-1936)

Ayapbergen Muwsaevtin' do'retiwshiligi XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatında belgili orıng'a iye. Ol XX a'sirdin' baslarında-aq shayır bolıp qa'liplesti ha'm xalıq arasında ken'nen ma'lim boldı. Shayır do'retiwshiliginde qaraqalpaq klassik poeziyası ha'm Shıǵ'ıs klassik poeziya da'stu'rleri birikken halında ko'rindi. Onın' "Ko'lge qash" qosıǵ'ı 1930 jılı qoljazba "Qızıl mug'allım" jurnalının' №1(10) sanınan orın aldı. Usı waqıtlardan baslap Ayapbergen Muwsaevtin' qosıqları baspasozde qaraqalpaq, rus tillerinde ja'riyalana basladı. Shayır shıǵ'armaların jıynaw ha'm basıp shıǵ'arıw isleri watandarlıq urıstın' aldın'g'ı jıllarında, yag'nıy 30-jıllardıń ekinshi yarımında qolǵ'a alına basladı. Shayırdın' qosıqları gazeta, jurnallarda ha'm adebiy toplamlarda jiyi-jiyi basılıp turdı, al 1941 ha'm 1956 jılları o'z aldına toplam bolıp basılıp shıqtı. Al 1960-jılı shayırdın' tolıqtırılǵ'an ha'm bir qansha tekstologiyalıq jumıs ju'rgizilgen qosıqlarının' toplamı shıǵ'arıldı.

Ayapbergen Muwsa ulı 1880-jılı ha'zirgi Moynaq rayonının' aymag'ında "Molla Pirim", "Bozataw" degen jerlerde tuwılıp, 1936-jılı 3-martta qaytı boldı. A'kesi xat jazıp ha'm oqıy alatug'ın bolǵ'anlıqtan xalıq onı " Molla Muwsa" dep atag'an. Ol ku'ldirgi so'zli, ilme so'zge sheber de adam bolǵ'an. Shayır Shıǵ'ıs klassiklerin, a'sirese, Nawayı, Maqtımqulı qusag'an ataqlı shayırlardıń shıǵ'armaların ko'birek oqıydı. Sonın' menen birge qaraqalpaq awız

a'debiyatının' bay nusqaların, klassik shayırlardın', a'sirese, A'jiniyaz ha'm Berdaqın' shıg'armaların su'yip oqıydı. Ol 15-16 jaslarınan baslap o'zi de qosıq jazaya baslaydı. "G'a'rip", geyde "Molla" degen laqap penen qosıqlar, ta'ripler jazadı. "G'a'rip" degen laqaptı shayır o'zinin' jaqsı ko'rip oqıytug'ın "G'a'rip ashıq" da'stanının' bas qaharmanının' atına baylanıstırıp alg'an bolıwı mu'mkin. Onın' bir qansha lirikalıq qosıqlarının' mazmunı (mısalı, muhabbat, qızlardı maqtaw), qurılısı ha'm tili da'stang'a ("G'a'rip-ashıq") jaqın bolıp keledi.

Ayapbergen Muwsaev do'retiwshiliginde hayal-qızlar teması ko'birek orın alg'an. "Yaranlar", "Ishqipaz", "Taymasbek", "Seremuratqa" degen qosıqlarında bul tema yumorlıq bag'darda sa'wlelenedi. Al bir qatar qosıqlarında lirikalıq motiv - qız-kelinsheklerdin' sulıwıg'ı ta'riplenedi ("Kelin", "Maqsımjan qız", "Shul qızdın'", "Miyirxan", "Mazlum janan", "Mastana", "Keldi", "Orazgu'l" ha'm t.b.)

Ol o'z xalqının' turmısın jaqsı bilgen, sonlıqtan da filosofiyalıq pikirge, teren' sotsiallıq mazmunga' iye shıg'armalar do'retken shayır boldı. Onın' "Qayda" qosıg'ı ortag'a u'lken oy taslap, "Man'laydan ter ag'ıp, janın' qıynamay, miynet shekpey tabılg'anday nan qayda" degen juwmaqlastırılğ'an pikir menen tamamlanadı. Shayır gu'lla'n iygilikli islerdin' deregi miynetten g'a'rezli dep biledi. "Ta'rip" atlı patriotlıq qosıg'ında shayırdın' tuwılg'an eli u'lken su'yiwshilik penen jırlanadı. Aydın ko'ller, dala-sho'ller, batır jigitle, go'zzal qızlar, belli shabandozlar, ataqlı shayırlar ha'm t.b.lar ko'rkem sa'wlelenedi. Bul shıg'arma xalıq qosıg'ına aylanıp ketken.

Shayırdın' "Sawdagerdin' sıylıg'ı", "Suwshı bala", "Ka'tquda", "Bekan", "Niyaz", "Sa'lem" atlı qosıqlarında sotsiallıq ten'sizlik ma'seleleri su'wretlenedi. Shayır do'retiwiliginde yumor ha'm satira ken' paydalanıladı. Ma'selen, "Molla Amanqul", "Amanqul", "Dosbergen axung'a" degen qosıqları usı bag'darda do'retilgen. Onın' qosıq qurılısı ("O'giz", "Qayda", "Yan'lıdı" degen qosıqları), Berdaq, O'tesh, A'jiniyaz ha'm tag'i basqalarlardın' shıg'armaları menen u'nles bolıp keledi.

Shayırdın' "Esqaliy", "Qazaqbay", "Orazbay", "Tasqın", "Sho'lkem" qosıqlarında sol da'wirde ju'z bergen jan'alıqlar, ja'miyetlik-siyasiy, tariyxıy jag'daylar orın aladı.

Shayır do'retiwshiliginin' a'hmiyetli ta'replerinin' biri - onın' shıg'armalarınin' forması ıqsham, tili jen'il, xalıqqa tu'sinikli ekenligi. Shayır o'z shıg'armalarında folklorlıq ha'm burıng'ı qaraqalpaq shayırlarınin' jaqsı da'stu'rlerin rawajlandırıdı.

Ta'riyip

Arjaq-berjaq bolıp eki san bolg'an,
Bo'lim-bo'lim eller qaraqalpaqtadı,
G'an'qıldasıp u'yrek uship g'az qong'an,
Aydın-aydın ko'ller qaraqalpaqtadı.

Sharwaları ko'ship ataw jaylag'an,
Biye sawıp, qatar qulın baylag'an,
Qulan-kiyikleri sekirip oynag'an,
Qiya-qiya sho'ller qaraqalpaqtadı.

Begleri bar tawdan atın sekirtken,
Joldas etken belli-belli jigitten,
At shapıp, qus salıp, tazı yu'girtken,
Ullı-ullı begler qaraqalpaqtadı.

Danışman, xosh so'zli faxim-idrakli,
Urısta bir o'zi mın'g'a derekli,
Go'rug'lı haybatlı, Rustem yurekli,
Belli-belli jigit qaraqalpaqtadı.

Jigitleri el gezer qızınin' qastında,
Gulleri ashılğ'an ba'ha'r paslında,
Alma ko'zli, a'rebi atlar astında,
Ma'rt g'oshshaq jigitleri qaraqalpaqtadı.

Qızlari bar qiya-qiya qasları,
İynin jabar o'rim-o'rim shashları,
Shashbawında ga'whar hasil tasları,
Hu'r periyzat qızlar qaraqalpaqtadı.

Bir qıldan na'zikdur qıpsha belleri,
Buwin-buwin tarqanalı a'lleri,
Shekerden mazalı shiyrin tilleri,
Taza nawjawanlar qaraqalpaqtadı.

Lag'li-marjan-haqiq ne hasil zatlar,
Sha'kirtler ustazdan alıp irshadlar,
Nar tu'ye, doynaqlı dal bedew atlar,
A'ndamlı na'r buwdan qaraqalpaqtadı.

Sahrada seyil etip jıg'ın baslag'an,
Qarshıg'a, aq tuyg'ın lashın qus salg'an,
Aq qara bas sona, su'ylin uslagan,
Qus salg'an qa'lpeler qaraqalpaqtadı,

Mereke-ma'jliste, aytı-toyında,
At shawıp, mayırg'an ko'kmar oyında,
Sawın bayraq alg'an ullı jıyında,
Belli shabandozlar qaraqalpaqtadı.

G'a'rip aytar o'tti neshe jahangir,
Ha'rkim elin jaman demes, jaqsı der,
Mir-Alisher, Jiyrenshege taqabbil,
Ataqlı shayırlar qaraqalpaqtadı.

QAZI MA'WLİK BEKMUHAMMED ULI

(1885 - 1950)

Qazi Ma'wlik Bekmuhammed uli Shımbay qalasında jasıp ha'm do'retiwshilik etken. Buxarada oqip bilim alg'an. Shımbay qalasında qazı (sudya) lawazımında islegen. Ag'artıwshılıq jumısları menen shug'ıllang'an. Kitap ko'shiriw, Qazan, Tashkent qalalarınan eski ha'm jan'a kitaplar aldırıw, olardı xalıqqa tarqatıw isleri menen de shug'ıllang'an. Belgili xoshhawaz qıssaxan (jen'il namalarg'a salıp kitap oqıwshı) bolg'an. «G'a'rip ashıq», «Yusip-Axmet» qıssalarının' kitabiy variantların qaraqalpaq kitap oqıwshıları ha'm tın'lawshılarının' estetikalıq talaplarına qayımlastırıp qayta islegen. Qazı Ma'wlik poeziyada ta'riyip (maqtauw) janrının' u'lken sheberi. Onın' ta'riyipleri ko'rkem-estetikalıq da'rejesi, emotsional ta'sirshen'ligi, qosıq qurılısının' jetiskenligi menen ajıralıp turadı. Ulıwma, Qazı Ma'wlik ta'ripleri joqarı shayırlıq sheberlik penen jazılğ'an a'jayıp ko'rkem shıg'armalar bolıp tabıladı. Ol o'zinin' ataqlı «Shımbay bayazı» ta'ripinde Shımbay qalasın, ulıwma Shımbay elatın, onı jaylag'an qıtay, qıpshaq, keneges, man'g'ıt urıwların, quda jolına sadıq, jetik ilimli ulamaların, peri simbatlı qızların, shabandoz, palwan jigitlerin, Shımbaydın' go'zzal ta'biyatın ta'ripleydi, olardı maqtanış etedi. Shımbay qalasın orta a'sirlik musulmanlardın' tu'siniginde en' abadan Mısır sha'ha'rine ten'eydi. Qazı Ma'wlik o'zinin' ta'rip qosıqların ko'binese bayaz dep ataydı. **Bayazlar** su'wretlew tematikası boyınsha ta'riyip qosıqlarının' bir tu'ri bolıp tabıladı. Qazı Ma'wlik sulıw qızlardı ta'riyiplep «Yadıma tu'shti», «Qushaydı», «Giripdar imdi», «Megzettim», «Periyzat» sıyaqlı biri birinen zıyada bayaz-ta'rip qosıqların jazdı. Olarda hayal-qızlar qol jetpes juldızlarg'a ten'eledi, qızlardın' sırtqı sulıwlıg'ı menen ishki dunyası qatar su'wretlenedi, olardın' bir-birine sa'ykesligi baslı orıng'a qoyıladı.

Shımbay bayazı

Ey yaranlar, endi bir so'z baslayın,

Esitin'ler ta'riypini Shımbaydın',
Ba'rshe qız-jawannın' waqtın xoshlayın,
Bir – bir bayan etip elin Shımbaydın'.

Ulıqları oqır haqnın' sanasın,
Son'ra aytıp o'tkenlerge dug'asın,
Na'zalimler tag'ıp tilla' jıg'asın,
Periyzattek qızları bar Shımbaydın'.

Yaz bolsa yigitler atların baqar,
At moynına lag'lı-marjanlar taqar,
G'anım ko'rse ta'ndin bashını qaqar,
Rustem kibi yigitleri Shımbaydın'.

Maydanda sallanur gu'l-gu'l a'lwanlar,
Gu'res maydanında urg'an ja'wlanlar,
Qurash tutıp, bayraq alıp palwanlar,
Shadı qorram toyları bar Shımbaydın'.

Dastu'r shuldur: shahri Shımbay elinde,
Yaman so'zni hasla almas tiline,
Qızlar altın kesa alıp a'line,
Yigitga uzatur qızı Shımbaydın'.

Mısrđan rawajdur Shımbay qalası,
Jorg'a ju'rmel miner gu'lla'n balası,
At shappag'a ken'dur anın' dalası,
Shunındayın elleri bar Shımbaydın'.

Boynı ikki gezdur, beli bir qushaq,
Bedew miner jipek ko'kekshe shashaq,

Kekilleri misli gu'rgenli shashaq,
On jeti gez atları bar Shımbaydın'.

Ko'rgen yigit sha'hri Shımbay ellerin,
Aqılı ketip ayta almas so'zlerin,
Ko'rse biyhush bolar aydek yu'zlerin,
Shiyrin tilli qızları bar Shımbaydın'.

Yadıma tu'shti

Bag'dan shıqqan alma yan'lı yu'zin'nen,
Aylanurman qara narkes ko'zin'nen,
Sadag'a bolayın aytqan so'zin'nen,
Aseledek so'zlerin' yadıma tu'shti.

Men mudam yig'larman yarnın' dag'ında,
Bu'lbil sayrar gu'l ashılğ'an shag'ında,
Alma terdim shul yarımın' bag'ında,
Almadek yu'zlerin' yadıma tu'shti.

Qılıshtayın qıyılmıstur qashların',
Hinjideyin tizilmıstur tishlerin',
Ha'r ta'repte on to'rt o'rim shashların',
Qa'lemdek qashların' yadıma tu'shti.

Qaraqalpaq ishre shıg'ıptı bir gu'l,
Yu'zleri almadek, shashları su'mbil,
Arız-halım bayan ettim o'zin' bil,
Alma yu'zli yarım yadıma tu'shti.

Bir barna periyzat gu'ller qırmanı,
Ishqın'da pa'rwana a'yledin' meni,
Yad etip ta'riypin' a'yleyin seni,
Qara qash periyzat yadıma tu'shti.

Taza gu'ldek ashıladı yu'zlerin',
Qashın'nın' astında oynar kozlerin',
Shekkerden shiyrindur aytqan so'zlerin',
Shul so'zlerin' menin' yadıma tu'shti.

Ishqın'da men bir qızıl gu'l lalaman,
A'rman bilan ayra tu'shib baraman,
Men bilmenem, ya ku'yemen, janaman,
Qara ko'z Sarbinaz yadıma tu'shti.

Ko'zge elesleydi ma'nzil-ma'kanın',
Ayralıqta qaldım bolmay imkanım,
Yurakda qan tolıp, qaldı a'rmanım,
Qara shash periyzat yadıma tu'sti.

Na'ylermen ayralıq pa'lektin' ishi,

Ne sawdag'a tu'sher o'lmegen kishi,
Ashiqlar yig'laship aqar ko'z yashi,
Ayralıqtın' da'rti yadıma tu'shti.

SEYFULG'A'BIT MA'JITOV

(1865-1938)

Seyfulg'a'bit Ma'jitov ko'p jilliq do'retiwshilik xızmeti menen qaraqalpaq a'debiyatında u'lken shayır, da'slepki dramaturg, prozanı baslawshılardıń biri sıpatında tanıla aldı. Sonın' menen birge ol jurnalist, pedagog, awdarmashı retinde de belgili. Sonlıqtan onın' do'retiwshiligi ha'r ta'repleme ken' ha'm bay. Da'slepki qaraqalpaq mekteplerinin' bir qatar oqıw quralların, birinshi qaraqalpaq a'lipbesin du'ziwshisi S.Ma'jitov bolıp esaplanadı. Ol a'sirler dawamında xalıq o'miri menen ajıralmas baylanısta jasap kiyatırǵan qaraqalpaq a'debiyatın, tatar, rus a'debiyatların su'yip u'yrendi, olardag'ı realistlik da'stu'rlerdi qaraqalpaq jag'daylarında dawam etti.

S.Ma'jitov 1865-jılı Qazan guberniyasının' Arsha rayonı O'rtem awılında jarlı diyxan semyasında tuwılg'an. Seyfulg'abittin' a'kesi Ma'jit A'bdulra'kip ulı o'z semyasın asharslıqtan aman saqlaw ushın tuwılg'an awılın taslap, Rossiyanın' shıg'ısına qaray ko'shedi. Aqto'bege kelip qonıs basadı. O'zi ushın qolaylı ka'sip izlegen Ma'jit Orenburg-Aqto'be-Besqala arasında ka'rwan qatnatıwshı sawdagerlerdin' birine jallanıp isleydi. Solay etip, ka'rwan menen birge Ustirt arqalı birinshi ret Besqalanın' biri Qon'iratqa keledi. Qon'iratta Tallıq boyındag'ı Qu'len awılına 1880-jılı qonıs basadı. Onın baslawsh bilimge iye sawatlı 15 jasar balası Seyfulg'a'bit Qu'lennin' u'y xızmetine qabıl etiledi. Ol esapshı, ja'rdemshi ba'shir xızmetlerinde isleydi. 1912-jılı Qon'irat qalasına ko'ship keledi. Bul jerde ol jan'a tiptegi mug'allimler menen tanıladı. Rossiyada tatar tilinde shıg'atug'ın gazeta-jurnallardı aldırıp oqıp turadı. S.Ma'jitovtın' qaraqalpaq folklorın, klassikalıq a'debiyatın rus, tatar, o'zbek basqa da tuwısqan xalıqlar a'debiyatın, xalıq turmısın bir qansha jaqsı biliwi, poeziyag'a bolg'an qızıg'ıwshılıq onı XX

a'sirdin' da'slepki jıllarında-aq shayır bolıp jetilisiwine alıp keldi. Onın' da'slepki poeziyalıq shıg'armaların tiykarınan ja'miyetlik-siyasiy lirika, filosofiyalıq lirika ha'm tımsallar dep u'shke bo'lip qaraw mu'mkin. onın' da'slepki qosıqlarına "Gu'zde sharwa" , "Jalqaw diyxang'a", "İniyat bolısqa", "Ne jaman", "Doslıq paydası", "G'amın' bar", "Ba'ha'r paslı", "Qıs", "Jerdi bejer", "Da'rkar", "Jigit" tag'ı basqa qosıqları kiredi.

Shayırdın' "Ma'ha'l degen ne", "Ma'rt jaqsı", "İnan makkam", "Kesh bolmasın", "İlingen bar", "Tiri qorqaq", "O'ner" usag'an filosofiyalıq mazmundag'ı qosıqlarında Abdulla Toqay, sonday-aq Shıg'ıs klassikleri A'jiniyaz, Berdaq, Maqtumqulı, Nawayı, Fizulı, Omar Hayyam shıg'armalarının' progressivlik da'stu'rlerinin' unamlı ta'siri, qaraqalpaq folklorı, xalıq danalıg'ın o'zine teren' o'zlestirgenligi seziledi. "U'sh balıq", "Altın jegen bo'ri", "Tu'lki menen Qaplan" , "Birlik paydası", "Nadan molla" usag'an bir qansha tımsalları qaraqalpaq a'debiyatında usı janrdın' rawajlanıwına ta'sir jasadı.

S.Ma'jitov 1920-jılı Xiywada ashılğ'an mug'allimler tayarlaw kursına oqıwg'a jiberildi. Bul kurstı tamamlag'an ol Qon'irat okruglik bilimlendiriw bo'liminin' baslıg'ı bolıp isledi. S.Ma'jitov 1924-jılı Orta Aziya xalıqlarının' ana tilinde oqıw kitapların du'ziwge qatnasıw ushın Tashkentke shaqırılıp, og'an qaraqalpaq tilinde oqıw kitapların du'ziw wazıypası tapsırıldı. Ol "A'lippe" (1925) ja'ne "Egedeler sawatı" (1925) sabaqlıqların du'zedi. S.Ma'jitov bunnan keyin "Erkin Qaraqalpaqstan" gazetasında juwaplı sekretar bolıp, son' Qıpshaq rayonında suw xojalıg'ı bo'liminde isleydi. Ol 1938-jılı 73 jasında qaytı boldı.

S.Ma'jitovtın' poeziyası o'zinin' jazg'an oqıw kitaplarında, yag'nıy "A'lipbe" "Egedeler sawatı" kitaplarında, 1930-jılı shıqqan "Qaraqalpaq a'debiyatı jıyıntıg'ı" toplamında, "Erkin Qaraqalpaqstan" gazetasında, "Qızıl mug'allim" jurnalında basılıp shıqtı. Onın' "Erkinlik tan'ı", "Erkinlikti ku'sew", "Shıraylı zaman", "Harıp edik" usag'an qosıqları 20-jıllardag'ı poeziyag'a qosqan u'lesi boldı.

S.Ma'jitovtın' 20-jıllardag'ı do'retiwshiliginde didaktikalıq qosıqlar belgili orındı iyeleydi. Didaktikalıq qosıqlarında shayır qaraqalpaq folklorının', klassik poeziyasının' en' jaqsı da'stu'rlerin' dawam ettirdi, xalıq danalıg'ınan sheber

paydalandı. Lirikada dramalıq elementlerdin' ken' qollanılıw qubılısı S.Ma'jitov do'retiwshiliginde de azlap gezlesedi. Dramalıq elementler ritorikalıq soraw tu'rinde "Erkinlik tan'ı", "Diyxang'a is battı ma" qosıqlarında, sonday-aq tımsallarında, balalarg'a arnalg'an qosıqlarında gezlesedi.

S.Ma'jitovtın' balalarg'a arnap "Oqıw basqa, oyın basqa", "Jaslarg'a", "Oqıwg'a kel", "Paydasın biliw", "Atalar ay", "O'ner bilim", "Hal soraw", "Balalarg'a", "Taza jıl", "To'rt ma'wsim", "Tuwrılıq ha'm qalpallıq " "Quslar keldi", "Oqıwdandur" ha'm t.b. qosıqların jazdı. Ol balalar qosıqlarında jaslardı oqıwg'a, bilim alıwg'a, xalıqqa hadal xızmet etiwge shaqırdı.

S.Ma'jitov ullı tımsalshı İ.A.Krılovtın' bir qatar shıg'armaların qaraqalpaq tiline awdarıp bastırıp shıg'ardı. Avtordın' "Aqquw, shayan ha'm shortan", "Maymıl menen ayna", "Diyxan menen maymıl" t.b. tımsallarının qaraqalpaq kitap oqıwshılarının' arasında ken'nen ma'lim bolıwında S.Ma'jitovtın' xızmeti u'lken.

S.Ma'jitov jergilikli tamashago'ylerge o'z turmısınan alıng'an pesalardı ko'rsetiw za'ru'rliginen kelip shıg'ıp qaraqalpaqsha pyesalar jazıwg'a qol urdı. Onın' ko'plegen kishi ko'lemdegi pyesaları 1920-24 jıllarda Qon'ırat ha'weskerlerinin' dramtruppalarında qoyılıp turdı. S.Ma'jitovtın' 20-jıllardın' ekinshi yarımında jazılğ'an "Ernazar alako'z" (1926), "Sabaq", "Jigit boldıq", "Son'g'ı selten'" (1928) pyesaları a'debiyatımızdag'ı da'slepki en' iri dramalıq shıg'armalar qatarına kiredi. "Ernazar alako'z" pyesasında 1856-jılı Xiywa xanına qarsı qaraqalpaq xalqının' qaharmanı Ernazar alako'z basshılıg'ındag'ı gu'res sa'wlelendirilgen. "Bag'dagu'l" (1934) pyesası tamashago'ylar ta'repinen ku'ta' qızıg'ıwshılıq penen ku'tip alındı ha'm ko'p jıllar dawamında saxnada qoyıldı. Pyesada jigit-qızlardın' o'z muhabbatına erisiw jolındag'ı gu'resiwleri, o'mirdegi ushırasıw mu'mkin bolg'an keskin qarama-qarsılıqlar qaharman obrazları arqalı sheber ashıp berilgen. Pyesanın' kompozitsiyasında avtordın' sheberligi kartinalardın', aktlerdin' qoyılıw orınlarında, dekoratsiyalardın' jiyi o'zgerip turıwın talap ete bermeytug'ın da'rejede qurılıwında, ha'r bir kartinanın' bay ha'reket, tartıslı waqıyalar menen ta'miyin etiliwinde seziledi. Ko'rkem dialog, monologlardın' ko'pligi, qosıq tekstlerinin' xalıq namalarına ılayıq jazılıwına'tiyjesinde pyesa qaraqalpaq tamashago'ylarin o'zine ko'p tartadı. Pyesada

sada, haqıyqatlıq, gumanistlik oy, joqarı adamgershilik ta'repdarları Qojan, Bag'dagu'l, Sa'meke, Na'zigu'l, Aymereke, Ma'tirzalar biri-birinen xarakterleri, psixologiyaları jag'man ajıralıp turadı. Sonday-aq jekke ma'pi ushin gu'resiwshe, o'mirde jasawdın' ma'nisi baylıq ha'm ha'zlikte dep biliwshi Sha'mshet bolıs, Ma'teke, oyaz obrazları sheber, ko'rkem shınlıq tiykarında do'retilgen.

ABBAZ DABILOV

(1898-1970)

Talantlı xalıq shayırı Abbaz Dabılovın' poeziyasında oqıwshını o'zine eriksiz tartatug'in ku'shli lirizm, xalıq poeziyasının' ruwxındag'ı sheberlik penen jazılğ'an, aforizmlerge tolı, teren' oyshıl shıg'armalar ko'plep ushırasadı. Qaraqalpaq xalqının' til baylıg'ın bay shayırlıq ta'jiriybesi arqalı teren' o'zlestirgen Abbaz Dabılovın' shıg'armaları oqıwshılardıń oy-a'rmanın qozg'aydı, estetikalıq sezimlerin qıtıqlaydı.

Abbaz Dabılov 1898-jılı Taxtako'pir rayonının' "Qara oy" degen jerinde tuwılğ'an. Abbaz Dabılov en' da'slep diniy mektepte eskishe oqıp sawatın ashadı, keyin Qaraqum iyshan medresesinde oqıwg'a mu'mkinshilik tabadı. 1907-jılı a'kesi o'lip, oqıwdı dawam ettire almaydı. U'y-ishinin' jag'dayı awırlasıp, Abbaz shet jerlerge talap izlep ketedi. 1914-jılı o'z eline qayıp keledi, o'z awılında miynet etedi.

Abbaz Dabılov da'slep el arasında qıssa oqıytug'ın bolğ'an. "Go'rug'lı", "Qılıshbek", "G'a'rip-ashıq" sıyaqlı da'stanlardı yadqa bilgen. Demek, ol qaraqalpaq qıssaxanlıq o'nerine de u'lken u'lesin qosqan.

Abbaz Dabılov xalıq arasında o'zinin' lirikalıq qosıqları menen de belgili bolğ'an. Ol o'zi menen zamanlas A.Muwsaev, S.Majitovlar menen birge qaraqalpaq poeziyasında ag'artıwshılıq, ulıwmainsanıyılıq pazıyletlerdi ulıg'law, paraxatshılıqtı saqlawg'a shaqırıw, ma'rtlik, eldi qorg'aw, azamatlıq wazıypanı ken' ja'miyetshilikke ug'ındırıw ha'm tag'ı basqa ma'seleler haqqında o'zinin' ko'plegen shıg'armaların jazdı.

Abbaz Dabilov urıs jılları joqarı ko'rkemlikke iye "Biz jen'emiz", "Na'ma'rt jigit nege da'rkar", "Jen'gen jaqsı" qosıqların jazdı. Olarda watandı su'yiwshilik sezimlerin oyata biletug'ın u'lken ku'sh bar. Sonday-aq bul jılları Abbaz Dabilov ayırım unamsız illetlerdi a'shkaralaytug'ın qosıqlardı da do'retti. "Bir brigadir haqqında", "Bir jalqaw murapqa", "Batırlarg'a tiygen joqpa zıyanın'", "Zorg'a ju'k boladı bir atqa" h.t.b. qosıqlarında isjaqpashlıq, erinsheklik illetleri sheber a'shkaralanadı. Shayır agitatsiyalıq lirikanın' da sheberi bolg'an. Usı ta'repi menen qaraqalpaq poeziyasında u'lken iz qaldırdı. Sol sebepli onın' bir qansha qosıqları xalıq arasında ken' taralıp, xalıq qosıqlarına aylanıp ketken. Ma'selen, "Biybisa'nem" qosıg'ın atap o'tiwge boladı.

Shayırdın' urıstan keyingi jıllardag'ı en' u'lken do'retiwshilik tabısı - bul onın' "Bahadır" da'stanı bolıp tabıladı. Bul da'stan Abbaz Dabilovtın' ko'p jıllıq poetikalıq izlewshiliginin' jemisi. Da'stan 1950-jılı birinshi ret baspadan shıqtı. Al, 1957-jılı ol tolıq tu'rde jariq ko'rđi. Bul da'standa adamlardıń o'z erkinligi ushın gu'resleri, jaslar arasındag'ı muhabbat h.b. ma'seleler su'wretlenedi. Avtor bul ma'selelerdi jekke tu'rde almastan, qaraqalpaq turmısına ta'n bolg'an qız uzatıw, ılaq shabıw, palwan tu'siw, qız-jigit aytısları h.t.b. waqıyalar menen tig'ız baylanısta alıp su'wretleydi. Xalıqtın' u'rp-a'deti ken'nen su'wretlenip, shayır onı teren' tu'rde biletug'inlig'in ko'rsetti. Shayır barlıq waqıyanı janlı tu'rde o'zinin' boyawı menen jetkeredi. Shayırdın' obraz jasawdag'ı sheberligi hayal-qızlar obrazın jasawda anıq ko'rinedi. Da'stannın' realistlik xarakteri onı folklorlıq da'stanlardan o'zgeshelep turadı, shıg'armadag'ı waqıyalar rawajlanıwında izbe-izlik, logikalılıq saqlang'an, olar tutas bir kompozitsiyag'a ja'mlengen.

"Bahadır" da'stanında qatnasıwshı qaharmanları ko'p, avtor solardıń ko'pshiligin a'debiy qaharman, ko'rkem obraz da'rejesine ko'tere alg'anlıg'ı dıqqatqa ılayıq. Olardıń qaysısı bolmasın o'zinin' bir belgisi menen este qaladı. Jarlılıqtın' jarımag'an Allan'g'or, o'tkir tilli tirishe Shınargu'l, jaslardı bir-birine jolıqtırıwda ayrıqsha orın tutqan qız jen'gesi Du'rdana, joldaslıqqa sadıq jigit Azat yamasa usı qusag'an tolıp atırg'an qaharmanlar avtordın' sheberligi arqalı salmaqlı obraz sıpatında tanıladı.

Da'standa xalqımızg'a ta'n bolg'an bir-birewge ja'rdem beriw, a'sirese, basına is tu'skende qayırqomlıq etiw qusag'an pazıyletler bir neshe orında sheber berilgen. Mısalı, jarlı Allan'g'or du'nyadan qayttı. "Sıpırasında bolmasa, shanashında unı joq" Shinargu'lge xalıq jıynalıp ja'rdem etedi. Allan'g'ordi jerleydi. O'mirden tuwrı jol taba almay albırap turg'an Arıslang'a Azat ja'rdem beredi, og'an ag'alıq etedi, qanday qıyınshılıq bolsa da Arıslan menen birge boladı.

Arıslan obrazı ha'm basqa da qaharmanlar da'standa qaraqalpaq xalqının' folklorlıq da'stanlarının' progressiv da'stu'rlerin paydalanıw arqalı jasalg'anlıg'ın ko'remiz. Arıslanı su'wretlewde avtor xalıqtın' ug'ımındag'ı batır jigitlerdin' tipin jasaydı. Ol palwan, qara ku'sh iyesi ha'm aqıllı, barlıq jag'ı jup tu'sken, xalıq an'sag'an ideal jigit. Onın' gu'reske tu'sip o'zin sınawı, Artıqtan Shaybas gu'ren'di tartıp alıp miniwi, durısında, eposlıq shıg'armalardın' usılı menen u'nles keledi.

Da'standag'ı Qırmızı o'zinin' bas bostanlıg'ın, erkinligin an'sag'an qız. O'zin malg'a satpaqshı bolg'an a'kesine narazılıq bildiredi. Demek, Qırmızı buring'ı ta'rtip boyınsha mal bergennin' jeteginde kete beretug'ın qızlardan emes, al o'z baxtı ushın gu'rese alatug'ın qız. Shayır Qırmızı obrazın beriwde ko'rkem so'z kestelerin tabadı, bulardı Qırmızı tek ko'riktin' adamı emes, al aqıl-oy, parasattın' adamı sıpatında tanıladı.

Da'stanındag'ı jasalg'an unamsız obrazlar da oqıwshıg'a teren' ta'sir etedi. Eki adamnın' arasına ot taslap, jawlastırırshı - Shaqmaq kempir, maqtanshaq bay balası Artıq obrazları shayırdın' u'lken tabısı bolıp tabıladı. Artıq-maqtanshaq, du'nya-maldın' puwına semirgen quwıs gewde, aqılsız jigit. Ol qızdın', onın' jen'gesi Du'rdananın' aldag'anına erip astındag'ı atın beredi, natıqlıg'ı sebepli qızdın' betine tikke qaray almaydı, aytar so'zin bilmeydi. Al, Shaqmaq kempir - da'stanlardag'ı ja'digo'y kempirdin' tipin eske tu'siredi.

Abbaz Dabilovtın' do'retiwshiligi teren' xalıqlıq sıpatqa iye: Shayırdın' xalıq turmısındag'ı a'hmiyetli temalardı tawıp jırlay biliwi, bir-birine uqsamag'an qaharman obrazların jasawı, a'sirese, shıg'armalarında qarısıp ketken uyqaslardı qollana biliwi, o'zinin' aytajaq oyın qıyınnan qıyıstırıp, filosofiyalıq pikirlerdi

ta'sirli jetkeriwi, qaraqalpaq xalqının' til baylıg'ın jete o'zlestirip iyelewi – shayırdın' shayırlıq sheberliginen derek beredi.

Na'ma'rt jigit nege da'rkar

Xalıq ushın belin buwmasa,
Jigitte namıs bolmasa,
Watan ushın tuwılmasa,
Onday jigit nege da'rkar.

Xalıq hu'rmetin ko'zge ilmegen,
Uyat-namıstı bilmegen,
Watan ushın jan bermegen,
Qorqaq jigit nege da'rkar.

O'zine jaman at tag'ıp,
Qashıp ju'rgen basın bag'ıp,
O'z betine ku'ye jag'ıp,
Ju'rgen jigit nege da'rkar.

Puta tu'bine tıg'ılg'an,
Hesh na'rse ko'rmey jig'ılg'an,
Bas tartıp keyin shegingen,
Jalqaw jigit nege da'rkar.

Almastan qaytqan polattay,
Porsan' ayaq jaman attay,
Jarıqtag'ı jarg'anattay,
Bolg'an jigit nege da'rkar.

Dushpanına oq atpag'an,

Xalıq ushın janın qıymag'an,
Hesh jerge bası sıymag'an,
Tayg'aq jigit nege da'rkar.

Watan ushın oylanbag'an,
Halqı ushın qıynalmag'an,
Jaraq alıp saylanbag'an,
Na'ma'rt jigit nege da'rkar.

Qulashlap toqpaq urg'anday,
Dushpannın' moynın julg'anday,
Qaytpay tabanda turg'anday,
Ma'rt jigitler bizge da'rkar.

Bahadır

(da'stannan u'zindi)

Endigi so'zdi xalıq penen Arıslan palwannan esitin':

Arbanın' astına aldınan kirip,
Artınan shıg'ıp,
Piyada qızlardın' arası menen jılısıp ju'rip,
Qırmızını uzaqtan ko'rip,
Diydarlasıp bir-birine ekewi,
Buring'ıdan da beter kewildegı,
Ashıqlıqtı salıp qoyg'an quwanış qaltanın',
Tu'binde bir za'rre qaldırmay berip,
Jaqınlasıp qol alısıwg'a,
Bir-birinin' moyınlarına bilek salısıwg'a,
Ishqıpazlıq qılıp,
Posa berip, posa alısıwg'a,
Birinshi Azat yadımnan shıg'ıp keter dep,

Ekinshi dushpanlardan tartinip,
Ko'pshilikten iybe qilip,
Qirmizinin' na'zerinin' aldina barip,
O'z basini uslap turip,
Jolin'da qurban dedi,
Sol waqitta Qirmizi,
O'z basini uslap turip,
Etlerim jirtilip, su'yeklerim maydalanip,
Ketkenshe jolin'da turman dedi.
So'ytip qisqartilg'an so'zdin' tuyig'1 menen,
Awizda ku'le shiray tartilg'an miyig'1 menen,
Ko'zlerdin' oynaqshig'an shuqir shinag'1 menen.
Qaslardin' elpildep qag'1lg'an qabag'1 menen,
Sa'lemlesip tanisip,
Qumar ko'zler menen qarasip,
Bir-birine miyri qanisip,
Arislan Qirmizig'a qarap,
Azatti jaw qamap atqanlig'in aytip,
O'zine at-jaraq sorap,
Bir-eki awiz so'ylep turipti:

Qon'ir g'azdin' shalqip qonar ko'lisen',
Ashig'in'nin' sorar palı, tilisen',
Adasqan bu'lbildin' qizil gu'lisen',
Gu'llerdin' ashilar ba'ha'ri keldi.

Qirmizi qiz turman qildin' u'stinde,
Jawingermen jarag'im joq da'stimde,
Suwliq shaynar atim bolsa astimda,
Ma'rtke bir maydanning' qumari keldi,

Xiywanın' sha'ha'rinen kelgen qırıq adam,
Qos palwanın jıg'ıp shıqtım ortadan,
Keyni sog'ıs bolar ma dep qorqaman,
Na'ma'rt wa'desinen tanarı keldi.

Bizlerge umtıldı dushpan aylanıp,
Bilmeymen Azattın' qolı baylanıp,
Ha'zir ketti me dep turman oylanıp,
Ot bolıp ishinnin' janarı keldi.

Ko'rdi me bilmeymen xorlıq azaptı,
Azatlıqqa shıg'arayın Azattı,
Qırmızı qız sen wa'den'di uzatpa,
Arıslang'a sawashtın' bazarı keldi.

Sol waqıtta Qırmızı ayttı:
–Eger bes ku'n, bir ha'pte waq bolg'anda,
Bularg'a at-jaraq tawıp beremen degen wa'deme,
Jetermen dep edim.
Menin' so'zim eki shıg'ıp,
Jalawım jalg'an bolmasa bolar edi dep,
Jen'gesi Du'rdana menen oylasıp turg'anda,
Shaybas gu'ren' astında,
Shoyın shoqmar da'stinde,
Arıslandı urıp jıg'ıp,
Qırmızını at aldına o'n'gerip,
Alıp qaytaman g'oy dep kiyatqan,
Tolıbaydın' balası Artıqtın',
Aldına qız jen'gesi Du'rdana shıg'ıp,
Basın orap haywanqashlap,
Jen' salıp jilwa taslap,

Qa'dimgi joldı baslap,
Ku'yew balanın' atının' jılawın uslap,
Ren'ki-ırayına qarap,
Mu'layım so'z benen aldın orap,
Ernin tislep, qasın qag'ıp,
Ku'yew balanın' ishine otınsız ot jag'ıp,
Bir so'z dep turıptı:

–Ku'yew bala qutlı bolsın saparın',
Hawlıg'ıpsan' neden boldı xabarın',
Baydın' balasına qostım basımdı,
Degen quwanışta sa'wgili yarın'.
Ba'rekella, kelbetin'e boyın'a,
Kelippedin' biykeshjannın' toyına,
Yar ıqlası urıp ketip ju'rmesin,
Qıysayıp hesh na'rse alma oyın'a.

Buzba ku'yew bala, qızdın' ıqlasın,
Jolında sarg'ayıp to'gilgen jasın',
Tu'r-tu'si kelbeti ba'lent degen son',
Su'yegin'e qızıp bayladı basın.

Duz-nesiybe ekewin'di qosqanı,
Biykeshjan su'ymeydi sennen basqanı,
Sizge arnalg'an sıylıq penen sarpayı,
Tog'ız taqıya, ekew – ko'ylek – ıshtanı.

Siz etsen'iz wa'den'izge wapanı,
Su'rinbey su'rorsız, zawqı – sapanı,
İynin'e jarasar jeti jag'alı,
Sap jipekten sarı kirpik shapanı.

Jolin'da telmirip ayırmay ko'zdi,
Qaraydı intizar ko'rmege sizdi,
Minaw turg'an astın'dag'ı Shaybasqa,
Jup qanjıg'a jekke jılaw o'rgizdi.

Qız jen'gesi Du'rdanaman o'zin' bil,
Biykeshimnin' ju'zin ko'rsen' qızıl gu'l,
Ku'yew bala sizge xızmet qılaman,
Kelip qon, bir aqsham jatıp oynap ku'l.

Bul so'zdi esitip Artıq,
Tura qaldı attın' basın tartıp,
Ju'zi qara teris qaytqan,
Tersekey so'zdi ko'p aytqan,
Kempirdin' so'zi menen,
Masqara boldım-aw biyta'rtip,
Jigittin' u'sh jurtı boladı,
U'shewi menen ten' sıylasıq qılg'an jigit,
Jigittin' ma'rti boladı deytug'ın edi,
Endi bul uyatımdı qalay arshıyman dep,
İyni tu'sip, moynı salbırap,
Ne qıların bilmey albırap tura bersin,
So'zdi Qırmızıdan xabar alıp ju'rgen,
Arıslan palwannan esitin':
İntizarı at bolıp,
Ahıw-zarı Azat bolıp,
Qırmızıg'a at-jaraq tawıp ber dep ju'rgenshe,
Tan'dag'ı bawırdan ha'zirgi o'kpe,
Uratug'ın jigitke iyt te tayaq,
Degen naqıllar bar edi dep,

Aldına kelip Artıqtın',
Sa'lem berip Arıslan,
Eki qolın sozadı,
Ju'rektin' qanı qızadı,
Sarayında kewildin',
Ba'ygi atınday jarısıp,
Aqıldan ashıw ozadı,
Bay balası Artıq ta,
Qorqıp sa'lem berdi dep,
Alısıwg'a qolların,
Arıslang'a qarap sozadı,
Arıslan palwan sol waqta,
Maprash alıp Artıqtı,
Palwanlıq jolın basladı,
To'besinen asırıp,
Eki qoldın' ushı menen,
Ilaqtırıp tasladı,
Qolınan shıg'ıp Arıslannın',
On bes qa'dem jerge barıp,
To'besinen shansılıp,
Ala shortaq bolıp tu'sti,
Arıslan ja'ne oyına aldı,
Qarg'ıp mindi Shaybasqa,
Qan to'giler maydanda,
Na'ma'rt basqa, ma'rt basqa,
Otqa tu'sip oynayın,
Qazang'a tu'sip qaynayın,
Ant etip edim Azatqa,
Men wa'demnen taymayın,
Dep turg'anda Qırmızı ayttı:
– Keter bolsan' sa'wer yarım,

Aytayın kewlimde barın,
Shaybas minip shoqmar alg'an,
Qutlı bolsın bul saparın'.

Men jolın'a basım qoyıp,
Otırarman shashım jayıp,
Bolarman dep u'mitim bar,
Sizin' menen erli-zayıp.

Menin' ushın bolma jaltan',
O'zin'di-o'zin' qılma sarsan',
Menin' de sol shın tilegim,
Jaw qolınan Azattı alsan'.

Men sennen gu'der u'zbeymen,
Keshiksen' jolın'dı go'zleymen,
Qara shashım ag'arg'ansha,
Sen kelmesen' men izleymen.
Bul so'zdi esitip Arıslan,
Attın' basın buradı,
Azattın' izinen barıwg'a,
Jolg'a rawana boladı.

Endi so'zdi esitin',
Qolı baylang'an Azattan,
Eki ko'zi artında,
Keler me eken Arıslan dep,
U'mit etken azamattan,
Nazarxannın' arjag'ında,
Qaratawdın' berjag'ında,
Shılpıqtın' tuwrı arqasında,

Xojako'ldin' g'irra qasında,
Qosto'benin' basında,
Alıp shıqtı Azattı bag'ıp,
Sol waqıtta Azat biyikte,
Keynine ko'z saladı,
Jeti asırım u'stinde,
Zeyin qoyıp qaradı,
Bir biyiktin' u'stinde,
Ko'rinbedi basqası,
Arıslan mingen Shaybastın',
Man'layının' qasqası,
Kiyatır shan'ı burqıldap,
Basqan jeri solqıldap,
Xannan kelgen qanxorlar,
Keteyin dep tur edi,
Bir maydan endi kelmese,
Baylang'an son' eki qolı,
Ketip edi Azattan,
Keleptin' ushı shubalıp,
Ko'rgennen son' Arıslandı,
Qosto'benin' basında,
Qosıq penen so'yledi,
Ko'terip kewlin quwanıp,
So'ylegende bu'ydedi:
– Aq ju'zim sarg'aydı qayg'ı jegenge,
Qanlı darg'a asılasan' degenge,
Qorqıp edim kettim be dep teren'ge,
Tasqan qayg'ı suwı qurıp kiyatır.

Eki qolım baylansa da aldımda,
Kewlim qorqıp dushpanlardan tartınba,

Jetkinshegim ko'rinedi artımda,
Asıg'ıp, entigip ju'rip kiyatır.

Qarasın ko'rgennen tolısıp tastım,
Baylamasın u'zbey doslıq ıqlastın',
Azatqa jetker dep gu'ren' Shaybastın',
Sawrısına qamshı urıp kiyatır.

Na'zeri juldızg'a tiyip qulag'ı,
Ju'risi, juwırısı tulpar sıyaqlı,
Taslaqtag'ı tasqa tiygen tuyag'ı,
Qulag'ıma saza berip kiyatır.

Orınsız o'rtendim men za'ha'rin jutıp,
Da'wran su'remen be maqsetke jetip,
Kewlim qayg'ının' za'ha'ri ketip,
Ju'regime maza berip kiyatır.

SADIQ NURIMBETOV

(1900-1972)

XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatında belgili ornı bar shayırlardıń biri Sadıq Nurımbetov. Ol 1900-jılı Xojeli qalasına jaqın jerdegi Sorko'l degen jerde du'nyag'a keledi. Da'slep awıllıq mektepte, son' Xojelidegi Usnatdin axunnın' medresesinde oqıp ta'lim aladı. Ol balalıq waqtınan-aq o'z da'wirinin' belgili shayırlarının' biri Sıdıq shayırdan shayırlıq ha'm qıssaxanlıqtın` da'slepki sabaqların aladı. Ol folklorlıq shıg'armalardı, klassik shayırlardıń shıg'armaların u'yrenip bardı. A'sirese, sol waqıtları xalıq arasına ken'nen taralg'an ashıqlıq da'stanların qıssaxanlıq jolına salıp aytıwdı jaqsı ko'rgen. Mine, bunday a'debiy ortalıq bolajaq shayırdın' keleshek a'debiy jolına tiykar saldı.

Sadiq shayırdın' da'slepki qosıqları saqlanıp qalmag'an. Onın' 1919-jılı jazg'an «Dawıtko'l» degen qosıg'ı ken'nen belgili. «Tillaxan» (1920), «Jan'abergen» (1922) atlı qosıqları shayırdın' do'retiwshiliginin' da'slepki jılları jazıldı. Shayırdın' do'retiwshiligi 1930-jıllardan baslap ja'ne de gu'llep rawajlandı. Uris jılları shayırdın' patriotlıq qosıqları oqıwshılar ta'repinen qızg'ın ku'tip alındı. A'sirese, onın' «Perzentim» qosıg'ı ko'pshilik adamlar yadlap alıp aytıp ju'retug'in qosıqqa aylandı. Shayırdın' yumor-satiralıq bag'dardag'ı shıg'armaları da joqarı ko'rkemlikke iye boldı. Sonday-aq Sadiq shayırdın' qaraqalpaq poeziyasında ıg'ıs a'debiyatında ken' tarqalg'an muashshaq janrın ko'birek do'retti.

Shayırdın' ko'p g'ana poema ha'm da'stanlar da do'retti. «Berdaq», «Qamarı» «Tu'lkishek», «Ten'izde», «Zarimbettin' g'abırısı», «Jipekshi jan'ıl» poemaların, «Xanalar», «Baqtiyar» da'stanların do'retti. Ol O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xalıq jırshısı, Berdaq atındag'ı respublikalıq sıylıqtın' laureatı.

Perzentim

Xalıq ushın tuwılıp kamalg'a keldin',
Jawınger jasları baxıtlı eldin',
Watanına bu'gin wa'den'di berdin',
Wazıpan'dı orınlap kel, perzentim.

Gu'llengen turmısta shad bolıp o'stin',
Mine, soldat qatarına ilestin',
Na'tiyjesin bilip ullı gu'restin',
Chapaevtay bahadır bol, perzentim.

Tuwg'an eldin' ar-namısın alıp kel,
Dushpannın' basına sawda salıp kel,
Jen'istin' namasın tezden shalıp kel,
Menin' sag'an tapsırmam sol, perzentim.

Sawash maydanında qaraman' izge,
Talap a'ylen' onlap shanship bir ju'zge,
Xalıq ushın ılayıq gu'resler sizge,
Jolın' bolsın wa'den'di ber, perzentim.

Yadın'nan shıqqasın dushpannın' pa'nti,
Gitlerdin' buzılğ'an menmenlik sha'rti,
Azatlıq du'nyanın' bolın'ız ma'rti,
Watan ushın ayanbag'ıl, perzentim.

Shıqtın'ız tolısıp on segiz jasqa,
Aytarlıq joq, balam, jen'isten basqa,
Qolın'dı ber shin haqıyqat joldasqa,
Dushpanın'a miyrimsiz bol, perzentim.

U'lgili islen'iz ku'ndiz de, keshte,
Erligin' turadı ma'n'gilik este,
O'zin'di tanıtıp ullı gu'reste,
Nagradlanıp quwanıp kel, perzentim.

Jen'isten shıg'adı tu'rli jemisler,
O'zleri kelmeydi, balam, jen'isler,
Basqınshılıq etken bizge fashistler,
Sen olardı qıyratıp kel, perzentim.

Qaytpaytug'in er ju'rekli batır bol,
Dushpannın' qamalın buzıp qolma-qol,
Menin' sag'an aytar na'siyhatım sol,
Dosların'a qa'wender bol, perzentim.

Ku'shlerin' mina'sip qa'ddi-boyın'a,

Jaslarım tez jeter maqset, oyun'a,
Tayarlandıq, balam, jen'is toyn'a,
Abroy bolıp er bolıp kel, perzentim.

MIRZAG'ALIY DA'RİBAEV

(1909-1942)

M.Da'ribaev 1909-jılı Qon'irat rayonının' aymag'ında diyxan seMYasında tuwıldı. Ol mektepte, "Qızıl Qaraqalpaqstan" gazetasında, Jazıwshılar Awqamında jumıs isleydi.

M.Da'ribaev a'debiyat maydanına poeziyalıq shıg'armaları menen keldi. Bul bag'darda "Egis ayları", "Ba'ha'r", "Ko'k ko'l" h.t.b. lirikalıq qosıqları bar. Shayırdın' turmıstan alg'an jekke lirikalıq sezimin beriwshi "Paxta ek", "Kolxozshılar iske shıq", "Hosh bol, joldas Xojamet" da'slepki qosıqları sıpatında belgili. Shayırdın' "Ayımjamal" poeması onın' liro-epikalıq janrdag'ı da'slepki adımı boldı. Poemada adam ha'm ja'miyet arasındag'ı qarım-qatnas ma'selesini problema etip qoyıldı.

"Qashqın" (1936) poeması eski turmıstın' real kartinasın ashıp beriwshi shıg'arma. "Aypara" poeması hayal-qızlar ten'ligi temasına arnalg'an. Onın' orayında qaraqalpaq xalqının' turmısında bolıp o'tken tariyxıy-ja'miyetlik ha'diyseler, adamnın' jekke basındag'ı waqıyalar, konfliktler turadı. Shayırdın' "Kim jen'di", "Qaljan", "Qon'ıratı qorg'aw" poemalarında o'z da'wirinin' tariyxıy waqıyaları sa'wlelendirildi. "Shegarada" poemasının' teması - shegarashılardıñ Xasan ko`lindegi yapon samuraylarına qarsı urısı boldı.

M.Da'ribaev prozalıq shıg'armaları menen de a'debiyatımız tariyxında belgili orın tutadı. Jan'a o'mir xabarların, felyeton, publitsistikalıq maqalaların, ocherk, gu'rrin'lerin da'slepki qosıqları menen qatar baspasoz betlerinde 1930-jıllardıñ birinshi yarımınan baslap ja'riyalay basladı. Onın' «O'mirdin' sawlatı bilim» (1932), «G'ayratlı qaharman» (1932) atlı publitsistikalıq ocherk, maqalaların, «16-jıldın' oyranı», «Azerbayjan awılında» (1935) degen gu'rrin'lerin, «Qarındasımın' xatı» (1940), «Altın ju'zik» (1939) usag'an

legendalıq xarakterdegi gu'rrin'lerdi de do'retti. M.Da'ribaevtin' «Bizin' batır» («16-jıldın' oyranı»), «Tariyxıy tamg'a» gu'rrin'leri tariyxıy temadag'ı shıg'armalar qatarına kiredi. «U'sh batırdın' anası», «Atızdag'ı a'n'gime» , «İs u'stinde», «Traktorshı» ocherkleri qaraqalpaq miynetkeshlerinin' urıs jıllarındag'ı qaharmanlıq miynetlerin sıpatlap beriwge qaratılğ'an. Jazıwshı do'retiwshiliginde «Mın'lardın' biri» povesti belgili orın iyeleydi. Shıg'armanın' bas qaharmanı Erpolat. Erpolattın' obrazında klasslıq ja'miyettin' qarama-qarsılığ'ı bayan etilgen. Erpolat obrazı tabıslı shıqqan, ol o'zinde sol da'wirdin' ha'diyselerin ko'rsete aladı. Hu'rziya tek «Sırlı mazar» degen bo'liminde g'ana ushırasadı, sog'an qaramastan povesttin' tiykarg'ı qaharmanlarınin' biri. Avtordın' jetiskenligi o'tkir ha'm qıyın konfliktler jasay alıwında ko'rinedi.

1930-jıllardag'ı qaraqalpaq a'debiyatında M.Da'ribaevtin' dramalıq shıg'armaları da belgili orın iyeleydi. Onın' «Ko'klen», «A'rman», «Jan`a adamlar» (1938-41) , «G'a'rip-ashıq», «Da'wletiyar», «Edige», «Biz jen'emiz», «Eki toy», «Bozataw», «Front», «Altın ju'zik» t.b. ko'p aktli ha'm bir aktli pyesalardı jazdı. «G'a'rip-ashıq» da'stanı tiykarında do'retilgen usı atamadag'ı pyesası da u'lken a'hmiyetke iye. Solay etip, M.Da'ribaev qısqa do'retiwshilik o'miri ishinde qaraqalpaq a'debiyatında ko'rnekli shayı, prozaik ha'm dramaturg retinde tanıla aldı.

Altın ju'zik

(Ertek)

Bir bar eken, bir joq eken,
Ash eken de toq eken,
Ala g'arg'a azanshı eken,
Qara g'arg'a qazanshı eken.

Sonda Berdimurat degen bir bay bar eken.

Ol og'ada bay eken,
Malı-jayı say eken,
Baydın kewli jay eken,

Jeri jipektey jaynag'an,
Bo'dene bu'lbu'l sayrag'an,
Bir qalın' tog'aylıq ortasında eken.

Onın' su'riw-su'riw qoyı, pada-pada malı, u'yir-u'yir jılqıları:

Bir jatıp, bir turıp,
Biri gu'ysep, biri ju'rip,

Tog'ayda emin-erkin, jayılatug'ın edi. Urıdan, bo'riden saqlanıw ushın ha'r
tu'lik malına eki-ekiden malay saldı.

Esigindegi gu'lla'n malayları,

Kesh jatıp, erte turıp,

Ash ju'rip din'kesi qurıp,

Dım qıyın o'mir su'rip,

Tınbay jumıslar qılıp,

Jılap-en'irep ju're berdi.

Berdimurat

Jaqsı kiyimler kiyinip,

Qabag'ın u'yip.

Mushın tu'yip,

Malayların urıp,

Tabanların tilip,

Duzlı suw quyıp,

Shadlanar shalqıp tasıp,

Taltan'lap ayag'ın basıp ju're berdi.

Baydın' qozısın bag'ıp,

Ayag'ın tomar qag'ıp,

Ko'z jası moynına ag'ıp.

Segiz jasar Seytjan degen qara domalaq jetim bala da ju'rdi. Beti-qolı batpan
kir, kiyimi joq, jo'nli bir qarosatug'ın adamı da joq, baqanın' qarnınday qarnı bir
qampayıp, bir g'ana toymadı. Onın u'stine jumıstan heshbir tınbaydı. Sonlıqtan

azıp-tozıp, moynı ırg'ayday, biyti torg'ayday, sıyrag'ı sırnayday bolıp ju'da' ju'dedi.

- Qarag'ım, dep qarasıp, bawırına basıp, tamaq berip, biytin qarap, kiyimin juwıp beredi degen jalg'ız anası bolatug'ın bolsa, ol Berdimurattın' u'yinin' digirmanın tartıp, otının tasıp, otın jag'ıp, basınan biyti ag'ıp o'zi menen o'zi bolıp ju'ripti.

Bir ku'ni erte turıp,
Baydın' u'yine kirdi,
Tamaq sorap az turdı,
Biraq tamaq bermesten,
Berdimurat onı urdı.

Sonlıqtan jılap-jılap, Seytjan qozılardı bag'ıp, o'riske ketti:

Qozını jaqsılap bag'ıp,
Sho'lletpey suwg'arıp,
Awılg'a keldi tu'ske alıp.

Seytjan o'zi ash bolg'an menen baqqan qozıları og'ada toydı, sonlıqtan jayılıwdı da qoydı. Ku'n ıssı, tal tu's bolg'an edi, qozılardı shertektin' sayasına jatqızıp, o'zi baydın' u'yine keldi. Maydan ıssı bolg'an menen u'ydin' tu'n'ligi jabıwlı, og'ada salqın edi. U'yde adam joq, tek g'ana ko'kiregi qırıldap, targ'il pıshıq g'ana jatır. Seytjan az g'ana turdı da, dasturxandag'ı zag'aranı ko'rdi. «Adam joq qoy, mına zag'aradan yarım zag'ara alıp, shertektin' astına barıp jeyin, urlıq bolmas, azannan berli na'rse tatpay ju'regim sazıp, o'letug'ın boldım g'oy», - dep yarım zag'aranı ko'yeginin' ishine qoltıg'ına tıqtı da, juwırıp shıg'ıp ketti.

Seytjan maydang'a shıg'a bergende:

«Jetim ku'shik, ne alıp baratırsan'?» dep baqırdı, Berdimurattın' qızı Qa'nigu'l. Ol pıshıqtay, ju'rmege erinip, balpan'lap basıp, qaptalındag'ı qon'sı u'yinen kiyatır edi.

«Hesh na'rse»-dedi de, Seytjan qoltıqtı qısın'qırap, juwırıp ju'rip ketti. Qanigu'l u'yge kirdi.

Aradan azg'ana waqıt o'ter-o'tpesten Qa'nigu'l shertektin' astında zag'ara jep jatqan Seytjandı shaqırdı. Bir tislem nanı qalıp edi, onı Seytjan eki shaynap bir jutıp, juwırıp keldi de:

-Ha', ne deysen'?

-Ju'zikti nege aldın'?

-Juzik degen ne?

-Ber da'rhal!

Haw, tu'sindirip aytsan'a, ju'zik degen ne?

-İliwli turg'an kamzolımnın' kisesinen altın ju'zigimdi urlap alıpsan', sonı ber deymen.

-Apajan-aw, alg'anım joq edi g'oy,-dep Seytjan azar-bezer boldı.

-Sennen basqa heshkim alg'an joq, jan'a sen alıp ketipsen',-dep Qanigu'l du'mpishtin' astına alıp, o'lgeyliden urdı.

Almag'an altın ju'zigin qaydan tawıp bersin. Seytjan «apajan alg'anım joq»,-dep jılaydı. Bunı Seytjannın' apası ko'rip, «balamdı urg'ansha o'zimdi ur»-dep Seytjannın' u'stine jıg'ıldı. Sonın' arasında Qanigu'ldin' atası Berdimurat ha'm anası keldi. Qanigu'l jılamdırıp turıp: « altın ju'zigimdi jetim ku'shik aldı»-dep ata-anasına shag'ındı. Berdimurat Seytjandı shaqırıp alıp, mushın tu'yıp, qabag'ın u'yıp, qa'ha'rin jayıp ashıw tonın kiyip turıp:

İyttin' urı balası,

Ber ju'zikti o'lersen',

Ha'zir qorlıq ko'resen'-

dep gijindi. Seytjan «alg'anım joq»-dep og'an da ayttı. Biraq Berdimurat «Sennen basqa heshkim de alg'an joq»-dep Seytjandı iytkе taslatpaqshı boldı. Seytjannın' anası «Balamdı o'ltirgenshe o'zimdi o'ltir»-dep Berdimurattın' ayag'ına jıg'ıldı. Sonın arasınsha Berdimurat o'zinin' adamların shaqırıp alıp, Seytjannın' anasın birewge bekkem uslatıp qoydı da Seytjandı baylawlı turg'an qabawıq yittin' aldına alıp barıp tasladı.

Jollı julmalap talay basladı. Qa'nigu'l qızıg'ına qarap ku'limsirep qoydı.

Seytjandı iytkе talap, shala jansar etken waqıtta, iyttin' alıp, bılay su'yrep tasladı. Anası: «Seytjanım» dep qushag'ın ashıp u'stine quladı...

Sonin' arasınsha awıldın' balaları menen suwg'a shomılıp ju'rgen Berdimurattın' kishi qızı Gu'ljan keldi. Ol bag'ana ju'ziktin' aynalasına shu'berek orap, apasının' altın ju'zigin qolına salıp ketip edi. Keliwi menen-aq «Apa, ma' altın ju'zigin'», -dep Qa'nigu'lge berdi. Qa'nigu'l ku'limsirep ju'zigin aldı.

Sol ma'ha'lde Seytjan «a-p-a» dep azıraq qozg'alayın dedi.

Bunı mag'an, bayag'ıda, bala ku'nimde a'kem ayıp bergen edi.

JOLMURZA AYMURZAEV

(1910-1996)

J.Aymurzaev 1910-jılı 6-noyabrde Qaraqalpaqstanın' Shımbay rayonının' buring'ı Tazqara volislig`ında (ha'zirgi Q.A'wezov fermer xojalıqları birlespesi) diyxan shan`arag`ında tuwıladı. Ol 1924-jılı Shımbay qalasındag'ı mektep internatqa oqıwg'a kiredi. 1927-jılı To'rtku'l pedagogikalıq texnikumın pitkerip bir jılday Taxtako'pir rayonında mug'allım bolıp isledi. Bunnan keyin Respublikalıq baspaso'z oraylarında jumıs isledi.

J.Aymurzaev o'z do'retiwshiligin poeziyadan basladı. Ol Shımbayda, To'rtku'lde oqıp ju'rgen gezlerinde-aq "Gu'resin'", "Egis eger wag'ın' keldi" degen da'slepki qosıqların jazdı. Sonday-aq, shayır bul jılları basqa da qaraqalpaq shayırları sıyaqlı xalıqtı miynet etiwge, ilim alıwg'a, bilimli bolıwg'a shaqırıq qosıqların do'retti.

Shayırdın' talantı kem-kemnen jetilisiwi menen birge poeziyada u'lken ja'miyetlik, filosofiyalıq ma'selelerdi sa'wlelendirire baslawı "Palwan qız", "Jazg'ı ku'n", "Shomanay", "Shap tulparım, sharshama" qosıqlarında ko'rindi. Urıs jıllarında jazg'an "Ulım, tın'la", "Tın'lan'ızlar" qosıqları usı da'wirdegi qaraqalpaq a'debiyatındag'ı en' ko'rnekli shıg'armalardın' qatarınan orın aldı. Bul shıg'armalardag'ı patriotizm, ma'rtlik sezimleri, watandı su'yiw, sonlıqtan da onı qorg'aw ha'r kimnin' perzentlik minneti ekenin ug'ındırıw sıyaqlı belgiler olarg'a tabıs alıp keldi. Onın' urıstan keyingi da'wirde jazılğ'an qosıqlarınan "Paxta", "Paxta ushın", "Shamurat ata", "O'zbek qızı" sıyaqlı qosıqlarının' ko'rkemligi joqarı. J.Aymurzaevtın' "Aydın jol" poeması temasının' aktualıg'ı, qaharman

obrazlarının' janlı ha'rekette ko'rsetiliwi menen ajıralıp turadı. Sonday-aq shayırdın' «Gu'res», «Gu'reste jen'dik», «Qızketken» poemaları o'z da'wirinde unamlı bahalandı.

XX a'sirdin' 30-jıllarınan J.Aymurzaev shayır, dramaturg bolıp qalmastan, al jurnalist, prozaik retinde ko'pshillikke bir qatar publitsistikalıq maqalaları, ocherkleri, felyeton ha'm gu'rrin'leri menen tanıla basladı. "Traktor kelgende", "Miyнет eri Nuratdin", "Kolxoz eri" degen gu'rrin'lerinde qaraqalpaq awıllarında payda bolıp atırg'an jan'alıqlardı, qaraqalpaq diyxanları sanasındag'ı o'zgerislerdi ken'nen su'wretlep beredi.

J.Aymurzaevtin' "Kelin" gu'rrin'i a'debiyatımızda usı janrda do'retilgen en' jaqsı shıg'armalardıń birine aylandı. Onda jan'a mazmun, syujet, waqıya, ideya o'mir ag'ısı menen tutasıp ketedi, novellalıq sıpat basım. Gu'rrin'de O'temurat, onın' balası Da'wletmurat, kelini ukrain qızı Nadejda obrazları ju'da' sa'tli jaratılğ'an. Olardıń ha'r birinin' o'zine ta'n xarakteri bar. O'temurat o'jet, tek o'zinin' pikirin durıs dep esaplaytug'ın eski tu'siniktegi g'arrı. Da'wletmurat sawatlı, o'mirlik joldasın sıylaytug'ın jigit. Nadejda aq ko'kirek, sabırlı, barlıq na'rseni aqıl menen o'lshestirip sheshetug'ın, o'z isinin' mamanı bolğ'an kelinshek. Gu'rrin'degi tiykarg'ı konflikt usı qaharmanlar ortasındag'ı tartısqa qurılğ'an. Biraq ol tartıs a'dettegi emes, bul xarakter gu'resi, psixologiyalıq gu'res.

Jazıwshının' "Jetimnin' ju'regi" povestinen avtordın' o'z basınan keshirgenleri, jaslıqtag'ı awır turmıs jolları, tu'rli jag'daylar, sonday-aq jazıwshının' tvorchestvolıq mektebi, zamanlasları, tuwg'an-tuwısqanları, dosları, qaraqalpaq a'debiyatı ha'm iskusstvosının' geybir ma'seleleri haqqındag'ı jan'a mag'lıwmatlardı alıwg'a boladı.

Jazıwshının' "A'miwda'rya boyında" romanı qaraqalpaq a'debiyatında da'slepki romanlardın' biri ekenligi menen de bahalı. Roman u'lken satiralıq prozanın' baslaması da boldı. Al J.Aymurzaevtin' "Qızketken" romanı Qızketken kanalın qazıwshılardıń ma'rtlik miynetlerin su'wretlewge arnalğ'an.

J.Aymurzaevtin' dramaturgiyalıq xızmeti de otızınshı jıllardıń baslarınan baslandı. Onın' "Ha'kisliker" komediyası bir akt, u'sh ko'rinisten ibarat.

Komediya da ku'lkili waqıya Tawjan obrazına baylanıslı kelip shıg'adı. Ol «O'z tayag'ı o'zine», «Totıxannın' toyında», «Dushpanlar», «Toy», «Urlıqqa xorlıq» komediyaların do'retti. J.Aymurzaev urıs temasına arnap "Perzent", "Kolya", "May antı", "Leytenant Elmuratov" pyesaların jazdı.

J.Aymurzaevtın' "Aygı'l-Abat" draması qaraqalpaq dramaturgiyasının' u'lken utıslarının' biri boldı. Pyesanın' janrlıq o'zinsheligi, qosıq penen jazılıwı, pyesa personajları obrazlarının' jaratılıwı, tematikası ha'm ideyası boyınsha da qaraqalpaq a'debiyatı tariyxındag'ı en' tabıslı do'retilgen shıg'arma bolıp qaldı.

Al tariyxıy temada do'retken "Berdaq" pyeası qaraqalpaq a'debiyatının' klassigi Berdaq G'arg'abay ulına arnalıp jazıldı.

Ulım tın'la

Ulım tın'la! Ju'rmen maydan ishinde,
İynimde bar jarqırag'an jaw-jaraq,
Eger jawdı jeksen etip barmasam,
Sen esapla – onnan o'lim jaqsıraq.

Ulım tın'la! Babalardıń so'zi bar,
Ma'kanın'a kirgen jawdı aydap shıq.
Jawlar ushın hasla miyrim bolmasın.
Ko'zlerin oy, ju'regine nayza tıq.

Ulım tın'la! Bul jen'iske jollama,
Ju'regimde ıza kegi qaynag'an,
Men bilemen, jerdi basıp jatır jaw,
Qang'a qumar qasqır, qang'a toymag'an.

Ulım tın'la! Qasqır qozı dushpanı,
Sen qozımsan', senin' ushın men qorg'an,
Watanımnan quwmaq ushın dushpandı,

Kerekli jerinde bolaman qurban.

Ulim tın'la! Ko'kten jawar qorg'asın,
Qılıshlardan sel-sel bolıp ag'ar qan,
Xalqım ushın, baxtım ushın, sen ushın,
Pida' bolsın jan a'ken'nen shiyrin jan,

Ulim tın'la! Jawdı jen'ip baraman,
Sel-sel bolıp qan aqsa da qoynımnan,
Qara ko'zim perzentim dep su'ygende,
Erkelersen', qushaqlarsan' moynımnan.

NAWRIZ JAPAQOV

(1914-1976)

Qaraqalpaq a'debiyatında shayır ha'm a'debiyatshı sıpatında teren' iz qaldırg'an talant iyelerinin' biri Nawrız Japaqov boldı. Ol a'debiyatqa shayır sıpatında kirip keldi. Shayırdın' 30-jıllardıń ekinshi yarımnan baslap jazg'an shıg'armaları a'debiyatımızg'a jan'a lep alıp kirdi. «Ku'n», «Miywalı bag'», «Alma», «Watan qosıg'ı», «Qara ten'iz» «Bu'lbil» sıyaqlı shıg'armalarının' ko'rkemlik da'rejesi joqarı boldı. Olardag'ı simvolliq, metaforalıq su'wretlewler sol da'wir a'debiyatı ushın u'lken jan'alıq edi. Ma'selen, shayır «Alma» qosıg'ında o'zinin' su'ygen qızın alma tımsalında bergen. Qosıqta jasırınıp atırg'an teren' mazmundı aytpag'annın' o'zinde onın' oqılıwı jen'il, so'zleri tartımlı. Bir tegis ırg'aqqa qurılǵ'anlıqtan da qosıq forması tartımlı.

Shayırdın' urıs jıllarında jazg'an «Budennıy jawg'a atlandı» qosıg'ı o'z da'wiri ushın u'lken a'hmiyetke iye boldı. Qosıq joqarı patriotlıq sezimge qurılǵ'anlıg'ı menen de adamlar yadlap alıp aytıp ju'retug'in qosıqqa aylandı.

Nawrız Japaqov qaraqalpaq kinoiskusstvosının' birinshi baslawshılarınan boldı. Ol «Sapar qaraqalpaq» kinostsenariyin jazdı. Sonday-aq N.Japaqov

a'debiyatshı sıpatında qaraqalpaq folklorının' 20 tomlıg'ın du'ziwshilerdin' ha'm basıp shıg'arıwdı sho'lkemlestiriwshilerdin' biri boldı.

Alma

Bag' ishinde tur alma,
Deydi onı mazalı,
Qoldı sozsam almag'a,
Bolmayman ba jazalı?

Ko'z aldında ku'n sayın,
Meni o'zine tartadı,
Ko'rgen sayın almanı,
Muhabbatım artadı.

Aytqan almam – su'ygen qız,
Sozg'an qolım – ju'regim,
Qabıl etti o'zine,
Jelge ushpay tilegim.

Su'ygenime qosıldım,
İslep ju'rmiz elge is,
Miywe bergen almaday,
İsten beremiz jemis!...

KARAMATDIN SULTANOV

(1924-1989)

40-jıllardın' aqırınan baslap respublikamızdag'ı baspaso'z orınlarında jumıs islep, ko'p g'ana ocherk, gu'rrin' do'retken avtorlardın' biri Karamatdin Sultanov boldı. Onın' "Aqda'rya", "A'jiniyaz" romanları ken'nen belgili.

K.Sultanovtın' da'slepki ocherk ha'm gu'rrin'leri "Menin' awılım" (1956-j.), "Awillaslarım" (1969-j.) toplamlarında jariq ko'rdi.

Jazıwshının' «Aqda'rya» romanı urıs da'wirindegi Aral ten'izinin' tu'slik jag'asında jasawshı bir u'ydin' ta'g'dirine qurılǵ'an. Romanda tiykarg'ı obrazlar bolǵ'an Nazlı kempir, Sapar, Ja'miyla, Jumabay obrazları avtor pozitsiyasın kitap oqıwshılarg'a jetkeriwde u'lken a'hmiyetke iye bolıp esaplanadı. Romanda en' sheber do'retilgen eki obraz bar. Bular Nazlı kempir ha'm Ja'miyla obrazları. Ja'miyla jigerli ha'm isine sadıq, enesine barınsha miyriman hayal. Jumabay obrazı da avtordın' u'lken tabıslarının' biri.

K.Sultanovtın' "A'jiniyaz" atlı tariyxıy shıǵ'arması XIX a'sirdegi qaraqalpaq shayı A'jiniyaz Qosıbay ulının' o'mirinen alıp jazılǵ'an. Shıǵ'armanın' mazmunı A'jiniyazdın' jaslıq gezindegi xalıq o'mirinin' sotsiallıq qarama-qarsılıǵ'ına qurılǵ'an. Romanda bala jigit A'jiniyazdın' ta'g'dirine baylanıslı ko'p qızıqlı waqıyalar su'wretlengen.

K.Sultanov bunnan basqa da ko'p sanlı qosıqlardın', ocherk, gu'rrin'lerdin', "Ag'alardın' a'n'gimesi" atlı povestinin' avtorı. Onnan tısqarı K.Sultanov o'z waqtında bir qatar poeziyalıq shıǵ'armalar da jazdı. Jazıwshının' en' tiykarg'ı xızmetlerinin' biri jurnalistlik xızmeti bolıp esaplanadı. Ol jurnalist sıpatında xalqımızdın' arasınan shıqqan miynet adamları, isi elge o'rnek insanlar tuwrasında o'zinin' ko'p sanlı ocherk ha'm publitsistikalıq maqalalarında jazdı. Jazıwshının' publitsistikası da o'zinin' ko'rkemligi menen o'zgeshelenedi, olarda jazıwshılıq sheberlik so'zsiz bayqalar edi.

Avtordın' poeziyalıq ha'm prozalıq shıǵ'armalarında birinshi gezekte xalıqlıq tilden sheber paydalang'anın ko'remiz. Onın' shıǵ'armalarının' ko'rkemlik qunın arttırıp turg'an ta'repi de a'yne tili bolıp esaplanadı.

A'MET SHAMURATOV

(1912-1953)

Menin' jolbarislar menen ushirasiwlarim

(Povestten u`zindi)

Jolbaris awlawg'a da'slepki shig'iwim

Sentyabr aylarının' bir ku'nleri dayım basıwda gu'zlik biwday egip ju'rip, jolbaris ko'rgenligin, tu'ni menen qorqip jata almay shig'atug'inlig'in aytıp jiberipti. – Jiyeim kelip mag'an bir-eki ku'n joldas bolsın, – deпти.

Bunı esitip turatug'in men be! Da'rhal atqa er salıwg'a asıqtım, sonsha an'shılıq etip ju'rip, jolbarıstı awlap ko'rmegenim meni a'bden qızıqtırdı. Jolbarıstın' du'nyada en' ku'shli, ashıwshaq, jırtqısh haywan ekeni meni qa'wiplendirdi.

Mıltıq-da'rimdi a'njamlap, atıma minip shawıp otırdım. Ha'demey-aq jetip bardım. Dayımınn':

– Jolbarıstı awlama, zaya bolasan', ol ku'ta' ashıwlı, kekli, ızalı haywan, tuqım qurt etedi, sa'l jerde qazan' jeter. «Tek ju'rgen toq ju'redi» – degen so'zlerinin' birin de qabıl almadım.

Qorqaq yabı shelekten de u'rkedi.

A'jel jetse to'sekten de tu'rtedi, – degen u'yrenshikli qosıg'ımdı aytıp, jolbarıstın' izin izlep, tog'ayg'a sin'ip kettim. Dayım paqır shırlawı menen qala berdi.

Ko'p uzamay jolbarıstın' izin taptım. Jolbarıstın' izin burın ko'rgenim bar edi. Pıshıqtın' izinin' pishiminde, u'lkenligi bota-taylaqtın' izindey u'lken boladı. Tog'aydag'ı orpan' bozdag'ı izi ap-anıq bolıp jatır eken. Men de quwalap otırdım.

Saydan-say, bu'kten-bu'k qoymay qalın' tog'aydı japırıp ju'rip kiyatırman. Aldımnan jolbaris tu'we, qan'g'ırg'an ku'shik te shıqpadı. Qattı ızam keldi, jolbarıstın' izinen de jan'ıldım.

Ku'n na'zerin batıwg'a burdı. Bu'gingi u'mitimdi u'zip, mıltıg'ımdı iynime salıp, qosıq aytıp kiyatırman.

Bir ma'ha'lda gellek qara tallardın' tusına bara bergenimde, man'layımnın' aldınan jıldırımday sekirip bir na'rse o'tti. Qarasam, jolbarıs. Mıltıg'ımdı ala-sala izinen bir ret ko'shirgenimde on' ta'repimnen kelip, iynimnen tislep ılaqtırg'anın bir-aq bildim. Sonda o'zimdi bultqa aralastım ba, jartı jag'im jolbarıstın' awzında ketti me eken dep edim.

Bir ma'ha'lda esimdi jıyıp qarasam, a'tirap tastay qaran'g'ı, tula-boyım daladay qan. Juwan qara taldın' gelleginde jıbırlag'an shaqalardın' u'stinde shalqamnan jatır ekenmen. O'zimdi tiklep qozg'alayın desem, on' jag'im qozg'altpaydı. Sol qolımdı tayanıp tiklene bergenimde, jerden gu'rkiregen jolbarıstın' dawısın esittim. Jerge qarawıma u'lgermey-aq gu'rkiregen dawısqa aralasıp topıraq jawdı. Onnan son' ko'zimdi jumıp, qozg'almastan jata beriwge ma'jbu'r boldım. So'ytip jatıp, ko'zim uyqıg'a ketipti.

Azanda – a'y, tur, – dep tayaq penen tu'rtken dawıslardan oyanıp qarasam, ku'n jan'a shıg'ıp kiyatırg'an eken. G'awırlasqan adamlar, arbalı pishen tasıp ju'rgen jaqın awıldın' adamları eken. Quwanıp ketsem de, ashıwlı jolbarıs esime tu'sip pishenshilerge:

– Jolbarıs qayda? – deppen. Olar hayran qalısıp, a'tirapına qarastı, heshna'rse ko'rinbegennen son' menin' menen ha'zillesti de, meni tu'sirip alıwg'a kiristi. Jolbarıs bolsa, a'lleqashan ketip qalg'an eken.

Pishenshiler ot jag'ıp, meni jılıtıp, jaralarımıdı tan'dı. Basımnan keshken waqıyalardı pishenshilerge aytqanımda olar:

– Yapırmay bala, tas-tastan qalg'an ekensen', sen baxıtlı ekensen', – desti.

Olar menen jazılısıp chay iship, jolbarıs haqqında olardın' erteklerin tın'lap, waqıtı xoshlıq penen tarqastıq.

Qorqinishli u'sh ku'n

Aradan bir jılday waqıt o'tti. Jolbarıs haqqındag'ı bolg'an waqıya da umıt bolıp ketti. Jazdın' ıssı ku'nlerinin' birinde awılga u'lken g'alawıt tu'sti. Bir jolbarıs ku'n batardag'ı tog'ay bettegi soqpaq jol menen tikkeley awılga bet alıp kiyatır desip, adamlar kimi tam basına, kimi to'lege jasırınıp, kimi juwan tereklerge minip janın qorg'ap atır.

«Jıg'ılg'an gu'reske toymas» degendey, da'rhal u'yge kire sala mıltıg'ıma asılsam, qorg'asınlap oqlag'an bir de og'im joq eken. İshim uwday ashıdı.

Jolbarıs penen shoshqanı mayda pıtıra oq penen atıwg'a mu'mkin emes, og'an ha'lekleniwge bolmaydı. Sonın' ushin mıltıg'ımdı tartıp urdım da dalag'a shıqtım, nede bolsa jolbarıstın' bet alıs bag'darın bilgim keldi.

Awıl arası ıg'ısqa adam. Tap awıl arası bir apatqa ushırag'anday. İytler qan'sılap adamlarg'a tıg'ılısadı. Jolbarıs iytlerge o'sh degen menen iyttin' iyeleri iytlerin qarg'ap, quwıp ju'r.

Men jolbarıstın' aldınan shıqtım. Ol awılg'a ju'z qa'demdey jerde kiyatır eken. Jolbarıs awıldın' uw-shuw dawısınan, iytlerdin' qan'sılap u'rgeninen hesh seskenetug'in emes.

Basın to'men salıp a'ste-aqırın kiyatır. Uzaqtan saqpan menen og'an qarsı atılg'an kesekler de shıbın shaqqanday ko'rinbeydi.

Jolbarıs tup-tuwra awıl ortasına kirdi. Awıl ortası u'sh tanap jerdey maydanlıq edi. Maydanlıqtın' ku'n shıg'ar shetireginde baydın' biyik etip salg'an mal qorası bar edi. Jolbarıs awıldı bir aralap shıqtı da sol qorag'a kirdi, qayıp shıqpadı.

Adamlar sol panalag'an jerinen u'yine kirmedi. Tura berdi. Keshte padadan qayıtqan mallar, qoy-eshkiler awılg'a a'kelinbedi. Usı awhalda awıl u'sh ku'n udayına dag'darista boldı, jolbarıs ta awıldan shıg'ıp ketpedi. Adamlar onın' janına barıw tu'we awıldan shıg'arıwg'a, u'yine kirip-shıg'ıwg'a qorıqtı.

Men jaqın awıllardan zorg'a degende bes-altı oqlıq g'ana qorg'asın tawıp mıltıg'ımdı oqlap aldım. Endi qalay da jolbarıstın' qanday awhalda ekenin bilgim keldi.

Uzaqtan da'rwazanın' aldı betinen barlastırsam, hesh na'rsenin' san'lag'ı ko'rinbeydi. Eki u'sh jigit penen biyik za'n'gi a'kelip, qoranın' on' ta'repine qoyıp, a'ste minip basımdı ko'riner ko'rinbes etip, sıg'alap qarasam, jolbarıs qoranın' arg'ı sol ta'repinde aldın'g'ı eki ayag'ın ko'silip, iyegin sozıp ayaqlarının' u'stine qoyıp jatqan eken. Dim qozg'almay uzaq jatiwına qarag'anda ko'zi jumıwlı bolsa kerek.

Onı qoranın' awzınan kirip barıp atıw ku'ta' qa'wıpli, al turg'an jerimnen ata beriwge uzaqlıq etip, oq qalpal tiye me yamasa oq ha'lsirep barıp tiyip o'ltirmes

degen oy boldı. Ja'ne qarsı aldı bolg'annan son' go'zlep atırg'anında ko'zin ashıp jibere me a'lle qa'ytedi.

Aqırında qoranın' arqa ta'repinen yarım arshınday jerden jolbarıstı nıshanalap atqanday san'laq ettim.

Adamlardıñ ko'pshiligi menin' tilegimde. Tek geyparalar g'ana «Bul bala bir ba'lege ushıratpasa bolar edi. O'zinin' kesirin bizlerge de tiygizedi g'oy, jolbarıs degen ku'ta' ashıwlı na'rse dep gu'n'kildesti». Men o'zime u'yrenshikli ta'wekelime sıyındım da mılıtqı tesikten o'tkerip go'zlewge kiristim.

Qulaq sheken' usı emes pe dep berip jibergenim, jolbarıs to'rt arshınday joqarı sekirip tu'sip, shır gu'belek aynala bergende ekinshi oq penen berip jibergenim jolbarıs quladı. Sespey qattı bilemen. Hesh qozg'almadı.

Jaylıq penen mılıtğ'ımdı suwırıp alıp iynime saldım. Adamlar jolbarıstın' o'lgenin ko'rmeşe de bizlerdin' dem alıwımızdan sezip, orınlarınan turıp, o'rip bizlerge qarap ju'rđi. Ha'mmemiz jolbarıstın' qasına bardıq. Jolbarıs rastan da sespey qatqan eken. Da'slepki atqanıñ basınan, son'g'ı atqanıñ o'kpe-ju'rekten tiyipti.

Adamlardıñ ku'ta' waqtı xosh boldı. Meni a'yyem zamandag'ı o'tken Arıqmergenin' inisi Sha'bikmergen ekenin' ras eken desti.

U'sh ku'nnen berli u'ylerine kire almay, as tatpay, dalada jipsiz baylang'an xalıq u'ylerine kirdi. Menin' tum-tusımnan sansız raxmetler jawdı. Bul ma'rtebe meni ku'ta' ha'llendirdi, an'shılıqqa ıqlasımdı burıng'ıdan da ku'sheytti.

Jolbarıstın' balasın o'limnen qutqardım

Mergenshiliktin' waqtı bolg'anşa qawın-qa'mek egip turayın dep A'miwda'ryanın' qayırına qawın ekkenmen. Qawınnın' basında keyipli ılashıq ta bar. Ku'nde sol jerde qonaman. Qawınıñ da pisip atır. Qawın pisiktegi u'lken jaw – shoshqa. Olar qawın atızdın' ishine kirse, pa'lektin' astan-kestenin shıg'arg'anı bılay tursın, qawınnın' barlıq tu'ynegin de jaradı.

Men tu'ni menen qarımğ'a tu'sip alıp, jasırınıp jataman da, qorıq qorıyman.

Bir ku'ni yarım aqshamnan awg'an waqıtları bir topar padalılar ku'nbatır betten kelip atızg'a tu'sti. Jan'a atajaq bolıp go'zlegenimde padalılar o'zinen-o'zi

basqı tawıp, kelgen jag'ına qaray tım-tıraqay qashtı. Men bul awhalg'a hayran qaldım. Meni sezdi dewge men jatqan jerimnen sılt etip qozg'almadım. Serlep tum-tusıma qaradım. Ay su'ttey jariq. Elp etken samal da joq. Tınısh aqqan A'miwda'ryanın' suwı, onın' arjag'ındag'ı terekler qarawıtıp ko'rinip tur edi. Arqada bir shaqırımday jerde jiydeli tog'ay anıq ko'rinedi.

Solay da shoshqalar u'rkkeny jan-jag'ımda heshkim ko'rinbedi. Men ornımnan turıp ilashıg'ıma bet bursam, ilashıqtan bir jolbarıs shıg'ıp kiyatır. Ol menin' izim menen mag'an qarap qiyatır eken. Men u'yrenshikli awhal bolg'anlıqtan ba, a'ytewir qorıqpadım. Endi miltıq atıwdın', qashıwdın' hesh itimalı joq. Ara ku'ta' jaqın qaldı. Bul saparı da aman qalıwdın' itimalı qalay bolar eken dep oyladım.

Demimdi alıp, o'limge bolsa da ko'nip, ko'zimmın' astı menen jolbarısqa tigilip qarasam, jolbarıs in'ırsıp, bul da quyrıg'ın bılq'aydı. Janım jayına tu'se basladı. Miltıg'ımdı ılaqtırıp urdım da jolbarıstın' qasına «sherim, sherim» dep bardım. Bir jeri awırdı ma eken, ayag'ına tiken kirdi me eken dep ha'mme jerin ko'rip shıqtım. Awırg'an, sızlag'an hesh jeri ko'rinbeydi. Quyrıg'ın bılq'ap, meni ertip ju're jaqtay ko'rindi de turdı, qawın da umıt boldı, ne de bolsa bir qızıq waqıyanın' u'stinen shıg'aman g'oy dep quwanıp kiyatırman. Buring'ı qorqınıshlardın' da barlıg'ı esten shıqtı.

Jolbarıs tar g'ana soqpaq penen tap mag'an jol baslap kiyatırg'anday bolıp, ta'wir adım-adım ju'rip otırdı, waqtın-waqtın mag'an qarap qoydı. Meni qalıp qoya ma, a'lle qa'ytedi degeni shıg'ar dep men oylayman.

Tog'aydan o'tip, qopalıqtın' ishine kirdi. Bul ma'ha'lde ay batıp, tan' ag'arıp belgi bere basladı.

Bul jerlerdin' ba'ri mag'an tanıs. Bul mergenshiliktin' da'rtinen A'miwda'ryanın' eki jag'asında baspag'an to'bem bolmadı. Bul jer Qazanketkennin' arqası edi. Jaqın jerde elat ta joq.

Ku'n shıqtı, bizler ele sol qamışlıq penen kiyatırımız. Bir ma'ha'lde jolbarıstın' u'yine keldik, pıshıqtın' balasının' sın'sıg'anınday ashshı ses shıqtı. Jolbarıstın' balası ekenin bile qoydım. Kelip qarasam, qızıl shaqa, iyttin' jan'a tuwg'an ku'shigindey balasın qara qumırısqaqlar basıptı. Denesi daladay qan, isik.

Jolbaris tili menen japırıp, aldın quwdım degende artı gu'wlep jabılıp, qumırısqalar jolbarısqa hesh ku'sh bermegen eken. Men jolbarıstın' nege ertip a'kelgenine jan'a tu'sindim. Da'rhal jolbarıstın' balasın qolıma alıp, qumırısqaların arta basladım.

Bala degen g'oy. Jolbaris o'zi sonday ku'shli haywan bolsa da, qumırısqag'a ku'shi jetpegeni hayran qalarlıq. Balasın o'limnen qutqarıwg'a ja'rdem sorawın qaran'!

Ha' demey-aq balasın qumırısqadan arttım. U'ydin' sol jag'ına jaqsılap astına qamıstın' u'pildirigin salıp jatqardım. Jolbaris barıp, balasın emize basladı. Men qumırısqalardıń inin tıg'ıp, o'zlerin ayaq penen tepkilep o'ltire basladım. Jolbarıstın' u'yinde qumırısqa balası qalmadı.

Endi ketiwge mu'mkin shıg'ar dep og'an qarap qullıq etip, onnan eki ko'zimdi ayırmastan, dalag'a shıqtım. Jolbaris balasın o'limnen qutqarg'anıma ma's bolg'anday eki ko'zi jawdırap qala berdi.

TILEWBERGEN JUMAMURATOV

(1915-1990)

Belgili qaraqalpaq shayıru Tilewbergen Jumamuratov 1915-jılı Moynaq rayonının' Aqda'rya awılında tuwıldı. 1937-jılı mug'allimler tayarlaytug'ın bir jıllıq kurstı pitkergennen son' awılında mug'allim bolıp isledi. 1942-1945 jılları Moynaq rayonlıq gazetasında redaktor lawazımında islegen. Son' respublikalıq baspasozde, «A'miwda'rya» jurnalında, «Qaraqalpaqstan» baspasında, radioesittiriw komitetinde, jazıwshılar awqamında ha'r qıylı lawazımlarda xızmet atqardı.

T.Jumamuratovtın' do'retiwshiliginin' en' o'zinshelik tamanı – ol suwırıp salmay shayıru edi. Onın' do'retiwiligindegi bul o'zinshelik jas waqtında-aq qazaq shayıru U'mbetalı menen aytısıp onı jen'iwinde ko'rinedi. Son' shayıru poetikalıq izleniwshilikler alıp bardı ha'm poeziyanın' ko'p g'ana janrlarında shıg'armalar do'retti. Shayıru qaraqalpaq a'debiyatında onnan aslam poetikalıq toplamlar shıg'arıp onın' en' belgili wa'killerine aylandı, O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xalıq shayıru hu'rmetli ataqlarına, Berdaq atındag'ı respublikalıq sıylıqqa iye boldı.

Shayırdın' lirikalıq shıg'armaların u'iken eki toparg'a bo'liwge boladı. Birinshisi – onın' yumor-satiralıq bag'dardag'ı shıg'armaları. Yumorlıq qosıqlarında yumorlıq obrazlardı ju'da' sa'tli jasaydı. Onın' «Qosıq haqqında qosıq», «Ma'spambettin' tu'si», «Allamurat a'lpayım», «Ton menen to'beles», «Jazıwshı menen altın balıq», «Traktor ha'm ketpen» sıyaqlı yumorlıq qosıqları qaraqalpaq a'debiyatında usı janrdag'ı en' belgili shıg'armalarg'a aylandı.

Ekinshi bag'dardag'ı shıg'armaları onın' filosofiyalıq qosıqları. Shayır du'nya rubayı janrının' klassiklerinin' biri Omar Hayamnın' shıg'armaların qaraqalpaq tiline awdarıp ja'riyalag'annan bolsa kerek, a'sirese, onın' to'rtliklerinde filosofiyalıq pikirlew baslı orındı iyeleydi. Ol usı janrdın' sheberine aylandı. Sonday-aq shayırdın' ta'rip janrındag'ı shıg'armaları da ken'nen belgili. A'sirese, «Moynaq» ta'rip qosıg'ı ju'da' sa'tli jazılğ'an. «Bozataw», «To'rtku'l», «Shımbayg'a», «Kegeylige» sıyaqlı ta'rip qosıqlarında da tawıp qollanılğ'an ko'rkem detallar olarg'a ayırıqsha ko'rkemlik berip tur. Sonday-aq shayırdın' xalıqlar doslıg'ına bag'ıshlang'an shıg'armaları da ken'nen belgili.

T.Jumamuratov qaraqalpaq a'debiyatında epikalıq poeziyanı rawajlandırıwğ'a da salmaqlı u'les qostı. Onın' «Ag'ayınli eki batır», «Qa'siyetli ga'whar tas», «Jalınli ku'nlerde», «Kiyiktin' eki ilag'ı», «Ananın' kewli balada», «Tırna menen jılan», «Suwg'a ketken adam», «Okean ortasında», «Bala tuwralı so'z», «Ma'karya sulıw» sıyaqlı poemaları ha'm da'stanları tematikasının' ken'ligi, qaharmanlarınin' ha'r qıylılıg'ı, obrazlardın' tolıq ha'm isenimli jasalıwı menen o'zgeshelikke iye. A'sirese, «Ma'karya sulıw» poeması oqıwshılar ha'm a'debiyatshılar ortasında u'iken rezonans payda etti. «Kiyiktin' eki ilag'ı», «Qa'siyetli ga'whar tas» poemaları da balalarg'a arnalğ'an ko'rkemligi joqarı shıg'armalar boldı.

To'rtlikler

Taptırmaydı aqıl menen jen'genlik,
Ol da aqıl-na'siyatqa ko'ngenlik,
Bir ba'lege shatpay qoymas adamdı,
Basqa tu'sse awır kesel-menmenlik.

* * *

Ku'shlimen dep, jazıqsızg'a tas attın',
Shamalı ku'n qapalıqta jasattın',
Atqan tasın' qayta tiyip o'zin'e,
Awırlıg'in o'zin' tarttın' azaptın'.

* * *

Bir xalıqtı urıwlarg'a bo'lgenin',-
Du'nyadag'ı jeti jinim sol menin'.
«Bo'lingendi bo'ri jeydi» degen bar,
Sen o'zin'di bo'lekletsen'-o'lgenin'.

* * *

Sınap ko'rdim doslar menen joramdı,
Jamanlardan ashıp ju'rdim aramdı.
Ha'r birinin' oy-qıyalı - bir ja'ha'n,
Birewleri-jarıq, biri-qaran'g'ı.

* * *

Birazlardan jasın' u'lken ag'asan',
Kim jantassa, sog'an ayıp tag'asan',
Tirilikte jaqtırmassan' hesh kimdi,
O'lgennen son' qaydan jaqsı tabasan'.

* * *

Sabırlılıq-jaqsılıqtın' nıshanı,
Ashıw dushpan-aqmaqlıqtın' pıshag'ı.
O'z erkin'di ashıwın'a jen'dirsın',
Aqıl sennen tapıraqlap qashadı.

* * *

Shıg'armamnın ju'regime sıyg'anı,-
Xalqım ushın jaratılğ'an sıy ba'ri,
Shayırlıqtın' qanatına ku'sh bergen,-
Zaman ko'rki, doslarımın' diydarı.

İBRAYIM YUSUPOV

(1929-2008)

XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatında, a'sirese, poeziyada en' ko'zge ko'ringen talant iyesi İbrayım Yusupov bolıp tabıladı. Ol o'zinin' oyshıl, teren' lirizmge, obrazlı filosofiyag'a qurılğ'an lirikalıq shıg'armaları arqalı qaraqalpaq lirikasını janrlıq jaqtan ele de rawajlandırđı, jetilistirdi. Onın' qaraqalpaq a'debiyatında a'sirler dawamında qa'liplesken da'stu'rlerin du'nya a'debiyatı da'stu'rleri menen sintezledi, jan'a janrlıq tu'rlerdi ha'm ko'rkem formalardı alıp keldi. İbrayım Yusupov do'retiwshiligi arqalı qaraqalpaq a'debiyatında poema janrı ko'p tu'rlendi, ko'rkeydi. Liro-dramalıq, romantikalıq poemalar, ayne, İ.Yusupov do'retiwshiligi arqalı qaraqalpaq a'debiyatına kirip keldi. Ol tek shayır bolıp qalmastan «G'arrı tuttag'ı gu'z» prozalıq toplamın ja'riyaladı. A'sirese, onın' «Seydan g'arrının' gewishi» gu'rrin'i qaraqalpaq a'debiyatında usı janrdag'ı en' ko'rnekli shıg'armalardıń biri bolıp qaldı. Sonın' menen birge İ.Yusupov qaraqalpaq a'debiyattın ilimine de o'z u'lesin qostı, a'debiyatımızdın' ha'r qıylı problemaları boyınsha bir qansha maqalalar ja'riyaladı. A'debiyatımızdag'ı usınday ullı xızmetleri ha'm «Aktrisanın' ıg'balı», «Dala a'rmanları», «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poemaları ushın Berdaq atındag'ı Qaraqalpaqstan ma'mleketlik sıylıg'ının' laureatı boldı. O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xalıq shayı. O'zbekstan Qaharmanı.

Ekinshi jer ju'zlik urıstan keyin shayır bolıp qa'liplesken İbrayım Yusupovtın' balalıq ha'm jaslıq jılları urıs da'wirine tuwra keldi. Ol 1929-jılı Shımbaydın' Azat awılında du'nyag'a keldi. Urıstan keyingi jılları Qaraqalpaq pedagogikalıq institutın tamamlag'annan son' onlag'an jıl usı institutta a'debiyattan sabaq berdi. «A'miwda'rya» jurnalının' bas redaktori boldı. İlimiy jumıs penen shug'ıllandı. Uzaq jıllar Qaraqalpaqstan respublikası jazıwshılar awqamın basqardı. «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasının' redaktori bolıp isledi. İ.Yusupovtın' birinshi qosıg'ı 1946-jılı baspada jariyalandı. 1949-jılı-aq birinshi poeması – «Joldas mug'allım»i baspadan shıqqannan keyin xalqımızdın' su'yikli shayına aylandı. Sonnan keyingi jılları shayırdın' 20 g'a jaqın poetikalıq toplamı,

10 nan aslam poemaları qaraqalpaq oqıwshılarına ina'm etildi. A'.Shamuratov penen birlikte «Qırıq qız» dramasını, «O'mirbek laqqı» komediyasını, «A'jiniyaz» librettosını, «Seydan g'arrının' gewishi» gu'rrin'in, bir neshe publitsistikalıq ha'm ilimiy maqalaların baspadan shıg'ardı. Shayır do'retpeleri rus, o'zbek ha'm basqada ko'plegen tillerde poetikalıq toplam ha'm ayırım shıg'armalar tu'rinde ja'riyalandı. Onın' awdarmasında qaraqalpaq tilinde du'nya klassiklerinin' (Pushkin, Bayron, Gyote, Geyne, Shekspir, Lermontov, Shevchenko, Mayakovskiy), tu'rkiy xalıqlar shayırlarının' (Maqtımqulı, Toqay, S.Vurgun, M.Karim, Zulfiya) ayırım qosıqları, kitapları ha'm shıg'armaları ja'riyalandı.

Ibrayım Yusupov birinshi gezekte lirik shayır. Onın' lirikası qaytalanbas ko'rkemlikke iye, o'z xalqının' estetik du'nyası menen teren' baylang'an. Ol o'z halqının' o'tmishi menen bu'gingisin, milliy qa'diriyatların jetik biledi ha'm qa'sterleydi. Sonlıqtan da shayır:

Qaraqalpaqtı ko'p maqtama ko'zinshe,
Qarmaqqa tez qabatug'ın balıqpan,
Ha'r kimnin' bar a'zzi jeri o'zinshe,
Shortanımday an'qıldıqlaw xalıqpan, -deydi.

İ.Yusupov do'retiwshiliginin' u'lken bir bo'legin onın' xalıqlar doslıg'ı, basqa xalıqlar turmısına bag'ıshlap jazılg'an shıg'armaları quraydı. Bunın' o'zi shayırdın' shayırlıq pikirlew diapozonı ken', du'nyalıq a'debiyat penen jaqınnan tanıs ekenin ko'rsetedi. Ol qaysı xalıqtın turmısınan shıg'arma jazbasın sol eldin' ta'biyatın, xalqının' da'stu'rin, milliy qaharmanların keltiredi ha'm usı arqalı a'debiy etikanı saqlaydı ha'm o'z shıg'armasının' ta'sirshen'ligin de arttıradı.

İ.Yusupovtın' "Alatawdan esken samal", "Arashan" qosıqları menen birge, Qazaqstan tuwralı shıg'armalarında da poetikalıq jan'alıqlar jaqsı seziledi. İ.Yusupovtın' Qırğ'ızstan haqqında jazılg'an qosıqların son'g'ı jılları do'regen "Qırğ'ızlarg'a", "Men su'yemen, su'yemen qırğ'ızdın' Ala tawın", "Narın" shıg'armaların a'dewir tolıqtıra tu'sedi. İ.Yusupovtın' tu'rkiy tilles o'zbek, qazaq, a'zerbayjan, tu'rkmén, tatar, bashqurt, nog'ay xalıqlarına arnalg'an da bir qatar lirikalıq shıg'armaları bar. Olar qaraqalpaq a'debiyatında xalıqlar doslıg'ına arnap

jazılg'an en' sere lirikalıq shıg'armaların' qatarına kiredi. Al ha'r qıylı jıllarda do'retken Kavkaz du'rkinleri, ukrain, rus xalıqlarına arnap jazılg'an qosıqları da oqıwshını eriksiz o'zine tartadı. Olarda sol su'wretlengen jerlerdin' ta'biyatına, xalqının' u'rp-a'detine degen su'yispenshiligin arttıradı. Shayırdın' doslıq sezimlerin sa'wlelendiriwshi shıg'armalarınin' ishinde onın' qa'lemles doslarına arnap jazg'an lirikaları da ayrıqsha orındı iyeleydi. Ma'selen, Rasul Gamzatovqa, Shin`g'ıs Aytmatovqa, G'afur G'ulamg'a, Mustay Karimge ha'm tag'ı da basqa belgili jazıwshı-shayırlarg'a arnap jazg'an lirikalıq shıg'armaları joqarı ko'rkemlikke ha'm ku'tilmegen poetikalıq sheshimlerde tolı.

İ.Yusupovtin' tuwılg'an jer haqqında, muhabbat lirikaları teren' lirizmge, awıspalı ma'nige iye. Olarda ko'rkemlew quralları menen usılları o'z ornında isletilip qosıqtın' ko'rkemligin arttıradı. Sonın' menen birge, shayır ja'miyette orın alg'an ha'r qanday mashqalalarg'a tınısh qarap otıra almaydı, olar jo'ninde o'z xalqının' ozıq oylı bir azamatı sıpatında tınıshsızlanadı, olarg'a o'z kewil sezimlerin bildiredi. Ma'selen, shayırdın' «Sag'alayaq», «Aral ellegiyaları», «Tırnalar», «Korabller qoyımshılıg'ındag'ı eles» atlı qosıqları da'wirdin' ashshı haqıyqatlıg'ın batıl aytıwg'a qurılg'an.

«Aral ellegiyaları» qosıg'ında lirik qaharmannın' ekologiyalıq apatshılıqtan ta'shwishke tu'siwi ele de teren'lesedi. Onda lirik kaharmannın' o'kinishke tolı sezimleri oqıwshını biyta'rep qaldırmaydı.

İ.Yusupov du'nya poeziyası u'lgilerin qaraqalpaq poeziyasına alıp kelgen novator shayır sıpatında da ken'nen belgili. Ol Shıg'ıs poeziyasına ta'n bolg'an g'a'zzel, muxammes sıyaqlı qosıq tu'rlerin' do'retti. Bunda shayır qosıqtın' sırtqı formasın da, ishki mazmunın da usı formaların' kelip shıg'ıw tu'rine jaqınlastırg'anın ko'remiz. Shayırdın' to'rtlikleri qısqa, tujırımlı, teren' pikirge iye bolıwı menen ajıralıp turadı.

İ.Yusupov Batıs poeziyasına ta'n bolg'an sonet, oktava sıyaqlı qosıq u'lgilerin de qaraqalpaq a'debiyatına alıp kirdi ha'm bul formalar shayır do'retiwshiligi arqalı a'debiyatımızdı bayıttı. Ulıwma, İ.Yusupov qaraqalpaq poeziyasın ra'n'-ba'ren'lestirip, onı ha'r ta'repleme rawajlandırdı. Shayır lirikası ideyalıq-tematikalıq bag'darı, janrlıq tu'ri boyınsha da en' jetilisen

shıg'armalarg'a tolı. İ.Yusupovtın' qaraqalpaq a'debiyatında poema janrın rawajlandırıwıg'a qosqan u'lesi de salmaqlı. Shayırdın' birinshi poeması "Joldas mug'allım" 1949-jılı jazıldı. Bul poema onın' shayırlıq jolın belgilewshi shıg'arması edi. Sonnan bergi da'wirde "Akatsiya gu'llegen jerde", "Aktrisanın' ıg'balı", "Eski fontan ertegi", "Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq", "Dala a'rmanları", "Tumaris", "Poseydonnın' g'a'zebi", "Bu'lbil uyası", "Ma'melek oy", «Ma'n'gi bulaq», «Watan topırag'ı» poemaları belgili. Shayırdın' qaysı poemasın alıp qarasanda onda shayırlıq izleniwshilikti, janrlıq o'zinshelikke, jan'a pikir aytıwıg'a umtılıwdı ko'remiz.

"Dala a'rmanları" poeması da ko'rkemligi joqarı, janrlıq o'zinshelikke iye shıg'arma esaplanadı. Poemada U'stirtti bag'ındırıwshı adamlardıń qaharmanlıq miyneti jırlanadı. Taydın' izin qırıq jıl saqlag'an taqır, qıran ushsa qanatın, tulpar shapsa doynag'ın ku'ydirgen jazıyra, mun'lı namag'a shertken mayalış, dala ju'yriği-ja'yanlar o'sken ken'lik oqıwshının' ko'z aldınan birli-bir o'tedi. Bunda avtor pikir obrazlılıg'ın birinshi orıng'a qoyadı.

"Tumaris"- qaharmanlıq temadag'ı poemalardıń qatarına kiredi. O'z xalqının' o'tken tariyxı tuwralı faktler, an'ız a'n'gimeler shayırdın' ushın og'ada bay material beredi. O'tkendi su'wretlew shayırdın' bu'gingini ulıg'law ushın kerek. Ha'r bir xalıqtın' o'tmishinde an'ızg'a aylang'an qaharmanlıq waqıyalar ko'p. Usılardıń biri - qaraqalpaqlardıń ata-babaları esaplang'an massagetlerdin' hayal patshası Tumaris tuwralı qaharmanlıq ha'diyse. İ.Yusupovtın' "Tumaris" poemasında sol hayal patshanın' o'z jeri, o'z qa'wimlerinin' erkinligi ushın ja'ha'nger Kirge qarsı ma'rtlik sawashı sa'wlelendiriledi.

İ.Yusupovtın' poemalarının' ishinde "Aktrisanın' ıg'balı" do'retpeşi a'hmiyetli orındı iyeleydi. "Aktrisanın' ıg'balı"- ma'deniyat haqqında onın' u'lken bir tarawı teatr, qaraqalpaqtın' birinshi akterları haqqında jazılğ'an shıg'arma bolg'anlıqtan poemada su'wretlengen barlıq ha'diyseler, keshirmeler usı ma'selenin' a'tirapında boladı. Avtor teatr ko'rkem o'nerinin' qaraqalpaq miynetkeshleri arasında da'slepki ma'deniyat urıg'ın sebiwshi, onın' ko'pshiliktin' sana-sezimin oyatıp, ha'zirgi rawajlang'an ma'deniyatqa umtılıwıg'a

ja'rdemlesiwshi ku'sh ekenin sa'wlendirgen. Poemadag'ı tiykarg'ı obraz sıpatında birinshi qaraqalpaq dramaturglerinin' biri A'bdiraman O'tepov ha'm hayal-qızlardan shıqqan talantlı aktrisa Ayımxan Shamuratovalardıń obrazları jasalg'an. Usı obrazlar arqalı qaraqalpaq saxnasının' da'slepki da'wirdegi o'miri, birinshi ma'deniyat qarlıg'ashlarınin' turmısı ken`nen so'z etiledi.

İ.Yusupov bunnan keyin "Qaraqalpaq xaqında so'z", "Bu'lbu'l uyası" «Ma'n'gi bulaq» poemaları haqqında da unamlı pikirlerdi bildiriw mu'mkin. Shayırdın' son'g'ı jılları jazg'an «Watan topırag'ı» poeması temasının' aktuallıg'ı, qaharman psixologizmin ashıp beriwdegi sheberlik, batıl pikirlewler menen g'a'rezsizlik da'wirindegi qaraqalpaq a'debiyatının' tabısı boldı. Onda XX a'sirdin' 30-jıllarında repressiyag'a ushırag'an watanlaslarımızdın' awır ta'g'diri, olardıń alısta ju'rse de o'z watanın yadınan shıg'armawı, watan topırag'ın jannan a'ziz ko'rip qa'sterlewi qaharmanlardın' ishki ruwxiy keshirmeleri, olar ushırasqan qıyan-kesti waqıyalar arqalı ashıp beriledi.

Juwmaqlap aytqanda, İ.Yusupov XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatının' en' ko'zge ko'ringen so'z sheberlerinin' biri. Ol qaraqalpaq poeziyasın burın ko'rilmegen biyik shoqqılarg'a alıp shıqtı.

Qaraqalpaqtı ko'p maqtama ko'zimshe

Qaraqalpaqtı ko'p maqtama ko'zimshe,
Qarmaqqa tez qabatug'ın balıqpan.
Ha'r kimnin' bar a'zzi jeri o'zinshe,
Shortanımday an'qıldıqlaw xalıqpan.

Bul kisini ko'zge maqtawdan ko're,
Paydalıraq minin tawıp so'kkenin'.
"Qaraqalpaq jaqsı xalıq" degenge,
Babam sheship berip ketken shekpenin.

Jalg'ız atın soyıp berip qonaqqa,

Jayaw qalip bul xaliq talay tariqqan.
Sonı aytıp, maqtayg'oysan' biraq ta,
Odan da zorın ko'rsetetin xalıqpan.

Begliği ko'p yoshiy ketse bu xaliq,
Da'stanlardı qoyday dizip matag'an.
Ha'mme xalıqtı qaraqalpaqtan shıg'arıp,
O'z tariyxın baslar Adam atadan...

Miynet dese jen' tu'ringen palwanday,
Arbag'a taw tiye desen' tiyegen.
Doshıq dese juldız tawıp alg'anday,
Xalıqmın' aq ko'kiregin su'yemen.

Jek ko'rse ol, "jek ko'remen seni" dep,
Sag'an barıp aytpag'ansha tınbaydı.
Bir pul tapsa "bay dep sanan' meni" dep,
Esip jumsap qurtpag'ansha tınbaydı.

Sumlıq qılsa sır aldırar baladay,
Kewilshelik minezine ku'yemen.
Al endi onın' ken' jaziyra daladay
Azamatlıq ken' peyilin su'yemen.

Tayın maqtap, atın minsen' sınıamas,
Men bul xalıqtın' minezine qanıqpan.
Kewlim menin' Ja'yhun menen sag'alas,
Sa'l na'rsege yoshatug'in xalıqpan.

Jaqsı so'zge jan semirer degen bar,
Xoshametke ha'r kim ha'wes o'zinshe.

Sondadag'ı o'tinemen, adamlar,
Qaraqalpaqtı ko'p maqtama ko'zimshe.

Ayt sen, A'jiniyazdın' qosıqlarınan

Ayt sen, A'jiniyazdın' qosıqlarınan,
Jılasın yar ıshqı bawırın keskenler,
En'iresin elinen ayra tu'skenler,
Ayt sen, A'jiniyazdın' qosıqlarınan.

Sazın samal yadlap, so'zin el bilgen,
Bir shayır du'nyag'a keldi de ketti.
Tal artınan tuwg'an ayg'a telmirgen
Bir dilbar tu'sime endi de ketti.

Qosıq da'rya-da'rya nur bolıp aqsın,
Ishqısız janlarg'a ıshqı otın jaqsın,
Qız jigitke jilwa-naz benen baqsın,
Ayt sen, A'jiniyazdın' qosıqlarınan.

Ayt sen, "Bozatawdı" namag'a salıp,
Eljiremegennin' bawırın tas bolsın.
Qaraqalpaqtın' go'ne da'rti qozg'alıp,
Shadlı da'wrannına bu'gin ma's bolsın.

Shayır gezgen sho'lde bostanlar bayıp,
Zarlı zaman boldı ko'zlerden g'ayıp,
Bir ilham perisin ko'rdim a'jayıp,
Ayt sen, A'jiniyazdın' qosıqlarınan.

Men onı tın'lasam, qalmay taqatım,

Kewlimde bir g'oshshaq bu'lbil sayrag'an.
Men onı tın'lasam tuwg'an elatım,
Jer ja'nneti bolıp ko'riner mag'an.

Juldızlardı jerge u'n'iltpek bolsan',
Jaman shayırlardı tu'n'iltpek bolsan',
Eger men o'lgende tiriltpek bolsan',
Ayt sen, A'jiniyazdın' qosıqlarınan.

Tırnalar

A'l hawada qanatların taldırıp,
Jat ma'nzilge sapar shekken tırnalar.
Ayralıq da'rtinde bizdi qaldırıp,
Shadlıg'ımdı alıp ketken tırnalar.

Hawazın'a qulaq salıp qarasam,
Aq qag'azday g'ag'ırlasıp barasan'.
Xosh alliyar aytısqanday bolasan',
Kelmeske jol tartqan go'zzal tırnalar.

Jerge bir na'wbetdur, elge bir na'wbet,
Qaytıp baratqanday qaytası da'wlet.
Ash tolqınlar urmas jag'ısqa gu'rlep,
Sonalı ko'llerden ushtı tırnalar.

Sizler na'sil ko'rgen atawlar awlaq,
A'dira qalg'anday aydınlı suwlaq.
Din' aspanda mun'lı "qurıw-qurıw" lap,
Ne dep baratırsız, bayg'us tırnalar?

Ne is tapsa, insan peylinen tabar,
Ol qast etse, teris ag'ar da'ryalar.
“Bul jer bizge haram” degendey olar,
Ah urıp qıyqıwlap barar tırnalar.

Quslardı ko'latsız, ten'izdi suwsız,
Qaldırg'an na'ma'rtler qalmas sorawsız.
G'arg'ısqa jolıg'ıp ba'ri qalıwsız,
“Tuxımqurt bolg'ay” dep barar tırnalar.

Tan'larım oyanbas tolqın sestinen,
Qaylardan alarman onday ku'shti men?
Duzlı shan'g'ıt ko'mgen ko'ller u'stinen,
Bul jag'ısqa tu'spey barar tırnalar.

Barar ntizamlı, jipke dizilip,
Men qarayman ju'rek bawırım u'zilip.
Sizdey men de, ata jurttan bezigip,
Nege kete almayman, aytın' tırnalar?

Tal bolıptı talları

Sayalayman desen' japırag'ın jayıp,
Sorsan' - shaqasında shiyrin palları.
Suw boyında nart shıbıqlar ulg'ayıp,
Tal bolıptı Kegeylinin' talları.

Jaslıq da'wran kewil qumarı menen,
Ha'r kim jarasıqlı zamanı menen.
Irg'alasıp ba'ha'r samalı menen,
Tal bolıptı Kegeylinin' talları.

Tal shıbıqpa desem, belleri talma,
Ju'zi uwıljıg'an bag'dag'ı alma.
Sulıwlıq degen de sonsha bolar ma?
Tal bolıptı Kegeylinin' talları.

Baldızlar bayramı qızıq og'ada,
Biri usar gu'lge, biri – Zadag'a.
Qa'ddi boylarınan janım sadag'a,
Tal bolıptı Kegeylinin' talları.

Shag'lan' qızlar jaslıq da'wrın barında,
Samal oynap shashların'nın' tarında,
Ekewimiz ushırasqan suw boylarında-,
Tal bolıptı Kegeylinin' talları.

Dos-yaranın' bolmasa

O'mirde ne la'zzet bar, dos-yaranın' bolmasa,
Jan degen menen janbas, o'z jananın' bolmasa.
Jılg'alar jıljıp tu'ser ba'lent tawdın' basnan,
Olsız ma'wjirip aqqas da'ryaların' bolmasa.

Bir dushpan ko'plik eter, dosların' mın' bolsa az,
Sun'qar qusqa jarasar jalg'ız a'ylemek pa'rwaz.
G'a'ripke Sa'nem bolmas biyopalı sa'rbinaz,
Qasın'da qa'dir biler miyribanın' bolmasa.

Qatnasar qarındassız el-jayın'da ne sa'n bar,
Barıs-kelis qılmasan', ag'ayinde ne sa'n bar.
Dosları ilham bermese, İbrayımında ne sa'n bar,

Eli-xalqin', dos-yaranin' - qa'dirdanin' bolmasa.

Ma'n'gi bulaq

(Abihayat)

(Poemadan u'zindi)

Skif shatiri

Sol ko'rini: - taw etegi, da'rya boyi. Biyikte boz dumanli qorg'ansha qala. Bir shette tas ta'n'irinin' mu'sin su'wreti. Qarsisinda ken' hawalı, nag'ıslı patsha shatiri. Shatir jabig'ınan taw ha'm da'rya ko'rinedi. Shatirda ko'shpeli altın taxta İskender patsha otır. Stol janında globusqa ha'm kitaplarg'a u'n'ilip alım A'rastu kewilli ju'ripti. Bir qaptalında Afroditanın' aq ma'rma'r mu'sini (statuyası) tur. Qolında sharap jamı shayqalg'an patsha kewilli, biraq ol sa'l zerikken, qanday da bir qosıq qatarların eske tu'sirgisi keledi.

Patsha

Alis Frakiya oypatlıg'anda
Tawdan ag'ıp tu'ser bir salqın bulaq.
Sol bulaqtın' sulıw sıldırılısında
Orfey sazı sın'sıp turg'anday jılap.

A'rastu

O altın Ellada, a'ziyz watanım,
Aqıl, go'zzallıqta ja'ha'nda ten'siz.
Gu'rlep jasarsan'-aw ma'n'gige mensiz,
Lekin sensiz mag'an o'mir joq, janım.
Afina - aqıl ha'm go'zzallıq piyri,
Quyashstay nur shashıp ma'n'gi turadı.
Adam keler-keter, aqılı qalar,
İnsan aqılı – abihayat bulag'ı.

Patsha

(mısqıl menen)

Abihayat suvın, a'ziyz ustazım,
Onda nege izlep ju'rmiz jat jurttan?

A'rastu

Siz izlegen sol ma'n'gi suw bulag'ı
Alis emes sizin' shatırın'ızdan.

Patsha

“Ma'n'gilik kitabın” jayıp aldın'a,
Dawam etin', ustaz, ertegin'izdi...

A'rastu

Ertek emes... Sizin' menen biz ha'zir
Go'hiqap tawının' etegindemiz.
“Oguz suw” der bul qattıagar da'ryanı.
(Al biz, elladalı grekler, onı
Oguz emes, “Oks” dep ju'ritemiz.),
Bul ko'shpeli aziatlar elinde,
Ju'zden ko'p jasaydı jetewdin' biri.

Patsha

Yapırmay-a'! Qızıq eken bul jeri.

A'rastu

Lekin, jasin' ju'zge tolg'an ku'nin'de,
Ulin' seni qag'ıp salıp iyinge,
Go'hiqapta A'jel oypatlıg'ına
Aparıp taslaydı. Tamam wa'ssalam...

Patsha

Bul da'stu'ri jabayılıq zan' eken.

A'rastu

Al, siz bolsan'ız, ullı patshayım,
Ma'n'gi bulaq – abihayat sha'shmesin
Tawıp, bir ishiwdi a'rman qılasız...

Patsha

Segbir tartıp jawgershilik jolında,

Biz ko'rmeppiz yalg'anshının' qızıg'ın
Uzaq sayran etsek diymiz du'nyanı...

A'rastu

Uzaq o'mir su'riw – bul basqasha ga'p,
Biraq ma'n'gi jasaw – insaptan emes.
Ha'r adamg'a tek bir zaman berilgen.
Jaqsı at qaldırsan' keleshek ushın,
Jana a'wladlar ruwxın'dı yad eter,
Ízde qalsa adam o'z zamanınan,
Qor bolıp, o'mirinshe pushaymanlar jer...

Patsha

Ma'n'gi suwdı tawıp berin' siz a'wel,
Al zamanlar menen til tabıw jag'ın
Onnan keyin bizge qoya ber, ustaz.
Zamanlardı jarataman o'z qolımnan,
Zaman ag'ımı da'rya bolsa eger de,
Juldızday hesapsız la'shkerim menen
Ol da'ryanı burıp jiberemen men.
Jawlap almaqshıman pu'tkil du'nyanı,
Alda ku'ter bizdi taxtı Sulayman!

A'rastu

Du'nya on sakkiz mın' a'lemn timeradı,
Bir patshag'a ol dım ko'plik qıladı...
Lekin, “jer-ja'ha'ndi alıp netesiz?”
Dep sawal bermeymen, patshayım sizge,
Sebebi sizdey ullı patshalar ushın
Bul sawal jog'altqan o'zinin' ku'shin...
Onnan ko're tın'lan', aytayın meyli:

(kitapqa qarap)

Qus ushıp baralmas taw qabag'ında,
Astawday sap altın shuqanag'ında,

Ko'z jasınday tamar bir sırlı bulaq,
Hesh tasıp to'gilmes astawdan biraq
Og'an alıp barar bir qa'wipli soqpaq...

Patsha

(intıg'ıp, tu'rgelip)

Ustaz silte, mag'an sol bir soqpaqtı!

A'rastu

Al sol jag'in bul kitapta jazbaptı...

Patsha

Siz insan danası Aristotelsiz,
“İskender Zulqarnayın” deseler bizdi
“Dana A'rastu” der bul jerde sizdi.
Mu'mkin emes sizin' bilmewlerin'iz...

A'rastu

Mın' aytsan' da, bir gellenin' aqlı
Ma'n'gi suwg'a soqpaq tawıp baralmas.
Ha'zireti Xızır yar bolsın sizge,
Xalıqtı jıynap jar urdırdın' patshayım,
Ne tabadı, desen', xalıq tabadı....
Telegey ten'izdey aqıl da xalıqta,
Patshalar ju'gingen naqıl da xalıqta...

Patsha

Aqıl parasatlı patshalar g'ana
Xalıqtı - xalıq etedi basında turıp.

A'rastu

Xalıqtı xalıq etiwshi patshalardı da
Sol xalıq degen kisi o'zi tuwdırar...

Ko'rinis

A'skerbası Ptolomey keledi

Patsha (kewillenip)

Dan'qlı a'skerbası - sa'rdarım menin',
Batır Ptolomey, barmısan' o'zin'?
Hu'rmətli ustazım alım A'rastu
Sabaq berip skif shatırında da,
Ma'n'gi suw haqqında ertek aytpaqta...
Qa'ne Ptolomey, ne jan'alıq bar?

Ptolomey

Tu'h, ullı patshayım, nesin soraysan',
Sonsha urısıp ju'rip bul Aziyada
Bunun'day ko'k o'jet xalıqtı ko'rmedim.
Xorezmiyli dey me, massaget dey me,
Basında g'awqıyıp qara qalpag'ı,
Atıp jıg'ıladı, jatıp atadı...

Patsha

“Atıp jıg'ıladı, jatıp atadı?”...
A'stapurla. Bul sahrayı xalıqtın'
O'ytıp qorg'ag'anday ne baylıg'ı bar?

Ptolomey

Baylıg'ı joq asıp-tasıp baratqan,
Da'ryadan sa'l o'tsen', arjag'ı - sho'llik.

A'rastu

Qulan sho'lin su'yer, qızg'ısh – uyasın,
Adam elin su'yemes baylıg'ı ushın,
Su'yer onı Watan bolg'anı ushın.
Azatlıq ha'm watan - en' baslı baylıq...

(Ptolomey ku'lip jiberedi)

Patsha

Bizler ha'm ku'leyik, xosh Ptolomey?

**Ptolomey (qısing'annan qızıl oramal menen
terin sıpırıp)**

Keshir, taqsır, esitpegen elde ko'p...
Bul eldin' Ayaz degen xanı bar eken.
Patsha saylap, da'wlet qusın ushırsa,
Qus qonıptı bir shopannın' basına...
Endi sol shopannan bolg'an patshası
Qattı a'dalatlı bolsa kerekti.
“Ullı İskender patshag'a urıssız
Bag'ınamız, xıraj to'leymiz og'an.
Ja'birlep, to'kpesin xalqımnın' qanın”.
Dep nan-duz ko'terip shıqtı aldımnan.
Barıp kirip ko'rdim onın' sarayın.
Altın, gu'mis penen bezelgen zat joq.
Tilla emes basqa kiygen taji da,
Qaraman ag'ashtan sog'ılg'an taxtı.
A'dilligi sonsha shopan patshanın',
Jesir qatın ju'z qoy aydaydı deydi...
Tap qarsı aldına ag'ash taxtının'
Shopan waqta kiygen sherim etigin
A'shirepilep qıstırıp bir qazıqqa,
Da'l astına u'lken ha'ripler menen
“Ayaz sharıg'in'a baq!” dep jazıptı...

qattı ku'ledi

Patsha

Ha'y-ha'y, Ptolomey, ku'lkili emes bul!...

A'rastu

Ya toba! Ne degen danalıq bar bunda!...

Ptolomey

Danalıq deysiz-aw, nesi danalıq?...
Sol dana patshanın' Asqar degen bir
Tas jonıwshı ku'yew balası bar eken,
Wa'y ju'wernemek, ku'ydiridi-aw meni!

Esin'izde me, Marakandanı alarda
Sogdiylardın' Spitamen degeni?
Xalıqtı baslap, "sizge bag'ınbaymız" dep,
Qansha jang'a tiydi. Buldag'ı sonday...
U'sh ku'nlik urısta ol su'wretshini
Bir satqın dostının' ko'megi menen
Jaradar ku'yinde qolg'a tu'sirdim.
Jawırınına tan'ba salıp qıynadım
Ha'm de ta'n'iribiyzar Prometeydey
Qap tawının' bir shın'ına bayladım.
Sizge qarsı shapqan o'zma'mbetlerdin'
Ta'g'diri usınday azaplı, taqsır...

Patsha

Afarin, Ptolomey, sadıq sa'rdarım!

A'rastu

Sonın' ba'rin o'zin' islegen bolsan',
A'jep is qılıpsan', Ptolomey batır,
Terin'di su'rt qızıl oramal menen...

Ptolomey (oramalına ko'zi tu'sip, albırap)

Haw, qalay bul, aq oramal edi g'oy...

A'rastu

Vavilonna Sogdianaga deyin
Qan to'gip kiyatır'g'an a'skerbasının',
A'jep emes, aq oramalı qızarsa...

TO'LEPBERGEN QAYIPBERGENOV

(1929- jili tuwilg'an)

To'lepbergen Qayıpbergenov XX a'sirdin' belgili jazıwshısı. Ol o'zinin' ko'p g'ana prozalıq do'retpeleri menen qaraqalpaq a'debiyatın bayıttı. Onın' ocherkleri, gu'rrin'leri, romanları milliy ko'rkem prozamızda o'z ornına iye.

T.Qayıpbergenov 1929-jılı 7-mayda Kegeyli rayonının' aymag'ında diyxan semyasında tuwıldı. Bolajaq jazıwshı ele awıldag'ı mektepte oqıp ju'rgen waqıtlarında-aq, ziyrek, quntlı oqıwshı boldı. Keyin Xojeli pedagogikalıq uchelishesinde oqıdı. 1950-jılı Qaraqalpaq ma'mleketlik pedagogikalıq institutının' rus tili ha'm a'debiyatı bo'limine oqıwg'a tu'sedi. Tap usı waqıttan onın' a'debiyatqa aralasıwı baslandı. Ol da'slep kishi qosıqlar jazdı. Al en' da'slepki gu'rrin' ha'm ocherkleri "Bloknot so'yleydi" degen toplamında basılıp shıqtı. Onın' ha'zirge shekem "Sekretar", "Mug'allimge raxmet", "Suwıq tamshı", "Uyqısız tu'nler", «Ta'nha' o'zine ma'lim sır», «Qara da'pter» povestleri, «Son'g'ı hu'jim» "Qaraqalpaq qızı", "Qaraqalpaq da'stanı", "Ko'zdin' qarashıg'ı", "Qaraqalpaqnama" romanları, sonday-aq g'a'rezsizlik da'wirine tiyisli "O du'nyag'a atama xatlar", "Qa'lbimnin' qamusi", "Turkiynama", «Qaraqalpaqpan, ta'wekelshimen» do'retpeleri, ko'p sanlı publitsistikalıq shıg'armaları ja'riyalandı, olar ha'zirgi qaraqalpaq prozasının' bunnan bılay da rawajlanıwında u'lken a'hmiyetke iye bolıp tabıladı.

Jazıwshının' 1955-jılı "Pochtalyon kelgende" atlı gu'rrin'i birinshi ret jariq ko'rdi. Sonnan keyingi jılları jazıwshı bolıp qa'liplesti ha'm joqarıda atap o'tilgen shıg'armaların do'retti. Ol ko'rkem a'debiyat tarawındag'ı xızmetleri ushın Berdaq atındag'ı Qaraqalpaqstan respublikalıq, Hamza atındag'ı O'zbekstan Ma'mleketlik sıylıqların aldı. Bunnan basqa ol 1986-jılı "Qaraqalpaq da'stanı" trilogiyası ushın buring'ı awqamnın' ma'mleketlik sıylıg'ına, "Qaraqalpaqnama" roman-essesi ushın M.Qashg'ariy atındag'ı jer ju'zlik (Orta Aziya) sıylıqqa miyasar boldı. T.Qayıpbergenov O'zbekstan qaharmanı.

T.Qayıpbergenovtın' do'retiwshiliginde povestler u'lken orın tutadı. Ma'selen, 1956-jılı jariqqa shıqqan "Sekretar", 1958-jılı ja'riyalang'an "Mug'allimge raxmet" povestleri jazıwshının' da'slepki povestleri bolıwı menen birge qaraqalpaq a'debiyatında povest janrın rawajlandırıwda belgili orındı iyeledi. "Suwıq tamshı", "Uyqısız tu'nler" povestleri ko'rkemlik da'rejesi joqarı shıg'armalar boldı. Usı eki povesttegi Kamal ha'm Gu'lzar Qaraqalpaqova obrazları qaraqalpaq a'debiyatındag'ı en' sheber jasalg'an obrazlar qatarında tilge

alınadı. Olarda psixologizm, qaharmanlardın' ruwxiy halatın ashıp beriwge ayrıqsha a'hmiyet berilgen. Eki povestte de ekinshi du'nya ju'zlik urıs aqibetleri, onın' adamzat o'mirindegi tragediyası Kamal ha'm Gu'lzar o'miri arqalı ju'da' sheber ashıp berilgen.

Jazıwshının' 1960-jılları jariqqa shıqqan "Son'g'ı hu'jim", "Qaraqalpaq qızı" romanları milliy prozamızda qaharman xarakterinin' evolyutsiyasın su'wretlewde a'hmiyetke iye bolg'an shıg'armalar qatarına kiredi. "Qaraqalpaq qızı" romanında qaharman xakteri, psixologizmi sheber jasalg'an. Shıg'armadag'ı barlıq waqıya Jumagu'l obrazı arqalı ashıp beriledi. Bunda qaraqalpaq qızının' huqıqsızlıq, ten'sizlik o'mirden erkinlikke umtılıwındag'ı basıp o'tken azaplı jolı ju'da' isenimli tu'rde su'wretlengen, sonday-aq Za'ripbay, Du'ysenbay, Qutımbay, Turımbet, Ayten molla obrazları oqıwshının' dıqqatın o'zine tartadı. 60-jıllardın' ekinshi yarımınan baslap "Qaraqalpaq da'stanı" trilogiyası ja'riyalana basladı. Roman rus, o'zbek, qazaq, tu'rkmen tillerine awdarıldı. Roman u'sh kitaptan ibarat ("Maman biy a'psanası", "Baxıtsızlar", "Tu'siniksizler"). Trilogiyada qaraqalpaq xalqının' XVIII, XIX a'sirlerdegi turmısı tariyxıy faktler tiykarında ko'rkem tilde ashıp berilgen. Romannın' birinshi kitabında tiykarg'ı orayda XVIII a'sirdegi qaraqalpaq batırı Maman biydiyn' tariyxıy ha'reketi turadı. 1743-jılı avgustta qaraqalpaq elshileri Maman biydin' basshılıg'ında patsha Rossiyasına qosılıw niyetinde Peterburgqa baradı. Romandag'ı barlıq waqıyalar, mine, usı tariyxıy haqıyqatlıq a'tirapına qurıl'g'an. Trilogiyanın' ekinshi kitabı - "Baxıtsızlar" romanı. Romanda Aydos biy, Esengeldi biy, To'remurat suwpı, Muxammed A'min xan, Muxammed Raxim, Begis, Mırjıq, Qumar, Irza, To're, Ernazar, Ku'nxoja h.t.b. tariyxta bolg'an adamlar bar. Romannın' u'shinshi kitabı "Tu'siniksizler" Ernazar alako'zdin' o'z xalqının' basshısı bolıp, Xiywa xanlıg'ı zulımlıg'ına qarsı alıp barg'an gu'reslerin su'wretlewge arnalg'an. Romanda Ernazar alako'z, Ernazar keneges, Berdaq shayır, Zarlıq, Jang'azı, Qaraqum iyshan, Qumar ana, Sayıpazar, Gu'lziyba, Ten'el, Qa'llibek, Genjemurat sıyaqlı obrazlar berilgen. Ernazar alako'z obrazı a'debiyatımız tariyxında Maman biy, Aydos baba islerin dawam etiwshi o'z

xalqının' g'a'rezsizligi ushın gu'res alıp barg'an batır tariyxıy adam obrazı bolıp tabıladı.

T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaq da'stanı" trilogiyasınan keyin "Ko'zdin' qarashıg'ı" romanın, "Qaraqalpaqnama" roman-essesin jazdı.

Jazıwshının' "Ko'zdin' qarashıg'ı" romanı tariyxımızda "tubalawshılıq jılları" dep atalg'an da'wir shınlıg'ınan alıng'an. Romannın' baslı qaharmanları Da'wletov ha'm Serjanovlar.

"Qaraqalpaqnama" roman-essesi bu'gingi a'debiyattın' joqarı ko'rkemlik ha'm ideyalıq talabınan tuwg'an. Avtor romanda miflerdi, a'psanalardı, legendalardı, didaktikalıq pikirlerdi evolyutsiyalıq jol menen turmıslıq materiallarg'a aralastırıp su'wretleydi.

T.Qayıpbergenovtın' joqarıda atı atalg'an do'retpeleri tek g'ana qaraqalpaq prozasında g'ana emes, al, pu'tkil tu'rkiy a'debiy-estetikalıq oy du'nyasında u'lken jan'alıq boldı. Bul shıg'armalar milliy-epikalıq ha'm XX a'sir realistlik prozasının' da'stu'rlerinin' printsiplerin bir-birine sintezlestirip, olardı ha'zirgi sheshiliwi tiyis problemalardıń ko'rkem jılnamasın du'ziwge xızmet ettiriwge degen jazıwshının' umtılsınan do'regen. Al, bul shıg'armag'a M.Qashqariy atındag'ı jer ju'zilik sıylıqtın' beriliwi g'a'rezsizlik jıllarındag'ı qaraqalpaq prozasında u'lken waqıya boldı.

G'a'rezsizlik jıllarında da T.Qayıpbergenov a'debiyatımızdı o'zinin' ko'rkem forma, janr ha'm stil salasındag'ı izlenisleri menen bayıttı. Bunın' mısalı sıpatında onın' "O du'nyag'a atama xatlar" roman-essesin keltiriwge boladı. Bul do'retpe tikkeley Aral tragediyasına arnalıp, ol o'zbek, frantsuz tillerine awdarıldı, usı arqalı pu'tkil regiong'a qa'wip salg'an apatshılıq haqqında jer ju'zi xalıqlarına ma'limlewde u'lken xızmet etedi.

T.Qayıpbergenovtın' ja'ne bir jan'a do'retpesi "Qa'lbimnin' qamısı" dep ataladı. Do'retpe avtordın' filosofiyalıq oy-sezimlerinden ibarat, og'an jazıwshı reportaj-esse dep janrlıq atama qoyg'an. Bul shıg'arma da avtordın' jekke ko'z qaralarına, o'tkir pikirlerine bay.

T.Qayıpbergenov do'retiwshiliginde "Tu'rkiynama" do'retpesi de belgili a'hmiyetke iye. Do'retpe pu'tkil tu'rkiy xalıqlar, olardıń tariyxı su'wretlenedi,

tuwısqan tu'rkiy tilles xalıqlardıń eski tariyxın, o'tmishin qayta qaraw, olardıń awızbirshiligini qayta tiklew, ruwxiy jaqınlıg'ın bekkemlew h.t.b. ma'seleler de ortag'a qoyıladı.

T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqpan, ta'wekelshimen» shıg'arması jazıwshınıń o'mir ta'jiriybesi, oqıg'an ha'm ko'rgen ha'diyseleri, faktleri tiykarında do'regen shıg'arma. Ol og'an berilgen 999 sorawg'a juwaptan ha'm jaslarg'a degen 99 na'siyatınan ibarat. Bul do'retpede de ibarat alatug'ın pikirler, u'yreniw za'ru'r bolg'an fakt ha'm ha'diyseler ko'p.

Jazıwshı do'retiwshiliginiń ja'ne bir u'lken bo'legin onıń publitsistikalıq maqalaları quraydı. T.Qayıpbergenov XX a'sirdin' 80-jıllarınıń ekinshi yarımınan baslap elimizde orın alıp atırg'an ha'r qıylı mashqalalar (ko'birek ekologiya mashqalası) jo'ninde Moskva, Tashkent qalalarında shıg'atug'ın oraylıq gazeta ha'm jurnal betlerinde ko'p g'ana maqalalar ja'riyaladı. Solay etip, To'lepbergen Qayıpbergenov belgili qaraqalpaq jazıwshısı. XX a'sir qaraqalpaq prozasınıń jetekshileriniń biri bolıp esaplanadı.

Uyqısız tu'nler

(Povestten u'zindi)

Usı minuttan baslap mende Maratqa degen basqasha sezim oyandı. Bul sezim da'slepki muhabbat sezimi bolsa kerek. Sebebi, usı sezimge berilsem, bazda leytenant Embergenovtı tınıshsızlandıratug'ın maqsetim belgili waqıtlarg'a esimnen shıg'adı. O'zimdi-o'zim zorg'a biylep alaman da, leytenantqa zvonit etemen, ya baraman. Embergenovtıń o'zi bir rayonlarda da bolıp qayttı. Ele da'rek joq. Biraq hesh u'mitsizlenbeymen. Bul jo'ninde aytsam Embergenov:

- Biz ha'm u'mitsiz emespiz, - deydi.

Bir jola ol meni telefong'a shaqırtıp, «kelip ket», dedi. Juwırıp bardım. Leytenanttıń waqtı xosh, bug'an men de quwandım. Ol u'ndemesten g'ana aldım bir bet qag'az qoydı. Qoldan jazılğ'an xat. Ko'z juwırtım, leytenant Embergenovtıń atına jazılıptı. Jıldam oqıdım. Qana'a't etpey ja'ne oqıdım. Quwang'anımnan ja'ne oqıdım. Aqırı xattıń gu'lla'n tekstin yadlap aldım. «Joldas

Embergenov! Siz izlegen qaraqalpaq soldatı menen a'skeriy gospitalda birge bolg'an edim. Atı Qosnazar, familiyası Dosnazarov. Ol gospitalg'a bir qolınan jaralı bolıp keldi. Operatsiya islenip, bilezikliginen kesildi. Biyshara, u'yine xat jaza almay ko'p qısıldı. Russhanı da shala-sharpı biledi eken. Bir ku'ni mag'an, sen u'yime xat jazıp ber, dostım, oyımdı minaw jigitlerge orısshalap ayta almayman. Hayalım qon'sı-qobalarg'a oqıtar edi. Senin' tilin' jaqın, tu'sinesen'. Hayalım ha'm tu'sinedi,-dedi. Armiyadag'ı doslıqtın' ornı bir basqa g'oy, janım menen jazayın, dedim. Ol da'slep qaltasınan u'sh-to'rt eski konvert shıg'arıp, mag'an berip, oqıp ko'r, dedi. Oqıdım. U'yinen kelgen xatlar eken. Gu'lbazar degen hayalının' atınan jazılg'an ba'ri. Xatqa qarag'anda ju'da' tatıw semya eken. Barlıq xatta Gu'lzar degen jalg'ız qızı haqqında aytıla bergen edi. Gu'lzardın' ku'lgeni, otırg'anı, en'beklegeni, g'az turg'anı, ha'r xatta birim-birim jazılıptı. En' son'g'ı xatta jalg'ız qızı Gu'lzardın' tosınnan qaytı bolg'anı xabar etilipti. Bul xattı men ishimnen oqıdım. Biraq, ol xatlardı a'lle qashan oqıp ko'rgen, qaysı konverte ne xabar barın biledi eken. Qızı Gu'lzardın' qaytı bolg'anı haqqındag'ı konvertti uslag'annan-aq iyegi kemsen'ledi, beti jıbrılastı. Biraq ko'zine jas almadı. Ruwxı ku'shli adam eken. Ha'mme xatlar menen tanısıp bolg'an son' mag'an, endi jaz, dostım,-dedi. Jaza basladım. Ol mag'an aytıp otırdı. Ba'lkim, biraz so'zlerin umıtqan shıg'arman. Yadımda qalg'anı mınalar: “O'mirlik qostarım Gu'lbazar, sen o'zin'di azdırip-tozdırma. Men Gu'lzardın' ornına bir orıs qızın o'limnen aman alıp qaldım. Alg'a ilgerilep baratır edik. “C” awılına jaqın bir tog'ayda awdarılıp atırg'an ju'k mashinasına dus keldik. İshi tolı bala-shag'alar menen ko'miwli minag'a tap bolıptı. Shaması evakuatsiya qılıng'anlar bolsa kerek. Mashinanın' awdarılğ'anı azday, jaradardın' qıbrılag'anı bolsa belgisiz bir jerden nemets snayperi atıp tur edi. Olardın' arasınan shırqırag'an bir bala dawısı esitildi. Bul bala dawısı sen jumıstan keshikkende Gu'lzardın' jılag'an dawısına mezgedi. Janım to'zbey mashinag'a juwırıp-aq bardım. Bilmeymen, nemets snayperi qalay an'g'armag'anın. Barsam, bir jaslardın' shamasındag'ı qız o'li anasının' emshegine awzın basıp, aymalap atır eken. Qushaqlap aldım. Keyin tu'stim. Mashinadan on-on bes qa'demdey jılıslag'an edim. Dushpan bombardirovshigi kelip qaldı, bombaladı. A'tirapımız astan-kesten boldı. Biz

qızımız ekewimiz topıraqqa bel-buwarlıqtan ko'milip qalıppız. Joldaslarım ashıp aldı. Qarasam, bag'anag'ı awdarılq'an mashina ha'm qasındag'ı jaradarlar menen o'liklerdin' ba'ri parsha-parsha bolıp ketipti. Hesh qaysısın tanıw mu'mkin emes. Tu'k qalmaptı. Qızımın' betine u'n'ilsem, bir ko'zimnen qan tamıp tur eken. Ne qılq'anın bilmeymen. Aptechkamnan paxta alıp su'rttim, siyle menen tan'dım. Bunday ha'm bekkem, shıdamlı jan boladı eken! Bir jaslardın' shamasında bolıwına qaramay, tu'tinnen dalag'a shıqqan waqıtta bir-eki shaqaldı. Qayıp jılamadı. So'ytıp sol qızdı shinelime orap, u'sh ku'n alıp ju'rdim. Nan shaynap berdim. Sonday shaqqan qız. En'bekleydi, dizeme asılıp turadı. Orıs a'wladı jaslayınan shıng'a ma, bilmeymen. En' baslısı, hesh na'rseni awırsınbaydı, ko'p jılamaydı, o'zim menen u'yege alıp qaytpaqshı edim. Atakag'a ketetug'ın bolg'an son' komandirimiz sanchastqa aparasan', dep buyırıq berdi. Bul jerde komandirdin' buyrıg'ı-zakon. Qaytarıp so'z ayta almaysan'. İljajsız apardım. Bilesen' be atın Gu'lzar dep qoydım, o'zimizdin' Gu'lzardın' atın qoydım, Gu'lzar!

Gospitaldan jazılıp shıqsam, Gu'lzardı tapsırg'an sanchastqa baraman. Kelemen dep eskertkenmen. Gu'lzardı qayıp beriwdi sorayman. Alıp qaytaman..."

...Mine, joldas Embergenov, menin' yadımdag'ılar. Sol Dosnazarov men ketkende ele gospitalda qalıp edi. Sonnan son'g'ı jag'ın bilmedim. Ba'lkim, qayıtqan shıg'ar. Jası men ko'rgende qırıqlarda edi. Uzun kara murtları bar, iri gewdeli, Gerkulestey aybatlı jigit edi. Qaraqalpaqstannın' o'zinen izlen', tabıladı. Ol pessimist jigitlerden emes edi. So'zsiz tiri. Ondaylar o'limge bas iymeydi.

Sizge hu'rmet ha'm sa'lem, kapitan Abdullaev. Tashkent qalası".

Xattı oqıp bolg'an son' qaraqalpaq soldatı Dosnazarov, tog'ay ishindegi bir alan'lıqta to'rt do'n'gelegi aspang'a qarap qalg'an mashina, qang'a batqan jaradarlar, o'likler, o'li ana emshegin sorıg'an bo'pe ko'z aldıma keldi. O'zimdi iri gewdeli, g'ayratlı soldattın' jelkesinde ko'rdim.

-A'ne, Gu'lzar, sen ushın bir biz emes, pu'tkil O'zbekstan qozg'alan' tawıp atır...-dedi leytenant Embergenov.-Endi tabamız. O'zbek kapitanı iske anıqlıq kirgizdi.

-Tiri me eken?-dedim.

-Tiri bolıwı kerek. O'limge bas iyetug'ın adam ko'rinbeydi,-dedi.

O'zimdi qansha tutsam da son'g'ı gezde Marattı ko'riwge, u'yine barıwg'a ba'ne izleytug'ın da'rejege tu'sip qalg'an edim. Erten'ine Maratqa keldim. Ol tabag'a kartoshka quwırıp atır eken. Barlıq waqıyanı tez-tez bayan ettim. Quwanıştan kepkeri qolınan tu'sip;

-Sol "Qaraqalpaq soldatı" menin' a'kem bolıp shıqpag'anı qanday jaksı", - dep saldı.

-Ne ushın?-desem;

-Olay bolg'anda bizlerge neke tu'spes edi,-dedi.

Men onın' betine tiklendim, ol qulag'ına shekem qızarıp tur. Biraq men onın' otlı ko'zlerine uzaq tiklene almay, onın' u'stine eki quwanış erkimdi biylep, Maratqa jaqın bara sala betinen shorp etkizip su'ydim de, qashtım.

Dalada Ayzadag'a jolıqtım.

-Marattı ko'ylegime bir ushı baylang'an sabaq etpesem, ko'resen',-dedi mag'an. İzimnen Marat ko'rinip edi, og'an "A'y opasız!" dedi.

-Bul ne degenin', Ayzada? Senin' menen ekewimizdin' aramızda bu'ytıp ashshılasqanday ga'p bolg'an joq edi g'oy,-dedi Marat og'an. Men olardın' ga'plerin tın'lag'im kelmedi, juwırıp ketip qaldım.

Jataqخانag'a kelip Ayzadanın' so'zlerin Perdegu'lge ayttım.

-Qapa bolma, dostım, ol g'az benen keshte so'ylesemiz,-dedi.

Ayzada keshikti. Men keshki smenadag'ı jumısına kettim. Tan'nın' aldında kelsem, Ayzada menen Perdegu'l baltamtap aytısıp otır eken. Shaması, Ayzada a'lleqaydan ha'zir kelgen qusaydı.

-Sen bul ma'rt qızdın' zeynine tiyme. Onın' ornında sen usag'anlar shashın taray almaydı. Endi onın' Maratqa muhabbeti barlıq qayg'ısın umıttırsın,- deydi Perdegu'l.

-Ol ele bir jigit penen podruchka alısıp ko'rmey atırıp muhabbetin' ma'nisin ne biledi? Tek naxal! O'zi barıp ju'ripti!-dedi. Bunday ga'plerge qulaq salıwdı ka'r etip ko'rgen emespen. Nervlerim, qızıp:

-Ayzada, bilip qoy, muhabbet degen ha'rre usap nektar izlew emes,- dedim.

-Meni ha'rrege ten'gerdin' g'oy-a'? Seni shaqqanım shaqqan. Estetikanı bil,-dedi ol.

-Asqınlama, g'az. Tek pa'rdin' sulıwıg'ı ele go'zzallıq emes!-dedi og'an Perdegu'l.

Ayzada menen tartısıwdın' paydasız ekenin tu'sinip, krovatıma jatıp, uyqıladım.

Rasında da Maratqa bolg'an sezimim, o'mirimnin' ashshı ta'replerin umıttıra basladı. Sol ushın onın menen jiyi-jiyi ushırasatug'ın boldım. Menin' emlewxfanada isim bolg'an ku'ni ol izimnen keledi. Pol juwıladı. İsti tez tamamlasaq birge so'ylesip otıramız.

Usılayınsha smenalı jumıs ku'nimnin birinde ekewimiz asıg'ıs pol juwıp, uzın da'lizdi pitkergen edik. Sol tu'ni dejurnıy vrach Ayshagu'l apay qasımızg'a kelip:

-Bir jaqqa barmaqshımedin'iz?-dep soradı, ku'le shıraylanıp.

Marat mag'an, men Maratqa qaradım.

-Meyli, qıdıra qoyın'lar. Qalg'an jag'ın basqa sanitarkag'a tapsıra turarman,-dedi.

Bul g'amxorlıg'ı ushın Ayshagu'l apayg'a ekewimiz ten'nen raxmet ayttıq, quwanısıp kettik. Qızketkennin' boyında suw jag'alap ju'rdik. Qullası, sol ju'risten tu'ngi saat ekide Marattikine aylanıp keldik. Ol qonıwg'a mira't qıldı. Ne qılarımdı bilmey, azmaz oylandım, ko'z aldım Ayzada g'az keldi. "Qanar" hayaldın" "jigit qa'lemeydi" degeni esime tu'sti. Onın u'stine Marattın' usınısın orınlamaw mag'an qıyanettey sezilip qonıp qaldım.

Ara-tura kinog'a, jan'a spektaklge barıw ushın pulı az bolg'anlıqtan Marat mag'an mira't ete almaytug'ın edi. Biraq barg'ısı keletug'ının tu'sinemen. Sol ushın geyde men mira't etip, bilettin' pulın o'zim to'ler edim.

Ol menin' ha'reketlerime qısınadı eken. Jan'a oqıw jılı baslang'an son' onsha ma'nisi bolmay:

-Gu'lzar, men Buxara-Ural gaz trassasına ketkim kelip ju'r,-dedi.

Ele hesh jerde heshten'e joq, "menin' pulım bar, oqıy ber" dep qalay aytarsan'.

-O'zin' bilesen',-dedim. Usınday juwap alıwı ma'ttal, erten'ine, jumıs kiyimlerin kiyip, arqasına meshok arqalap bizin' jataqخانag'a kiyatırg'anda jolda jolıg'ıstıq.

-Gu'lzar, ju'da' jaqsı boldı, xoshlasıwg'a sag'an kiyatır edim. Endi ketkenim,-dedi. Birge ju'rdik. Ol rabochiylar a'ketetug'in mashina menen kelisip te qoyg'an eken. Marat miniwden mashina jo'nedi.

Mashina tolı rabochiylar arasında ol ko'rinbey ketkenshe qol bılq'ap ketti. Bunday jag'dayda awzın'a so'z, basın'a aqıl kelmeydi eken. Turg'an jerimde qatıp qalıppan: lalman. Tilimdi, ju'regimdi suwırıp o'zi menen a'ketkendey.

A'llen waqıtta o'zime kelsem, ko'z jasım betimdi juwıp ketipti. O'tken-ketkenlerdin' birewi bolmasa birewi ko'z jasımdı ko'rmesin dep jataqخانag'a burıldım. Jayda hesh kim joq eken. Jılag'ım kelip baratır. Keshke shekem jıladım. Boyım jen'il tartsin dep ko'p na'rseni eslep jıladım. Sharshap uyqılap qalıppan. Ko'zimdi ashşam jumısqa ketetug'in waqıt o'tip ketipti. O'mir g'alma-g'alın qoya berin' sira', apalaqlap ju'rip qaytadan kiyindim, betimdi juwdım. Jumısqa kettim. Barsam menin' ornımda Perdegu'l pol juwıp atır. Sonday kishi peyil qız.

-Oyandın' ba, dostım?-deydi.

-Qayta ber,-desem de qaytpadı. Azang'a shekem birge boldı. Meni qaytıp jılatpadı.

Degen menen, Marattın' ketkenine kewlim isenbeydi. Ashıwlandırıp ko'riw ushın ketip, qaytıp kelip jayında meni ku'tip otırg'anday. İzlep baraman. Esik qulıplı. Qon'sılarınan sorayman:

-U'yleniwdin' g'amında ketse kerek,-desedi.

Bul xabar birese quwantadı, birese qorqıtadı. Men ushın nesine g'amlanıw kerek? Kim onnan du'nya-mal talap etedi? Ju'rek ju'rek izleydi! Mag'an tek ju'regi kerek, bolg'anı.

Marattın' ketkenin Ayzada esitpegen shıg'ar dep edim, u'yine barıp qon'sılarınan sorap bilgen qusaydı.

-Marat tek estetichniy jigit emes, ata-babanın' jolı dep menin' a'ke sheshem qalın' soraytug'ının bilgen,-dep keldi. "Egerde, dostın' zeynine tiyse jıla,

dushpanın' ziynin'e tiyse ku'l" degen ga'p bar. Ayzada pa'msizlik etip menin' muhabbetime dushpan bolg'an eken, ne bolsa da sır bermeyin degen oy menen:

-Ol qalın' malg'a satilatug'in sendey g'awqıyg'an pa'rđı almaydı,-dep, ku'ldim. Ayzadanın' o'zi usap shaqalaqlap ku'ldim. Ol shıdamay shıg'ıp ketti. Irasın aytıw gerek. Ayzada sonnan baslap menin' menen ba'sekelespedi.

Sonın' arasında jataqxanamızg'a Ayshagu'l apay keldi. O'rre-o'rre turdıq. Marattın' ketip qalg'anın esitip kelipti. A'n'gimelestik, ol meni na'siyatladı. "Aytıp ketken bolsa keledi" dep isendirdi. Keterde menin' gu'lli ko'zime operatsiya qıldırıp, ornına a'ynekten jasalmalı ko'z saldırdı ken'es etti.

-Oylanıp ko'r, sin'lim. Hesh qıyın operatsiya emes. Ko'z doktorları menen kelisip keldim,-dedi.

Ol ketkennen oylandım. Aynag'a qaradım. Marattın' "jannın' sulıwlıg'ı o'mir su'riwge, sırtqı sulıwlıq bir ko'riwge..." degenin qayta-qayta ta'kirarladım. Aqırı operatsiyag'a ırızı boldım. Ertenine Ayshagu'l apanın' aldına bardım. Ol meni ko'z emlewxanasına ornalastırdı. Bul da'wir studentlerdin' paxta terimge ketetug'in waktına sa'ykes keldi. Perdeg'ıller paxtag'a ketti. Men emlewxanada qaldım.

İzimnen Ayshagu'l apay xabar alıp turdı. Operatsiya ku'ta' jaqsı bolıp shıqtı. Emlewxanadan shıqqannan keyin bir quwandım. Qayta-qayta aynag'a qarag'ım keldi. Ko'riklenip ketkendeymen.

"Jasalma jol menen bolsa da ko'zdin' mini du'zeldi. Endi ju'rek jarası du'zelse eken," deymen. Onın' u'stine, burın mende ju'rek jarası birew edi, endi ekew boldı: Dosnazarov ha'm Marat!

Qısta jergilikli sovetlerge saylawlarg'a tayarlıq baslandı. Bul joq izlewge jaqsı na'rse eken. O'z atımdı, familiyamdı ko'riwge barg'anımda, alfavit boyınsha jazılğ'an dizimdi ko'rip barlıq Dosnazarovlardı ko'shirip jazıp aldım. Ayshagu'l apay agitpunktin' baslıg'ı edi. Menin' jumısım ko'p bolg'anı ushın agitatorlıqtan azat etip qoyg'an edi. Waqıt tabaman dep, agitatorlıqtı o'zim sorap alıp, ba'ne menen bizin' saylaw uchastkasındag'ı barlıq Dosnazarovlardın' u'yelerine kirip shıqtım.

Qaraqalpaqta, o'zinizge belgili, uldın' atı a'kesinin atına, qızdın' atı anasının' atına qosıqtay uyqas qoyıladı. Dosnazarov Qosnazar degenler ko'p ushirasti. Basqa saylaw uchastkalarına barıp ta saylawshılardıń dizimin ko'rip, shama menen 1900-1910 jılı tuwılg'an barlıq dosnazarovlardın atların, adreslerin jazıp alıp leytenant Embergenovqa aparıp berip ju'rdim. Perdegu'l de solay isledi. Ha'tteki, kurslas studentlerden kim agitator bolsa ba'ri solay isledi. Ha'mme ja'rdemge shıqtı. Biraq menin' Dosnazarovım No'kisten tabılmadı.

Men ha'r barg'anda leytenant Embergenov ku'ta' qısınadı.

-Saylawdın' ba'nesi menen bul iske ko'p adam aralastırdıq,- deydi. İljaj qansha, qaytaman.

Endi nelikten de densawlıg'ım burıng'ıday emes usag'an. Ayaqlarım tas baylap qoyg'anday, ju'rgim kelmeydi. Tamaqqa ishteyim kemidi. Azdım. Biraq oqıwdan qalmadım, jumıstan da qalmadım. Azıp ketkenim ushın Ayshagu'l apay kabinetine shaqırıp alıp stolg'a jatqarıp oyer-buyerimdi ko'rđi.

İzinde:

-G'umshalapsan', sin'lim – dedi.

Hawlıqqanımnan biyıqtıyar:

-Marat!-dedim.

-Qorıqpa,-dedi Ayshagu'l apa,-ol ele xat jazbadı ma?

-Ol shalag'ay jigıt siyaqlı jigıt emes edi, xatları g'abırısıp ju'rgen shıg'ar, sin'lim, o'zin'di aldırma, adresin taptırıp o'zim xat jazıp ko'remen,-dedi.

Oylanıp qarasam ha'r kim ıg'ıma jıg'ılıp kewlimdi alg'an sayın ju'da' na'zik ko'kirek, jılayman bolıp baratırg'andayman. O'z baxtımdı o'zim qorg'ap qalıw bılay tursın, ko'z jas penen adamlarda ayanısh tuwdırıwshı birewge aylang'anman.

“Qaraqalpaq soldatı” ushın sonsha adamlardı isten qaldırg'anım azday, Marattı taptırıp ushın Ayshagu'l apaydı isten qaldırayın dep turman. Ayshagu'l apaydın' aytqanına kelse ne jaqsı, kelmese onı naqolay jag'dayda qaldırmayman ba “joq, Marattı o'zim izlep tawıp alıwım tiyis” degen juwmaqqa keldim. Bul pikirimdi Perdegu'l de quwatladı. Ha'tte, men aylanıp kelgenshe emlewkanada joqlıg'ımdı bildirmey, ornıma islep ju'retug'in da boldı.

Buxara-Ural gaz trassası jo'nynde biletug'ın ma'kemelerden sorap alıp, endi keteyin dep atır edim. Esik tıqıldadı. Ashtım. Militsioner shofyor eken.

-Joldas Qaraqalpaqova, leytenant Embergenov sizdi a'keliwge jibergen edi,-dedi.

Birge shıqtıq.

Leytenant buring'ısınsha ushıp tu'rgelip, “kel, Gu'lzar, otır” dep jalbıraqlag'an menen, shırayı kewilsizlew ko'rindi. Ko'zlerinde, qıymılında a'lle qanday sır bilinedi. Jaman xabar aytıp salmag'ay dep bir qısım bolıp otırdım, asıqtırmadım.

-Gu'lzar,-dedi ol a'sten g'ana ku'ta' kewilsiz dawıs penen.-Dosnazarov tabıldı, biraq...

-Nege “biraq” deysiz? Tiri me?-dedim hawlıg'ıp. Ol asıqpastan:

-Senin' ıqlasın' ha'm baxtın' ushın ol kisini bunday da'rejede ku'tpegen edik. Tag'dir sog'an a'kelgen. Zıyanı joq, biz wazıypamızdı orınladıq,-dep dawam etti.

-Joldas leytenant, tezirek aytın'ızshı aqırı, tiri me o'zi?!-dedim shıdamay.

-Tiri. Biraq qostarı Gu'lbazar bılır qaytı bolıptı. Jalg'ız qalg'an eken. İnvaidler u'yinen taptıq,-dedi.

-Tiri bolsa bolg'anı. Men onı qashan ko'rsem boladı?-dedim.

-Qa'legen waqtında ko'rsen' boladı. Sen tuwralı o'zine aytım. “Gu'lzar” dep at qoysa da sol attın' anıq jazılğ'an, jazılmag'anın bilmeydi eken. “Ko'rsen'iz, tanır ma ediniz?” dep soradım. “Ba'lkim, tanırman. Ko'zine aq tu'siw qa'wpi bar edi, jawırında da tırtıq bar shıg'ar, sebebi bomba tu'skende oskolka jırıp ketken edi,” -dedi. Ayt, jawırında tırtıq bar ma?-dep soradı Embergenov.

«Ras» dewdin' ornına maqullap ku'ldim.

-Qutlıqlayman, - dedi ol endi qolımdı qısıp. - Gu'lzar, rasın aytıwım kerek. Ol kisi seni ko'riwge ha'wes, biraq “ag'a” dep izlep kelipti dep edim, ko'zine jas keldi.

Shamamsha, inanbasa kerek.

Leytenant Embergenovtın' bul xabarınan keyin Dosnazarovtı “ag'a” dep aytıw oyım ja'ne ku'sheydi. Ko'rgenshe taqatsızlandım. İnvaidler u'yinin' adresin

sorap, ha'zir ketkim keletug`ının bildirip edim, Embergenov dejurnıyg'a zvonit etip, mashina ha'zirlewin o'tindi.

Vestyubilge kelsek meni a'kelgen belbewli "Pobeda" ku'tip tur eken. Asıqqanımnan jataqخانag'a qayırılıp keteyin dep te aytpappan.

Leytenant mag'an jol boyınsha ag'am haqqında qısqasha aytıp berdi: Ol bala bolıp qoltıg'ına kitap qıspag'an. Eresesinde likbezge qatnap ha'ripler tanıg'an, bolg'anı. Shala sawatlılıg'ı ushın kolxozda zveno baslıg'ınan joqarı o'rlemegen. Shınjırma-shınjır kiyatırg'an diyxannın' a'wladı. Qostarı Gu'lbazar urıs gezinde ornına zvenosın basqarıp qalıp, jalg'ız qızı Gu'lzardı o'zi menen a'ketip paxtanın' ishinde otırg'ızıp jumıs isleydi eken. Bir aqshamı paxta suwg'arıp ju'rgende jıqqın jıg'ıp, ja'n-jaqtan ja'rdem kelip u'lgeremen degenshe jıqqındı baylawdın' ha'lekshiligi menen ana biyshara qızın esten shıg'aradı. Qız g'arq boladı. Sol saparı tu'ni menen suwda turg'anına qızının' zarıp qosılıp biyshara ana keselge shatıladı. O'zi kelgen son' talay doktorg'a qatnatadı. No'kis tu'we Tashkentke de aparg'an. Shıpası tabılmag'an... Qostarı o'lip ruzgershiligi buzılğ'an son' qon'sı-qobaları, dos-yaranları jekkeligin bildirmewge tırısadı. U'ylerine shaqıradı. Toy-jıyınnan qaldırmaıdı. Biraq o'zi "meni sıylaydı" dep o'zgerge o'n'menin arta beriwdi jaqtırmaytug'ın adam eken. Bir ku'ni indomg'a ketipti.

-Ba'rinen de, inim, adamg'a tu'n o'tkeriw qıyın eken,- deпти leytenantqa. – Pu'tkil o'mirin' ko'z aldın'a keledi...

O'mirde qaysı qa'demin' qalay taslang'anın esleysen'... Qaytadan ruzgershilikke talaplanıwg'a jas o'tip ketti. Biraq perzentsiz ekenmen degen oy kelgen joq, nelikten de kewlim ba'rha jaqsılıq ku'ter edi... - dedi.

Onnan sayın ko'kiregim alıp ushadı. "Ko'rgennen "ag'a, ag'a!" dewim kerek" degennen basqa oy kelmeydi mag'an...

Invalidler u'yine jaqınlag'anda kerege ko'z qorg'anshanı jag'alap ju'rgen qara malaqaylı, aq saqallı adam ko'rindi. Mashinanı tanıg'an bolsa kerek, bizge qarsı qarap qa'demlerin ken'nen taslap kele berdi. Serleymen. Lichnoe delomda qabıllawshının' ha'm Tashkentli kapitan Abdullaevtın' jazg'anınday. İri, Gerkulestey bir adam. Tek saqal-murtı aq. Ele beli bu'gilmegen. Menin'

ko'kiregim alıp ushıp onnan ko'z almay kiyatırğ'anımdı an'g'arıp Embergenov "anaw kiyatırğ'an o'zi" dedi. Mashina "g'ıyıq" etip irkildi. Apır-topır tu'stim. Ol menin' betime qarap turdı da, ken' qushag'ın bu'rkittin' qanatlarınday jayıp birden mag'an umtıldı. Biyshara, jabıg'ıp qalıptı. O'sik saqallı betin betime basadı, iyekleri dirildep, man'layımnan qayta-qayta su'yedi. Ko'zlerine isenbey, qushag'ın jazdırıp turıp, mag'an sig'alanadı, dir-dir etip ja'ne qushaqlaydı. Issı ko'z jasların kesik bilegi menen sıpırıp bawırına qıladı. Ha'zir til jetkeriwim qıyın, men ko'kiregi quyash bul adamnın' perzentke degen hadal miyirin, so'nbes muhabbetin sezdim. "Ag'a, jılama, men sag'an keldim" dedim. Oy, ol usı minutlarda qanday boldı den'iz. O'kirip jıladı.

Usı qa'lipte qansha waqıt turg'anımızdı bilmeymen. Embergenov penen shofyori bizlerdi ele ku'tip tur eken. Olardın' da ko'zleri la'm. A'tirapımızg'a ko'p adam jıynalıp qalıptı. Olar birim-birim ag'amdı qutlıqladı, meni qutlıqladı, bunnan son' ha'mme adamlar menen izge qayıp invalidler u'yinin' direktorına bardıq. Ag'amdı bul jerden birotala a'ketiwge ruxsat aldım.

Sol ku'ni No'kiske qayttıq... Leytenant jolda menin' endi ne oylarım barlıg'ın soradı.

-Ag'am menen birge bolaman. Jataqxanadan shıg'aman. Jay izleymen,- dedim. Ag'am so'z taba almaydı, tek iyegi kemsen'leydi, ko'zinen jas keledi. Basımdı o'zine tartıp ko'kiregine basadı, man'layımnan su'yedi.

-Sizler ushın gorispolkomg'a qag'az jazaman, sog'an deyin bizin' bir bo'lmeni bosatıp berermiz,-dedi Embergenov.

-Bereket tap, inim, mın` jasa, bala-shag'an'nın' ra'ha'tin ko'r. Mın`-mın' alg'ıs, inim,-dedi ag'am og'an.

-Kapitan Abdullaevqa o'zin'iz alg'ıs aytıp xat jazarsız. Tiykarınan sizdi tabıwdı an'satlastırğ'an sol. Esin'izde me, gospitalda og'an xat jazdırğ'ansız?-dedi Embergenov ag'ama. Ag'am azmaz oylanıp:

-Ha', jan'a esime tu'sti, ol kisi bir qarag'an adamg'a awır, ko'zge suwıq ko'ringen menen, ku'ta' kewilli, haqıyqattın' adamı edi, aqıllı edi. So'ylese, palatamız tu'we gospitaldag'ılardın' ba'ri jıynalıp tın'lar edi. Bereket tapsın!-dedi.

Aldı menen jataqxanag'a keldik. Ag'amdı Perdegu'ller menen tanıstırdım. Qutlıqladı. Demnin' arasında ha'mme esitip qalıptı. Mug'allimlerge shekem jıynalıp, ag'am ekewimizdi gezekpe-gezek qutlıqladı.

Ag'amnın' pensiyasınan jıynag'an pulı bar eken. Menin' de sanitarkalıq jumıstan awıstırıp ju'rgen pullarım bar edi, toy jasadıq. Mekteples doslarım, mug'allimlerim keldi. Ag'am tuwılıp o'sken awılg'a xabar jiberildi. Jaqın dos-yaranları keldi.

Bereket tapqır Embergenov o'zleri azmaz qısılıp, bir bo'lmesin bosatıp berdi.

A'dette, qaraqalpaqta erkekler tamaq pisiriwge shorqaq keledi. Menin' ag'am ko'p qattılıq basına tu'sip, ba'rine sheber bolg'an eken. Men oqıwdan kelgenshe bir qollap ju'rip-aq tamaq pisirip qoyadı. Keshiksem, aldımnan shıg'adı. "Pensiyam ha'm senin' studentlik stependiyan' ku'n ko'riske jetedi, qızım", -dep meni, sanitarkalıq jumıstan bosatıp aldı.

Men endi o'zimdi qansha baxıtlı sezsem, ag'am o'zin onnan da zor baxıtlı sezedi. Keshte de zerikpeymiz. Ol mag'an ertek aytıp beredi, ertek penen uyqılatadı yamasa men og'an kitap oqıp beremen. O'mirinshe kitap oqıp ko'rmegen adam sonsha zeyin salıp tın'laydı, onın' ıqlasına bola men ko'zim uyqıg'a ketkenshe dawıslap oqıyman.

Biraq ol meni zeriktirmew ushın ertekler aytıp bergeni bolmasa, ku'ta' kem so'zli. O'zi haqqında ko'p so'ylewdi, o'mirge shag'ing'andı jek ko'redi. Urıstan jaradar bolıp qaytarsın meni alıp qaytıw ushın qıdırg'anı tuwralı bir jola qısqa g'ana aytıp berdi. Gospitaldan shıqqan son' meni tapsırıp ketken sanchasttı izleydi. Urıstın' ta'rezisi awıp, bizin' a'skerler alg'a ilgerilep baratırg'anda, sanchast ornında tura ma, o'zgerip ketipti. Ko'p sanchastlarg'a barıp sorastıradı. Taba almaydı. O'zi albırıp ju'rip, meni qabıl etken sanchasttın' nomerini soraw esine kelmegen eken. Bir jerde tura beredi dep oylaptı.

Men onın' jan tarların shertkim kelmeydi. Sonlıqtan pa'tiwasız sorawlar menen o'tken ku'nlerin esine salmag'andı maqul ko'remen... Onısız da men ushın janı pida'.

Ag'amnin' quwanishi menen Marattı izlew oyımdı izge qaldırdım. Biraq shıdamayman. Kitap oqısam, ha'r qatarı- "Marat-Marat"... bolıp oqladı. Uyqım qasha basladı. Ag'am ba'rin baqlap, ba'rin sezedi eken. Bir ku'ni ol:

-Mag'an shının ayt, qızım, uyalma. Ol u'yengen jigıt emes pe edi?-dedi.

Marat jo'nindegi bar shınlıqtı ayttım.

-Qapa bolma, qızım. Qaraqalpaqtın' ko'p jigıtlarına aldı menen u'y jay sazlap, onnan son' qız alatug'ın a'det. Bir eki ku'n ku'teyik. Eger bir da'regi shıqpasa o'zim izinen barıp, erkeklershe so'ylesemen. Zeynin'e tiyip tabjılıp ko'rsinshi,-dedi.

-Bir vrachımız og'an xat jazbaqshı edi,- dep edim:

-Basqalar toqtap tursın. Semyamızdın' ta'g'dirin a'dep o'zlerimiz sheshemiz. Ku'shimiz jetpey baratırsa ko'rmiz,-dedi.

Sonnan keyin ol kelesi ku'ni, azan menen kiyinip, Buxara-Ural gaz trassasına ketti.

Ko'p uzamay ag'am Marat penen keldi, onın' boljawı ras eken. Marat taza u'yimizge g'a'rejet toplaptı...

A'ziyz oqıwshım, usılayınsha, Gu'lzar Qaraqalpaqovanın' a'n'gimesi tamam boldı.

Men olar menen bıyıl'ı jazdın' bir dem alıs ku'ninde, parkte, tosattan ushırasıp qaldım. Azg'ana turıp hal-jag'day sorastıq. A'lle qashan No'kis Cheremushkasınan jay alg'an. Marat institutın pitkeripti. Gu'lzar ko'p o'zgermegen. Tek ko'zlerinin' a'tırapına shamalı jıyırq tu'sipti. Talay-talay tu'nlerde uyqısın bo'lgen qayg'ı-ha'siret, a'lbeste, bunday iz qaldırsa ta'a'jip emes.

Ha'zir olardıń semyası bes jan bolg'an; egiz ul-qız tuwılıptı. Ha'mmesi birge bag'qa seyil etiwge shıqqan eken.

Qosnazar g'arrıg'a aqlıq ul-qızı bizin' menen so'ylesiwge mu'mkinshilik bermey, eki shalg'ayınan tartıp, aylanba karuselge qaray a'ketti. Ol aqlıqları menen u'n qosısıp, baxıtlı ku'lki menen shapqılasıp baratır edi.

-Oynap baratır'anın qaran', u'shewinin' de xarakterleri sa'ykes, u'shewi de bala. Ha'zir u'shewi bir atqa jaylaspa, hesh qaysısı minip aylanbaydı,- dedi Gu'lzar da dawısınan quwanış tolqınlanıp...

Quwan, basqanı da quwant, rus qızı Gu'izar!

Qaraqalpaq da'stanı

(Roman-trilogiya)

Maman biy a'psanası

(Birinshi kitaptan u'zindi)

Juma.

Jurt bul ku'ndi ku'ta' isenimsizlik penen ku'tti. Sebebi bul jerdin' ta'biyatının' o'zi o'zgermeli. Jaz ba, qıs pa, jıldın' qaysı ma'wsimi bolıwına qaramastan, ku'n o'zgerip sala beredi. Jazda da ala-sapıran dawıl turadı. Alıs jaqlardan shan' a'keledi, ko'z ashtırmaydı yamasa jawın boladı, suwdan kiyimlerin' etin'e jabısıp, tislerin'e shan' kiredi. Eldin' xanı G'ayıp xannın' minezi de usı jerdin' ta'biyatına megzes. Qa'pelimde o'zgeredi. Usı ka'ranın urıg'ınday sa'l epkinge qıysayıp qala beredi. Sonın' aldın alıw kerek. Pitiwaja bolıp turg'an isti buzıp, xan wa'desin shaysa, shayıqta da abıray qalmaydı, sol ushın shayıq G'ayıp Xang'a ja'ne bir barıp qayttı. Jaqsı is baslap atırg'anına isendirip marapatlap qayttı.

Ma'jilistin' ku'ni o'zgermedi. Belgilengen juma ku'ni ha'mme jetim emenge qaray ıg'ıldı. Adamlardıń ju'zlerinde ayrıqsha quwanış, a'lle qanday u'mit ushqınları, shadıqorramlıq. Ha'r qaysısında qıylı-qıylı oylar. Qaysı bala dilwar bolıp jen'etug'ının ga'p qılıp o'z-ara tarısadı.

Pikirleri alshaq bolsa da, ba'rinin' maqsetleri bir. Tu'binde arg'ısında bar da'yekli bir bala dizgin alg'ay. Ha'mme izine eredi.

Jetim emendi gilen' ash-arıqtın' u'yi dese boladı. Dumanday japıraqlı. Panasızlar quyashlı ıssını usı ka'rada o'tkeredi. Adam ayag'ı u'zilmegenlikten astı tegis, jerge jabısıp o'sken maysa giya maqpal gilem to'segendey. Sayamanlı, aynalası awıl boyınsha en' go'zzal, ha'r qıylı jasıl sho'p iyisi an'qıg'an xosh jupar iyisli sulıw jer. Qa'yerinde otırsan' da, to'sek talap etilmeydi. U'stin'e girbin' juqpaydı, ızg'ar o'tpeydi.

Issi, lekin ortag'a ot jag'ıladı. Bul Murat shayıqtın' tapqan aqlı. Oylasıq, oshaq a'tirapındag'ı bir u'ydin' oylasıg'ına usasın, wa'deni buzg'andı ot ursın, u'yi jansın!

Xan otıratug'ın jerge, ottan sa'l alıs biyiklew jerge, eki kiyiz benen gilem to'seldi. Kelte ayaqlı xan g'arbızday jılısıp kelip to'sekke shıqtı. Biylerdin jas u'lkenleri – Murat shayıq penen Irısqul biy ortag'a xandı alıp otırdı. Basqa biyler, aqsaqallar, o'zlerinin' jasına, eldegi abırayına, qarawındag'ı xalqının' sanına qaray olardı' u'shewin qorshalap orın alıstı.

G'ayıp xan qalaqtay qısıq basına qara qalpaq kiyip kelipti. Bunısı qaraqalpaqtın' da'stu'rin qılg'anı, quwdın' quyırığ'ınday saqalı ko'kiregine basılıp, kelte moynı bu'gilip otırıptı.

Murat shayıq qayta-qayta jutınıp, ko'zlerinin' aldın aq su'p oramal menen qayta-qayta sıpırdı. Ja'n-jag'ına qaranıp, kelgenlerdin' g'awqıldısı basılıwın ku'tti ha'm xannın' qulag'ına bir na'rse sibırlap bolıp, onın' iyek qag'ıp maqullawınan keyin ko'pshilikke qarap alaqaanın alaqaanına urıp shappatladı. Bul “tınıshlanın” degeni edi.

Jurt siltidey tındı. Murat shayıqtın' so'yleymen degen isharaına barlıq dıqqat awdarıldı.

-Xalayıq, to'mengi qaraqalpaq elinin' a'ziyz azamatları, ga'pime qulaq salın'lar...

Jurtın' ba'ri qaraqalpaqlı. Maysa sho'pli taw ka'narına da'w zamarrıqlar payda bolıp, alıstan qarag'anda, ba'rine bir qara shatır jawıp taslag'anday, qıymılsız, Murat shayıq dawam etti:

-Matam qalpag'ın kiyip kelipsiz, a'ziyzler, matam qalpag'ın kiyip qaraqalpaq atang'an zamanlar izde qaldı. Kewlin'iz kirshiksiz bolsın. Aqıbeti qayırlı bolsın, a'wmiyin!

-A'wmiyn!!!-dedi ha'mme.

-A'ziyzlerim, qulaq salın'lar. “Aq tawdan” posqalı qansha azap shektik, qansha qorlıqlı ku'nlerdi bastan o'tkerdik. Maqsetimiz o'tken awır ku'nlerdi eslew emes. Birpara jası u'lkenler qartaydı, ma'rtebesi artıq, aqlı zıyat xanımız benen sırlasıp edik, xanımız bu'gingi quralpag'a ıqrar etip, adamgershiliktin' joqarg'ı

basqishın etti. Hasıldın' tastan, aqıldın' jastan shıg'atug'ının o'zi aytip, a'ziyz xanımız, jas jigitlerdi sinap, erten'gi el ag'asın izlep tabıwg'a ma'sla'ha't berdi.

-Aqıl ga'p, shayqımız,-dep jurttı gu'wlesti.

G'ayıp xan tu'rgeldi. Alaqanın alaqanına urıp otırg'anlardı tınıshlıqqa shaqırdı. Ottın' a'tirapındag'ı mollam do'gerek jurttıshlıq ses-semirsiz ko'kireklerine qolların bastı. Jawdırag'an qara ko'zler xang'a telmiristi.

-Xalayıq, xalayıq!-dep qırıldadı xan. – Men jas jigitlerge u'sh soraw beremen. Menin' izimnen ha'r urıwdın' bas biyi bir-birden soraw beredi. Din ha'ziretimiz Murat shayıq eki soraw berse erki bar. Eger jas jigitlerden kimde-kim ortag'a taslang'an sorawlarg'a durıs juwap berse usı otırg'an xalayıqtın' ıqlas, muhabbetine sazıwar bolsa “dana” degen ataq aladı. Menin' bas kenesgo'yim boladı. Biy boladı. Bilip qoyın', bul qaraqalpaqtın' a'yyemgi ata-babalarında bolıp, son' batıl bolg'an usıl. Men jan'artıp otırman. G'apılda qalman'lar. Tayar otırın'lar. Dıqqatlı bolın'lar. Birinshi sorawım “Du'nyada xan ko'p pe ya qara puqqara ko'p pe?”

Xan otırdı. Ko'pshilikten mış-mış sıbırılı payda boldı.

-Xanımız, sorawın'ızdı tez-tez sheshse boladı,-dep sıbırladı. Irısqul biy. – Bul sorawg'a Qon'ıratın' Bayqoshqar biyinin' ulı Esengeldi juwap bersin. Adamlar tım-tırıs otırıptı. Atın aytip tu'rgeltsem qa'ytedi, baslap jibersin. Aqırı ko'sh baslanbasa, ta'wekelshi bolmaydı.

G'ayıp xan maqullap bas iyzedi.

-Bayqoshqar biy ulı Esengeldi tu'rgel!-dep dawısladı Irısqul biy.

Su'wen jaqlı, sulıwshıq, su'lingir arıq bala sur shekpeninin' jag'aların du'zestirip, shabbi asıqtay shırp etip tu'rgeldi.

-La'bba'y, biy ata!

-Xannın' sorawına juwap ber, balam.

-Alpıs mın' u'yli qaraqalpaqqa bir xan bar. Sog'an qarag'anda du'nyada xan az, qara puqqara ko'p, biy ata,-dedi Esengeldi.

“Siz ne deysiz” degen na'zer menen Irısqul biy on' qaptalındag'ı xang'a burıldı. Xan juwapqa qanaatlansa kerek, sa'l qozg'alıp mardıydı.

Bul saltanatqa Amanlıqlar da kelgen edi. İzgi qatarda otırǵ'an Amanlıq birden tikeydi.

-Shayıq ata, xanımız ruxsat etse, usı sorawǵ'a men de juwap berip ko'reyin,-dedi.

Biyler xang'a, xan biylerge, jıynalg'anlar bir-birine qarastı. Ko'pshilikten:

-Urıqsat etin'iz, xanımız!-degen hawaz shıqtı.

-Meyli, aytsın, biraq esap bolmas,-dep murnınan min'girledi xan.

-Menin'she, xan ko'p, qara puxara az,-dedi Amanlıq.

Adamlar "haw, aljastı, haw..." dese qaldı.

Amanlıq ornına otırdı.

G'ayıp xannın' qalpag'ı dirildep, saqalı jıbır-jıbır etip ketti.

-So'z bermew kerek edi, buzdı, – dedi biylerdin' biri.

-Ondaylardı bunday jıyınǵ'a shaqırıw qa'te, - dedi ekinshi dawıs.

Maman tu'rgeldi.

-Shayıq ata, xanımız urıqsat etse, men juwap bersem qa'ytedi?-dedi ol ku'ta' a'lpayımlıq penen.

-Sen nesine ha'lek bolasan'?-dedi bir dawıs.- Esengeldi dup-durıs juwap berdi.

Maman onı tın'lamadı. Alg'a ju'rip barıp xannın' aldına bir ta'jim etip, juwap beriwge urıqsat aldı.

-Xalayıq, menin'she, Amanlıq durıs ayttı,- dedi ol. – Ne ushın durıs? Du'nyada o'z kewline xan emes adam joq, sol ushın xannın' ko'p bolǵ'anı dep oylayman.

Adamlar: "Da'l juwap, durıs" desip shuw etti.

G'ayıp xan qızardı. Sonda da sır bermedi.

-Ekinshi sorawım: "adamdı ne azdıradı"?

Bir shoq adam dawıs qosıp, "adamdı kesel azdıradı"! dep baqırıstı.

-Birimlep! – dedi shayıq.

Ja'ne bir shoq tın'lamay "adamdı joqshılıq azdıradı" desti.

Xan qısıq shekesin qos qollap qısıp, tu'rgeldi ha'm g'a'zebetlendi.

-Bilip qoyın', biyta'rtiplik etsen'iz, tarqatıp jiberemen, tarqatıp! Tu'sinin'!

Ha'mme qaytadan tınıshlandı.

-Xanımız, urıqsat etin'iz, - dep Maman ja'ne tikeydi. - Ba'lkim, berilip atırg'an juwaplar durıs shıg'ar. Biraq, bunday sorawlarg'a juwap beriw ushın oylanıw az. Ko'p jasag'anlar biler, ba'lkim. Menin'she, adamdı qulaq azdırsa kerek, xanımız.

-Juwabın' maqul, balam, - dedi xan birden. – Men haqqındag'ı shug'il so'zlerge qulaq aspaw kerek. Azıp ketesiz.

-Ba'rekella, Orazan ulı, - dep maqulladı otırg'anlar.

Xan sergeklendi. Kewillendi.

-U'shinshi sorawım: “adamnın' dizgini nede?”

Hesh kim qıbırlamaydı. Maman ja'ne tikeyip, qa'dimgisinshe juwap beriwge urıqsat aldı.

-Xanımız, adamnın' dizgini tili bolsa kerek. Tilin tıymay adam irkilmeydi, aqırı.

Xan ja'ne maqulladı. Endi sorawının' tamam bolg'anın, juwaplarg'a kewli tolg'anın aytıp, Murat shayıqqa na'wbet berdi.

-Men bir soraw beremen, - dedi Murat shayıq. Aqıl to'rkini nede ekenin kim aytıp beredi?

Heshkim qılt etpedi. Maman Amanlıqqa bir na'zer tasladı. Amanlıq tu'rgeldi ha'm xan aldına kelip iyildi.

-Aqıl to'rkini sabırlılıq bolsa kerek, shaykımız,- dedi ha'm ornına barıp otırdı:

Shayıq:

-Oyımın' to'rkini tabıldı, -dep saldı. –Men ushın bir sorawdı awılımızdın' axunı Eshniyaz axun berse qa'ytedi?

G'ayıp xan shep qaptalına burıldı. Irisqul biy maqullag'an tu'r bildirdi.

-Menin' sorawım: to'sektin' hasılı ne boladı?- dedi Eshniyaz axun.

Esengeldi a'welgisinshe shalt tu'rgeldi.

-To'sektin' hasılı jaynamaz boladı, xanımız, -dep ol xannın' aldına barıp eki bu'gildi. Onın' ha'reketin de, juwabın da Irisqul biy menen Murat shayıq ten' maqulladı.

Gezek Irisqul biyge keldi, biraq ol kishipeyillik etkisi keldi me, gezegin Ubaydulla biyge o'tkerdi.

-Xanımız, - dedi Ubaydulla biy xang'a burılıp: Menin' sorawım sizikine taqabbil. Aytsın jigitler, “elde bay ko'ppe ya jarlı ko'p pe?”

İzgi qatardan Allayar tikeydi. Biyler onı unatpadı. “Otırsın, kerek emes”, “aldı menen o'z nanın tawıp jesin” dep g'awırlastı. Qozg'alan` payda boldı. Shayıq Mamannın' ko'zqarasınan bir na'rse uqqanday xang'a bet burdı.

-Xanımız, bir saparg'a usı balag'a da urıqsat etersiz be?

Xan bas iyzedi.

-A'y, bala, dedi shayıq. – Xanımız ullı rehım menen urıqsat etti. Ayt. Qısqa ayt.

-Menin'she, hu'rmetli biyimiz, mal baylıg'in aytıp otırg'an joq. Tosınnan bir shabıwıl bolsa, wa'ssalam, malın' ketedi. Baylıq degen na'rse adamnın' qa'na'a'ti. Kim qa'na'a'tli bolsa sol bay. Ma'selen, ku'ndegi toyg'anıma, men qa'na'a'tshilmen. Usı elde mendeyler ko'p. Sonın' ushın du'nyada bay ko'p.

-Baylıq qa'na'a'tte,-dep g'awırlastı ko'pshilik.

Endi Irisqul biy soraw berdi.

-İshi da'rtli adamdı qalay bilse boladı?

Bir kese chay ishıngeshekem heshkim da'rpenbedi. O'z-ara sıbırlı ko'beydi. Biyler otırg'anlarg'a qarap telmiristi. Irisqul biy qıyın soraw bergenine hawlıqtı. Xang'a qaradı. Xan Murat shayıq penen basqa sultanlarg'a alma-gezek burıldı. Usı waqıtta Maman tu'rgeldi.

-Xanımız, -dep ol a'detinshe xang'a kelip ta'jim etip juwabın basladı. – Adamnın' ishki da'rtin eki mu'shesinen ko'rse boladı. Birewi til, ekinshisi ko'z. Da'rt tilge ursa ko'p so'yleydi, ko'zge ursa jılaydı.

-Taptın', bala. Lekin, bunı kimnen u'yrendin'?

Maman jasırmadı. Kuzma Borodin degen orıstı dıngeshe u'yretip ju'rip esitkenin ayttı. G'ayıp xan selk etti. Qalpag'ı tusıp kete jazladı. Xalayıqtın' awzı ashılıp an-tan' boldı, sıbırlı ko'terildi. Na'wbet Da'wletbay biydiki edi. Heshkimdi ko'rmegensidi, hesh na'rse esitpegensidi. Pa'rwayı pa'nseri halda tu'rgeldi.

-Xanımız, xalayıq, menin' sorawım joq. Orazan ulı Mamannın' danalıg'ana bas iyemen, - dep otırdı. Bul ga'p a'welgi sıbırlılardıń u'stine mala basıp jiberdi. Ha'mme dawıs qosıp shuwladı. "Maman dana", "Maman..." Arasında Amanlıqtın', Esengeldinin' atları ayıldı. Bul ala-sapıran dawıstı basıw ushın G'ayıp xan ırǵıp tu'rgeldi. Alaqanın alaқанına urdı. Dawısının' barınsha baqırıp so'yledi.

-Xalayıq, sabır etin'iz. Biyparıq bolman'ız. Kimnin' dana ekenin ko'rdin'iz. Qulaq penen esittin'iz. Biz Murat shayıq ha'm biyler menen azg'ana ma'sla'ha'tlesemiz. Kim dana ekenin aytamız.

-Ha'zir aytılsın! Mamang'a qılaplıq qılınbasın! Maman dana! – degen dawıslar basqa dawıslardı basıp, dalada u'stemlik su'rdi. Xannın' ko'zleri apalaqladı. Jurt shıdatpadı. Xan ha'zir juwap beriwge ma'jbu'r boldı.

-Qon'ıratlar basıldı. Yabılar aqıllı shıqtı. Maman jen'di,-dedi.

Murat shayıq shın kewli menen ırza bolıp, u'nsiz g'ana ku'ldi ha'm tu'rgelip xannın' shalg'ayınan su'ydi.

İrisqul biydin' kelbeti Murat shayıqtın' kelbetine usag'an. Jasları katar, tek kiyimlerinde ayırma bolg'anı bolmasa, jıynalg'andag'ı maqseti de bir sıyaqlı edi. Xannın' ha'zirgi ga'pinen keyin İriskul bydin' moyının birew sındırıp ketkendey to'men en'terildi. Xan kelte adımlar menen gibirtiklep ju'rip "yashan' yabılar, yashan'" dep Mamannın' moynına biy belbewin bayladı. "Menin' ken'esgo'yim, atshabar bahadırım bolasan'" dedi.

Jurt ja'ne ha'r qıylı pikir aytıp g'awırlastı, ko'pshilik maqullag'an menen narazılar da tabılıp atır. Murat shayıq abıraydı qoldan jibergisi kelmey:

-A'ziyz biyler, toyımız bar, miyman bolın'ızlar, - dep dag'azaladı.

Ha'r urıw ha'r jerge shoq-shoq bolıp, o'z-ara ma'sla'ha'tke jıynaldı.

Qon'ırat biyleri namısqa ku'ta' buwlıqqan edi. Bir-birine qabaq u'yıp, xabarlaspay turıptı. İrisqul biy olardı bir jerge toplaп tınıshlandırıwg'a niyetlendi.

-Biyler, - dedi ol. – Bir g'abırısıq ketse kerek. Murnın'ızdın' tesigi to'men qaramasın.

Biyler o'z-ara ton'qıldastı. Biri yabılardıń aldında masqara bolg'anına qıynaldı. Ekinshsi ko'pshiliktin' aldında qon'ıratlar namıstı qoldan bergenine

o'lgisi keletug'ının ayttı. U'shinshisi ko'pshiliktin' aldında qızartıp ju'rekke qoz basqan xandı ayıpladı. Ja'ne biri bu'gin yabılardıń toyında qalsa, a'bden qorlanatug'ının eskertti. Irısqul biy ba'rine da'liyl taptı.

-Bu'ginnen baslap ka'rwan joldı qorıw na'wbeti qon`ıratlardiki.

Utilg'ang'a ishi-bawırı qansha g'ıjlasa da xang'a kelip, ketiwge urıqsat soradı. Xan zorg'a tur eken "barın'lar"-dedi. Irısqul biy Murat shayıqqa da, yabılardıń basqa bir biyine de xabarlaspadı. Tu'neriwi menen bir u'zik bulttay atlılardı baslap awılına jol tarttı.

Yabı urıwının` biyleri toparlasıp Mamandı alma-gezek su'yip ju'r. Ustazı Murat shayıqqa birim-birim ta'jim berip melle shapan`nın` shalg'ayına man'layların tiygizip atır. Olarg'a ayrıqsha na'she ha'm qızg'anısh penen qarap kıtay urıwının` biyleri tur edi. Xan ko'rip qalıp Da'wletbay biydi jekke shaqırıp aldı.

-Ayt, biy. Qıtaylardın` oyı qalay?

-Bul isin'iz benen jaqsılıq samalın estirdiniz, xanımız. Jan'a da'wran baslansa kerek, -dedi Da'wletbay biy.

Xan mıyığ'ınan ku'ldi. Ko'k jiydedey kelte bas barmag'ı menen aq murtların ayırdı, ketik tısların ıstı.

-Quwan, quwan, biy,-dedi gu'rjik moynın aspanga qaratıp. – Biraq, abaylı bolın'ız. Yabılardıń ko'kiregi qıtaylardın` ko'kiregindey emes. G'apılda qalsan'ız, yabılardıń tabanına tu'sesiz. Yabılar tabang'a tu'skendi ayamaydı. Jenship jiberedi.

Da'wletbay biydin` ko'zleri alaqlap, tili tıg'ıldı. Ashıw keredi me eki iyninen dem alıp bir gu'rsindi. So'ylemedi.

-Bar atlanın'lar, biy namısı-urıw namısı, -dep xan kelte baqayların taltan'latıwı menen, quwanısıp atırg'an yabılar toparına qaray ju'rip ketti.

Shayıqqa xabarlaspastan Da'wlebay biy de atlandı.

Bir shette Amanlıqlar da shog'ırtpaqlasıp, o'z-ara g'awırlı kurdı: olardıń oyınsha, biy belbewi Amanlıqtın` moynında bolıwı kerek edi. Zorlar zorlıg'ın qıldı. So'yletpedi. Aqıllı so'zi bar tildin` erki bolmadı. Qıbırlatpadı.

Abıraylı a'ke bolg'anda, ana bolg'anda, mal-da'ske bolg'anda, ba'ri gu'lalagu'l bolar edi.

-O'ydemen'ler, Maman bar, -dedi Amanlıq ha'mmeni juwmaqlap. – Awillarımız u'stinen toqshılıq samalı esetug'ın boldı.

Amanlıqqa barlıg'ı isener edi. Ju'zlerinde quwanış payda boldı, kishkeneleri bul ga'ptin' ma'nisin uqpay, taw etegindegi awıldın' u'stine na'zer tasladı. Allayar ha'r qashang'ı a'detinshe birewdin' qulag'ına shertip jiberdi.

-Anag'an qaran', samal yabıldarın' toyına un u'yirip kiyatır. G'arqa'lla'ziy toyamız, -dep qubla bettegi dalan'lıqta ko'terilgen quying'a qol shoshaytti. Joldasları duw ku'listi. Amanlıq qızardı.

-Meyli, kettik. Maman ag'a ılashıg'ımızg'a kelip ketkenlerin umıtpas, -dedi Allayar basqalardı isendirip.

Kim qanday ga'p aytsa, ba'ri qula dalag'a ayıldı. Maman atqa mingizildi. Biy boldı.

Murat shayıq Qon'ırat penen Qıtay urıwlarının' ne sebep ketkenin tu'sinbey, izlerinen atlı shaqırtıwshı jibergen edi; qaytıw bılay tursın, xabarlaspadı da. Onın' menen yabı urıwının' toyı buzılmadı. Sebebi, G'ayıp xan qatnastı. Sultan inileri, balaları menen qatnastı. Toy u'sh ku'n dawam etti.

TO'LEPBERGEN MATMURATOV

(1939-1984)

Su'ysiniw

Ata-babam er bolg'an eser bolg'an,
Tariyxtın' arbasına ko'sher bolg'an.
Baqırıp so'ylemese esitpegen,
Kewil ku'yin aqtarg'an qosıq penen.
Haq kewil adam bolg'an an'qıldag'an,
Qolında almas qılısh jaltıldag'an.
Tiline kelgen ga'pti qaytarmag'an,

Jawına da o'tirik aytalmag'an.
Qaytpag'an xan aldında kishirmegen,
Onsha isi bolmag'an usıl menen.
Batırı jawg'a shapsa o'rkenlegen,
Shesheni so'zge shıqsa ko'rkemlegen.
Aytsın dep bizlerge ga'p qaldırmag'an,
So'zge jol salıp ketken dan'g'ırlag'an.
So'zimiz so'zlerinin' do'geregi,
Ata-babam ne degen sheber edi!

SHAWDIRBAY SEYITOV

(1937-1997)

Qaytarıp ber menin' A'miwda'ryamdı

«Tilin'nen bez!» – dedi, bezdim tilimnen,
«Dinin'nen bez!» – dedi, bezdim dinimnen,
Aldın'da bozlayın bolıp boz ingen.
Allam, a'piw etkil awır gu'namdı.

Sheshenge sıyındım aldadı meni,
Ko'semge sıyındım aldadı meni,
Basqa sıyınarım qalmadı endi,
Ra'him a'yilegil, qıynama jandı.

Bendem demey-aq qoy, tilensem de nan,
Sennen soramayın taji- taxt, iyman,
Ha'tte, dozag'in'a tap-tayın turman,
Tek sen qaytarıp ber, A'miwda'ryamdı.

Bizdi tartıp talay xannın' darına,

Sen qırın qarag'an zamanları da,
Xalqım qırılmag'an A'miw barında,
Saqlasan' saqlay go'r A'miwda'ryamdı.

Sorlı peshanamnın' sorın juwayın,
Anamnın' sor ashqan go'rin juwayın,
Mag'an awız suw ber erin juwayın,
Qaytarıp ber menin' A'miwda'ryamdı.

A'miwimdi buwg'an jılan bolmasın,
Ha'm suwın uwlag'an ılan' bolmasın,
Araldı qurıtpaq joban' bolmasın,
Qaytarıp ber menin' A'miwda'ryamdı.

O'zin' a'dalatlı, o'zin' haq bolsan',
Ba'rshe xalıqqa a'dil qaramaq bolsan',
Qaraqalpaq xalqın qırmayjaq bolsan',
Qaytarıp ber menin' A'miwda'ryamdı.

Qashqın

(Povestten u'zindi)

Ekinshi ku'n

Ku'n arqan boyı ko'terilgende u'yinen shıqqan Qanlıqlısh a'weli atın dusmal menen aydadı. Qalay da hayalının' arqag'a qashatug'ını, onda da keshegi o'zi ko'ship kelgen dusmaldı bag'darlaytug'ını og'an bes sawsaqtay ma'lim. Ha'tte, ol ha'r jer, ha'r jerden qumg'a emeski tu'sken izdi de ko'rip qalıp ju'rdi. Biraq, onın' qanday iz ekenin ayırıp tanıw qıyın edi, iz bolg'anda da bul do'gerekte o'zinin' u'yindegilerden o'zgenin' ju'riwi gu'man. Maldın' izi bolsa da, ol Qanlıqlıshniki,

o'ytkeni, bul a'tirapta usınnan basqa mallı da, malsız da adam joq. Biraq mınaw – adamnın' izi, a'tten', go'nerin'kiregeni g'oy, bolmasa, qashshan-aq tanır edi...

Ku'n pitegene bultlasıp kiyatır. Attın' ju'risi jedelli. Ha'zir ko'lik ayaytug'ın waqıt pa, ha'r jerden bir iz jilt etken sayın attın' sawırsına qamshı da shırp ete qaladı. Bir gezde onın' ko'zi shayday ashılıp sala berdi. Attan jumalanıp tu'sti de, espe qumg'a shala ko'milgen aydınlını suwırıp aldı. Ol tanıdı bunı, bayag'ı talawdan a'kelingen aydınlı. Aydınlının' jatırğ'an ornın tırmaladı, ash qasqırday artına burqıratıp pa'njelep qum shashtı, iyiskelep ko'rdi. «Durdı degen don'ız ashıw u'stinde o'ltirip ketken bolmasın!». Tag'ı, tag'ı tırmaladı. Qollarına shashı ilinbespe eken, joq, hesh na'rse joq. «Usı do'gerekte bir jerge jaylag'an bolmasın!». At u'stinde qara ko'rim jerlerdi timiskilenip aylandı, joq, da'rek joq. «Haqqa ta'wekel, alg'a ju'riw kerek pe, ju'riw kerek, ba'lkim, bir jerden jan'araq iz shıg'ıp qalar...»

Qum arasınan talay-talay jog'alg'an botanı izlep ka'mbillesip qalg'an izshinin' boljawı qa'te ketpepti. Tu'ske taman azang'ı shıqtın' tabı a'dewir kewip ketken qumnan emeski iz tag'ı shıg'a basladı. Bul bag'anag'ı izlerge qarag'anda a'dewir anıg'ıraq edi. Jumbaq jeri – qaptalında bir jortqan an'nın' da izi bar. Ya iyt ertken shopan ba eken. Bul man'ayda Durdı menen o'zinin' gu'n'inen basqa kim bar? Ya Nesiylbelige Sırtlan ere qoydıma eken?» «Hayalımın' izine ash qasqır tu'sken bolmasın!» degen oy sap ete qalg'anda g'arrının' tu'ksiygen tu'kleri ta'rriyip sala berdi. Onın' qorıqqanı da ta'a'jip emes, eliw bes ba'ha'rdi jerdin' astında o'tkerdi me ol? Qashıp usı sahranı panalag'alı qızıl ma'kiyen urlaytug'ın shag'aldın' da, quyırq taslap, izindegi eki tazının' basın urıstırıp qashatug'ın shalquyırq tu'lkinin' de talayın ko'rgen. Ba'rinen de jamanı qasqır. Qasqır o'lse de go'sh dep o'ledi. Qasqırdag'ı qa'siyettin' ba'ri Qanlıqılıshqa burınnan ayan. Hayalın anaw qırdın' astında g'arrı qasqır julqılap atırğ'anday...

* * *

Qashqın quyashtı shıg'ara berip, salqın menen ju'rip qalayın degen oy menen tag'ı at shaptırım jer ju'rdi. Qaptalında adımlap kiyatırğ'an Sırtlan kem-kemnen bo'ksesin bultan'latıp jortpag'a qaradı. Nesiylbelige iyti o'zinen bezip, a'lle

qaylarga qashıp baratırǵanday ko'rindi. Atın aytıp shaqırsa, artına qarap turadı da tag'ı jortadı. So'yte-so'yte bir-eki shoqalaqtan o'tip, iyt ko'zden g'ayıp boldı... Kelinshek birese elewsiredi. İyt te bolsa jalǵız jolawshıǵa a'dewir es boladı eken g'oy.

To'bishikler bir sazдын' bo'zindey usas bolǵanlıqtan ayırıp tanıw og'ırı qıyın. «Aqshamǵı ne degen juwırısqa, Qanlıqılıstın' go'ne qıslawı artta qaldı g'oy», dep oylag'an edi kelinshek. Oyı push bolıp shıqtı. Bir-eki asıwdan asqannan keyin barıp tanıs shoqalaqlar duslasa basladı. Da'slep ol o'z ko'zine o'zi isenbedi. Tag'ı shıq la'mlegen iytarqa, shoqalaqqa zorg'a shıqqan gezde tula bedeni juwlap ketti. Qalay qarasan' solay qara, ko'tere shoqalaqtın' ortasında Juman ka'ldin' basınday jaltırıp taqırlıq jatır. Go'ne to'lenin' awızı oyılǵan go'rdey ısırt tartıp, alıstan-aq ko'rindi. Qashqınnın' ju'regi du'rsildep sala berdi. To'lenin' erneginde shon'qayıp otırǵan Sırtlan quptan namazına uyıǵan Qanlıqılıshqa usar edi...

* * *

Qanlıqılısh ha'r to'bege at ushıradı. Qolın ko'legeyleydi de, aspan menen jerdı tutastırǵan sansız sabaqtay no'ser sızıqlarının' arasınan a'tırapqa na'zer taslaydı. Ha'mme na'rse elekten qarag'anday buldırıp ko'rinedi. Shala soqır ko'zleri tu'bindegiden arını bayqay almaydı... To'belikten jumalag'an qan'baqtay bolıp tag'ı ıldıyǵa qulaydı, tag'ı qulaydı. Tag'ı ıldıy, ıldıy, ıldıy! Qaran' qalg'ır, bul do'gerektin' ıldıyı ada bolmay ketti g'oy...

* * *

Ashıwǵa buwlıqqan Durdı ele atın qamshılap kiyatır. Qayta-qayta bir ıyıǵına awǵan mıltıǵın du'zestirip qoyadı. Qansha asıqqan menen jol o'ner emes. Ko'ktorı Qarajıldırımǵa qarag'anda, a'dewir shaban edi. Qamshı tiygen waqıtta bir zaman shabadı da, tag'ı o'zinin' u'yrenshikli «piyada porsan'ına» basadı. Usı waqıtqa shekem quwıp aydamag'an iyesine hayran qalıp ta kiyatırǵan shıǵ'ar. Birdeyine qoydan ozıp ko'rmegen jay basar, a'ytewir, adımın asıqpay basıp kiyatır. Biraq ele berin ter shıǵ'ar emes. Onın' baltırday juwan jilinshigine sonsha ju'rilgen jol da, ombalag'an qum da ele iynenin' ushınday ta'sir etti me dese. Durdı atının' jalqawlanıp kiyatırǵanın bildi, biraq sharshatıwǵa asıqpadı. Tek iyesin alıp

qashıw menen qashqındı quwıp jetiwge g'ana talping'an. Qarajıldırımǵa bu'gin bolmasa erten' atının' pa'rawan jetetug'ını jigitke ayan edi. Onın' u'stine bul at Qarajıldırımǵa qarag'anda izshil de. Aldındag'ı taqıyaday-taqıyaday attın' izi tu'we sahrada adasqan qoydın' qurttay izin de talay-talay quwıp ko'rgen. Jortsa da, shapsa da izden ko'z ayırmay kiyatırǵanı da sol.

* * *

Anaw-mınaw la'mgershilikti ko'rdim demeytug'ın qum a'dewir ho'llenip qalıptı. Sog'an qarag'anda «bir talay jatsam kerek», dep oyladı. Azang'ı uyqısıraw degennen nıshan da qalmag'an. Talıqsıwdın' **keyin bılamajar** bir tu's aralas uyqıǵa aylang'anın kelinshek kele-kele sezineyin dedi.

Aspan sarqılǵ'an qabaqtay tamshısın siyrekletkendi. Bult barg'an sayın qublag'a serpilip mayda silpi qaldırıp baratır. Qashqın qumanın shayqap-shayqap ko'redi, «ele go'r bolmaptı» dep qıynalıwı menen qumandı qorjing'a saldı. Jer jırtqan paznaday ga' jarqıldap, ga' ko'milip, bult arasınan a'dewir en'keygen quyash ko'rinip qaladı...

Batıs jaq sha'mbesi ting'an chayday ashılıp shıǵ'ısqa jumbarshaqlang'an aqsha bultlardı gu'mis qanat etti. Ja'ziyra demlegen palawday puwlasıp, jer sorıǵ'a basladı. Qubladan bir toda aq quw jipekten suwırılǵ'an sabaqtay shubar bulttan suwırılıp shıqtı da, shıǵ'ısta buldırag'an shoqalaqtın' tusına barg'anda pa'ske sırg'ıdı. Ele sho'li basılmag'an kelinshektin' yadına tag'ı suw tu'sti. Aq quwlar onın' qıyalların ko'llerge baslap tamsandıra berdi. Qumandag'ı sılıqıldap kiyatırǵ'an suwg'a ha'wes etedi, biraq ha'zir ishiwge bolmaytug'ın edi. Erten' ku'n g'ıjlap janbay ma, torsıldag'ı a'bden kewip, jan alqımg'a kelgende g'ana onnan bir jutpaqshı.

Qashqın to'beliktin' tusınan o'te bergende ba'lent ko'kte pa'tpelektey jelbirep, sharıqlag'an shag'alag'a ko'zi tu'sti. «Bunda neg'ıp ju'rgen?!... Nesiybelinin' ju'regi asaw tayday tuwlaydı. Shortanbay boyınan shıqqalı ko'rgen shag'alası usı edi. An'ırayıp qarap qalg'an ol da'slep o'z ko'zlerine o'zi isenbedi. Sol gezde ekinshi, u'shinshi shag'alalar sharıqlay basladı, oy jarıqlıqlar-ay! Aspanda zir-zir qatıp to'men shu'ylikkenin ko'rgen son' endi suw barlıǵına

gu'man qalmadı. Shoqalaqqa o'rmelegenshe asiqtı. Al to'benin' basına shıg'a bergende ko'z ushınan botanın' ko'zindey do'n'gelegen aydın jaltıradı. Aydın! Qumay ko'zlerin uwqalap-uwqalap qayta qaradı: sag'im bolıp ju'rmesin!...»

Tez barmasa ko'ldin' suwı tartılıp ketetug'ınday shashların jelbiretip alg'a zımıradı. Quman tu'binde ele suw sın'g'ırlaydı... Suw-Suw uw!

Bara sala qamıslıqtı qaq ayırıp, qırıq jariq bolg'an la'blerin bastı. Usı waqıtta ol qayırdan shorship, qayta ko'lge tu'sken aq marqag'a usar edi. Hay-hay!-hay!...

Suwg'a qanıp-qanıp alg'an Nesiyyeli usı gezde ha'mme na'rseni, barlıq qa'wip-qa'terdi, qullası, ha'mme na'rseni umıtqan edi. Ko'zdey do'n'gelengen ko'ldin' kirpigindey mayda su'yriklerdi mayısqaq barmaqları menen sıypap oynaydı ol, julıwg'a hasla ko'z qıymaydı-aw, hasla ko'z qıymaydı! A'lle qanday bir haywan shalıp otlap ketken su'yriklerdi ko'rip qattı qıynaldı ol. O'zin Dawıtko'ldin' boyında otırg'anday sezer edi. Ju'rekti sırlı jubanısh biylep qosıq aytqısı keledi. Qa'ne, baslap jiber, Nesiyyeli degendey su'yrikler sıdırlasadı. Al, aynasız jetim qız, sen-aq qara degendey aqsha bulıtlar tıp-tınıq aydınnan su'wretin alıp qashadı. A'ne, ol mo'ldir suwg'a u'n'ildi de qashqalı beri ja'ziyradan da'slepki adamın ko'rdi. Dolang'an aq jipektey tolıqınlag'an sa'wlesinen qumay ko'zlerinin' aynalası za'rre ko'gis tartqanın sezbeıydi. La'blerinin' anardı'n suwınday qıp-qızıl ekenin bayqaydı. «Tu'sip qalmadı ma?» degendey pistedey murnının' on' qaptalındag'ı qara tarıday qaldı sıypap ko'redi. Su'yrikler: «tag'ı – tag'ı qosıq ayt, bizler de u'n qosayıq» desip sıbırlasadı. Qa'ne, qa'nday qosıq bileıdi eken? Ol dizeırliginen kelgen suwdı sambırlatıp sırtqa shıqtı da, umıtıp qalg'an qosıg'ın eslegisi kelgendey oyg'a shu'mdi. Kewilinde bir sırlı namalar, ırg'aqlar shertiledi. Ko'z aldına Dawıtko'l, og'an baydın' g'unanın minip kiyatırg'an Jan'abay elesledi. Sonda jigit qanday qosıq aytqan edi, qanday?! Ha', «Jaman shıg'anaq!...» Onda Nesiyyeli suw qabag'ın arqalap Dawıtko'ldin' suwatına baratır edi. Tog'ay arasınan a'ri mun'lı, a'ri jag'ımtallı nama sharıqladı. Qa'dimgi, ha'mmenin' uyıp tın'laytug'ın «Jaman shıg'anag'ı» ekenin birden-aq an'g'ardı-aw ol sonda. Biraq Jan'abaydın' bunshellı xoshhawaz ekenin sira' bilip pe! O'mirde dawısın shıg'arıp ın'ıldag'anın esitip ko'rmegen jigitte ne a'ndiysheler barın kim bilsin. «O'ypbey, lapızının' ken'in-ay!... Tog'aylardı

gu'n'irendirip jiberdi!» Qız da'slep qosıqtı Jan'abay aytıp kiyatır dep sira' oylamag'an edi. Qosıqtı bo'lip «shu'w!» degende barıp an'lap qaldı. O'zin ko'rse aytpay qoyatug'mın, a'ri jigitti, a'ri o'zin uyaltıp alatug'mın sezgen qız suwatqa sozilg'an ayaq soqpaqtan o'zin tasag'a tartqan edi. Xannan xabarsız da'w tulg'a dawısının' barınsha biyma'lel gu'n'irendi.

«Ko'lge qashqan aman qalar,
Ko'p ishinde seni qa'ler,
Qashpag'andı yawmıt alar,
Ko'lge qash, yarım, ko'lge qash...»

Ol sonda usı qosıqtı uyıp tın'lag'an edi. Qosıqtı Jan'abay Nesiyselige arnap o'zi shıg'arg'anday, endi sonı qızdın' tın'lawı ushın bilqastan aytıp kiyatırğ'anday sezilgen edi sonda. Son'g'ı waqıtta, a'sirese, baspashının' g'alawıtı shıqqalı el arasına ko'p taralg'an qosıq ekenin de umıtqan edi. Nesiyselisi sın'sıp usı qosıqtı ayttı. Biyma'lim ko'l jiyegindegi su'yrikler qosıla sıldırılaraq boladı. Da'slep o'z dawısından o'zi shorshing'an kelinshek bara-bara o'zinen o'zi bosasıp eljirey tu'sti. Shın'qobız la'blerinde emes, ju'reginde shertilip atırğ'anday ko'rindi. Son' «Jetim qız», «Jetti asırım» namaların sın'sıdı. «Baxtım qara bolsa jılamayın ba?» degen qosıg'ı a'bden kewlin bosatıp qumay ko'zlerine jas antalattı. Og'an o'zine qosılıp suw da, anaw alısta qanatların taraqlasqan aq quwlar da sın'sıp atırğ'anday seziler edi.

A'ri tınıg'ıp, a'ri mawqın basıp alg'an kelinshektin' tazalanıp alg'ısı keldi. «Uyalg'anday heshkim joq pa?» degendey a'tıraptı bir sholıp o'tti. Son' gu'lla'n kiyimlerin jag'ada qaldırıp tıp-tınıq suwdı tırjalan'ash sambırlatıp ala jo'neldi. Suw juwan sang'a qapqanda appaq to'sin aydıng'a bastı. Biraq aq to'sin dirildetip shalqasınan jata sala ko'ship baratırğ'an bulıtlarğa mashqı etip qaradı. Aq qag'azday minsiz tulg'a ko'k sho'lmekten ko'ringendey suw astınan ag'aran'lar edi. Usı bir la'zzetli payıtlarda jas dilbar u'yirin tabaman dep, usha-usha qanatı talg'anda za'rre dem alıw ushın gezlesken ko'lge shomılıp atırğ'an quwg'a, japadan jalg'ız adasqan aq quwg'a megezep ketti. Ol ornınan turıp jiyren saqal ko'p batqan g'az moyınların juwdı. Ju'ziktin' periwza qasınday mo'ldir tamshılar appaq to'slerinen, qızıl ju'zlerinen sırg'anap-sırg'anap ja'ziyrada jabısqan qum qılawların

shayıp-shayıp ketip turdı. Appaq to'sinen to'men sulag'an qap-qara qos burım, kelinshekti tirjalan'ash shomılıp atırg'an suw perisine usatar edi. Go'zzallıq perishtesi suwdı shashıratıp sırtqa shıqtı.

Elden shıqqalı ko'lge shomılıg'anı usı edi, boyı jep-jen'il bola qoydı. Kiyinip bolg'an son' shırpıldaq tolqın altın qılawların shayıp ketip atırg'an qumlu jag'ag'a otırdı da qorjının ashtı. Qaptalında jag'ımpazlıq penen quyrıg'ın qıypaqlatıp atırg'an iytkе shappattay nan saldı. O'zi de meylinin' alg'anınsha g'awzandı, bunday suw endi taptıra ma degendey ko'lden qayta-qayta simirdi. Hay-hay, erkin jutqan bir jutım suw-ay!...

Batıp baratırg'an quyash ko'p-ko'mbek aydındı altın nurları menen sırlap taslag'an edi. Tolqın jollarında qanqızıl nurlar oynaydı. Qashqınnın' ju'regi a'lle nege ha'wliredi, a'lle bir jaqqa asıg'adı. Qumanın shimpildetip toltırıp qorjing'a saldı. Tap bir qıyg'ısı kelmey turg'an adamday ko'lge ash na'zerin jiberdi. Son' iytin ertti de bir shoqalaqtan asıp, ko'zden g'ayıp boldı...

İz onı qum ortasındag'ı ko'lge baslap kelgende ımırt jabılıg'an edi. Qanlıqılıstın' girewlingen shegir ko'zleri usı qaran'g'ılıqtın' o'zinde-aq patlıy'g'an izlerdi at u'stinen shalıwg'a a'zzilik etti. Endi ol attı jetegine alıp, gu'rbek urlawg'a baratırg'an urlıqshıday, bu'kshen'lewge qaradı. Usı barısında sarı qawınnın' iyisin sezıp, qarıqtı timiskilengen urı iytkе, birese, tasqa tamg'an qandı jalap baratırg'an ash qasqırg'a usap keter edi. Bo'ksesin ton'qaytıp, mine, ol jag'ag'a keldi. «Minamanda dem alıptı!...» dep gu'birlengeni de sol may bo'kseden a'lle bir ba'le tu'yıp jiberdi me! Za'rresi qalmag'an g'arrı birden wa'a'a'a'a'a'! ... dep jan ushıra baqırıp jiberdi de etbetinen quladı. «Qozg'alma! Degen ha'mirdi ku'tti. Mine, ha'zir oq gu'rp etedi, degen oy kelgen sayın en'sesi jibir-jibir ete qaldı. Biraq buyırılı ho'ktem ses te shıqpadı, miltıq ta ko'shirilmedi. Esen'kirep qalg'an g'arrı da'rhal esin jıyıp, ishinen iymanının' jartısın u'yirip boldı, ele jim-jirt. Hu'reylenip, «Bul ne atpaydı?!» qoltıg'ının' astınan a'ste artına qaradı, hesh kim joq. Qanatına oq tiygen bu'rkittey shalg'ayları salbırıp apıl-tapıl ornınan o'rre turdı da, to'rt o'rimli qamshı menen ele bo'ksesine u'n'ilip turg'an attı aldırıp jiberdi. «Ju'regimdi jardıń g'o, harram qatqır!». Adamday aqıllı ja'niwardın' bılay etip dorba silketug'in waqıt boldı» degendey etip bo'ksesinen

tu'ygenin sonda barıp bildi. Tikke shansılıp qaymıqqan at qayta juwasıg'anda g'arrının' qorqınıştan patlıyg'an ko'zi de ornına tu'sken edi. İzdi qayta «iyiskegen» quwg'inshı, shırpıldıq tolqın jalap qaytıp atırg'an do'n'gelek sızıqtın' ornın ko'rip: «Mınaw qumannın' izi g'oy»,— dep gu'birlengeninde qamis arasınan bir qurbaqa «wırrıq,wırrıq», dedi juwap retinde.

* *
*

Arqa batıstan qaraltımı alaquaday juldız jarqıraydı. Aysultan apanın' ko'rsetken juldızı. Sho'ıde adasqan shopan da, o'zi qusag'an birli-yarım qashqın da sol juldızg'a qarap diydine jetetug'in qusaydı g'oy. Qublag'a ko'shken ka'rgan onı arqasına alıp ju'redi eken, niyetin' arqa bolsa, a'lbeta, sonnan ko'z ayırmawın' kerek. Qashqın da sol juldızdı dusmallap keledi. A'miw aydınlarında usı aqshamları sol juldızdın' sa'wlesi dirildep turg'anday ko'rinedi og'an. İyesin bunshelli alısqa baradı g'oy dep da'slep oylamasa kerek, a'weli jortqan iyttin' shontan'lag'an quyırığ'ı kem-kemnen putına qısılıp baratır. Ayag'ın adım-adım atlap, iyесinen bir adım alg'a ketpeydi. İyesine de iytinin' usınısı jag'ar edi, qulazıg'an du'zde jalg'ız jolawshı ushın bunday qaran'g'ı tu'n tu'we, ku'ndızdın' o'zi g'ulg'ulalı. Qashqın awıq-awıq ele:

— Ya, Alla, dawıl bergeysen'-da'!...— dep gu'birlenedi...

* *
*

«Ya, Alla, dawılın'nan saqlay ko'r!» — dep tiledi ko'ıde qonıp atırg'an Qanlıqılısh. İz ko'milse u'mit kesiledi. «Qashqan da alla deydi, quwg'an da alla deydi» degen ga'p usındaydan shıqsa itimal. Qaran'g'ıda izdi ko're almay jolda qong'an Durdı da usı tilekti tilep atır: «Ya, Alla, dawılın'nan saqlay ko'r!». Biraq sol allanın' kimdi jarılqarı ele biyma'lim edi...

Qarajıldırım suwdı sambırlatıp, jas pishendi gu'rtildededi. O'tken aqshamnan beri duz tatpag'an iyесinin' ash ishekleri tawlanadı. At awıq-awıq «pırx-pırx» pısqırınadı. İyesi bir tisleme nandı a'rman etip jutınadı, ko'kiregi sırıldap qaqıranadı. Da'l onı ermeklegendeıy bag'anag'ı qurbaqa «wırrıq-wırrıq» ... dep qoyadı. Tag'ı da jum-jırt, tag'ı da qurbaqanın' u'yrenshikli «warqıldısı»... Tıp-

tınıq aydında juldızlar shashılıp atır. Qurbaqa olardıń qalay bolmasın birewin aymalag'ısı kelgendeı ırğ'ıydı da teren'ge su'n'giydi, al juldızlar bolsa joqarıdan qarap ku'lip qaladı. Birden jerge qaramag'an adam buwdaqlasıp ko'shken bag'anag'ı bultlar ko'ktegi juldızlardın' ba'rin jiydedey qag'ıp ko'lge to'gipti dep oylawı mu'mkin edi, liykin juldızlar ele ba'lentte, olar haqıyqat quyash shıqqansha qaran'qılıqqa qa'ha'rli ko'zlerin qadawda edi...

* *

*

Aspan a'bden qarawıtıp, juldızlar qara maqpalg'a shashılğ'an ga'wharday shashırıp ketti. Sira' tu'n jarıp awsa kerek. Tan' aldında usınday bir qaran'g'ılıq bolatug'ını bar g'oy. Ele elp etken samal joq, jaqın jerlerden juwsannın' iyisi keledi. U'nsiz a'tiraptın' melshiygeni melshiygen. Tabanın uwqalap otırğ'an kelinshek ha'tte tumsıg'ın ayag'ının' arasına tıg'ıp uyqılap atırğ'an Sırtlannın' pııldısına shekem esitedi.

Bu'gingi tu'n qashqınnın' kewline keshegideı onsha g'ulğ'ula sala bermes edi. Ya o'tken tu'nde hu'reylendirerlikteı hesh na'rse ko'rmegenlikten be, ya Qanlıqılıstın' u'yi ku'ta' alısta qaldı dep oyladı ma, qullası ko'kiregi burıng'ıday ha'wlire bermedi. Onın' mazasın alg'an o'zinin' izi boldı. Tu'nde heshkimnin' iz quwa almaytug'ını yadına tu'sse, pitegene kewili jay tabadı. Saqlıqta xorlıq joq, izine quwg'inshı tu'spegenine kim kepil, tu'nletip bolsa da ju'rip qalıw kerek.

Qa'dimgi u'yrenshikli ju'ris, u'yrenshikli oylar... Ol endi qay jerge kelgende qaran'g'ı tu'skenin oylag'ısı keledi, quwg'inshının' bu'gin tek sol jerge shekem-aq quwatug'ını og'an ma'lim edi. Biraq aydın' batqan waqtın esley almadı. «Qalay da ko'lden bir mezgillik jol alısladım-aw» dep shamaladı. So'ytip kiyatırıp ol kesheden beri nege uyqısının' kelmegenine hayran qaldı. Ku'ndizgi jan'bırdın' astındag'ı talıqsıwdın' keyini patırat tu'sli uyqıg'a aylang'anın sira' oyladı ma dese! «Qudaydın' o'zi bir yar bolıp kiyatır. U'seytip uyqını qashıra bergeyda', u'ye jetken son'-aq uyqılarman...» dep oyladı. Yadında tek «ju'riw» degen so'z bar, tag'ı qansha jol qaldı, bunı boljaw ol ushın og'ırı mu'shil edi. Kewiline u'n'ilip qarasa jap-jaqın anaw qarawıtqan shoqalaqtın' arjag'ında tan' samalları tu'tinlerin ko'kke esken shoq awılı barday. Tandır otıng'a shen'gel

shapqan ketpenlerdin' g'arshıldısın ha'zir esitip atırg'anday. At su'rniktiretug'ın tomarlardı qoparatug'ın baltalar qulaqtın' tu'binde toqıldaydı. Ha'tte, shayqustan qa'weterlenip, sho'jelerin bawırına basqan julpıs ma'kiyennin' qurqıldısına shekem anıq esitilip turg'anday edi... Wah, sol bir awıl! Za'wlim toran'g'ıllar, qashshan ol toran'g'ıllar otıng'a shabilg'an shıg'ar, ba'lkim, astındag'ı bayag'ı nartlar nur emip na'rwan bolg'an shıg'ar... Kelinshek bulardın' hesh qaysısın da ko'rgen joq, biraq ko'riwge ıntıq. A'tten', kewilge jap-jaqın sol bir ma'kanlar ko'z jetpes uzaqta eken g'oy! Ju'rip kiyatır, ju'rip kiyatır, ele jetkerer emes. Neshe-neshe o'rkeshlengen asıwlardı, araları at shaptırım alan'lıqlardı qıpsıra kelip, ko'z aldında sın'sıg'an tog'ay shayqaladı.

Boyı kem-kemnen uyısıp, dizelerinen da'rman ketip baratırg'anday. Waqtı-waqtı qan'g'alap ketedi. Ayaqları basılg'an jerinde qalg'ısı keledi. A'lle na'rsege su'rnigip barıp, sergip tu'sedi de, tag'ı ju'risin dawam ettiredi. Tag'ı sonday... Ol o'zin bulttın' u'stinde ju'rip baratırg'anday sezdi, ayaq astı bılqıldaqıtay... Nesiyebele o'zinin' uyqılap kiyatırg'anın an'ladı... «Birmaydan dem alayın-shı». Qorjının du'zestirip qoyıp jantaydı. İyt iyeginin' «qurr» etken dawısına elen' etti de, qarsı aldına shon'qaydı...

UZAQBAY PIRJANOV

(1937- jili tuwilg'an)

Apreldin' son'g'i aqshami

(Povestten u'zindi)

Qosbergen gewgim qaran'g'ısında o'zi izlep kiyatırg'an rayonlıq emlewxfananın' da'rwazasına shamalasqan jerde, qa'pelimde aspanda ko'zdi qamastıratug'ın shaqmaq shag'ılıp – jıldırım oynay basladı. İzin ala uzın sobalaq bolıp taramıslang'an jaqtılıq qap-qara bultlardın' arasın tintip, bir na'rse izlep ju'rgendey bolıp edi, son'ınan jerdi la'rzemge keltirgen bir qu'diretli gu'rsildiden qarawılxfananın' ko'she ta'reptegi a'ynekleri sın'g'ırlap ketti. Sonın' arasında onın' qapıg'a qaray sozilg'an qolına ku'shli samaldın' pa'ti menen soqlıg'ıp, aq

monshaqtay iri-iri jawın tamshıları tırsıldap shashırıp, tiye basladı. Ol jawıng'a aralasıp, ishke kirdi. Kirdi de go'ne ka'ttin' u'stinde temeki tartıp, ketektey o'jirenin' ishın pısqıtıp otırg'an jas baladan:

– Qarawılmısan'? – dep soradı.

– Yaq, ag'amnın' ornında otırman. Awqat ishiwge ketip edi, ha'zir kelip qalar, – dedi ol.

– Men onda barıp, bilip keleyin.

Bala jaqtırmag'an tu'r bildirip u'ndemedi.

Qosbergen eglenip turmasthan, ishkeri qapını ashıp, qorg'ansha ishindegi emlewخانag'a qaray «to'rlep» ketti. Tasırlag'an jawın tamshıları arasında uzın da'lizge asıg'ıp kirip kelip, ol qayaqqa ju'rerin bilmey, albırıp qaldı. Aq xalat kiyip, bir qapıdan bir qapıg'a kirip ju'rgen bir-eki kelinshekler: «Sen ne qılıp ju'rsen', bul jerde?» – degen ma'nide u'rpeyisip qarap edi, bul kelgeninin' jo'nin ayttı. Olardın' birewi bunın' kelinin izlep rodzalg'a ketip edi, a'llene waqıttan keyin kelip, tolg'ag'mın' qıyın bolıp atırg'anın ayttı.

Qosbergen aylanıp qarawılخانag'a keldi. Kelse balası ketip, ornında ha'zir kelip qalar degen a'kesi bolsa kerek, bir kisi otır eken. Qosbergen onın' menen salqın aman-esenlik sorasıp, qıysan'lap, shıyqıldap turg'an gu'rsige otırdı. Ha'rtu'rli na'rseler esine tu'sip, oylana bergenlikten be, a'lle jol ju'rip sharshag'anlıqtiki me, sol qa'ddinde og'an hesh na'rse jaqpay otır edi. Onın' u'stine mına bir o'zi qatarlı qarawıl da so'ylemshek adam bolıp shıqtı. Kelgen pa'tte bunnan nasibay sorap, o'zinin' nasibay shiyshesin jan'araqta u'yinde qaldırg'anın aytıp... Tu'rine qarag'anda onı heshkim de ko'p so'yleydi eken dep oylamaydı. Nasıbaydın' qumarı tutqanlıqtiki me yamasa tuwdı-pitti burınnan solay ma, onın' ko'zleri tap biraz ku'nnen beri gerbish quyıp, qattı sharshag'anlıqtan, su'resine jig'ılayın dep ju'rgen adamnın' ko'zlerine usap, mo'lerip turadı eken... Sonlıqtan bul qarawıldı burın ko'rmegen adam onın' bet a'lpetine qarap otırıp ishinen: «Bul qarawıl qalg'ıp otır... ha'zir uyıqlap qalıwı itimal. Qarawılshılıq degen de biyg'am talap g'oy bir...» dep oylaydı. O'zi de hayal dawıslı eken. Tu'ri de sog'an usay ma qalay-qalay! Solay qusaydı-aw. Siyreklew saqal-murtın tegislep alıp turıp, basındag'ı malaqaydın' ornına geji jawlıq jamıldırnan' boldı:

betleslewden kelgen, sarı sınılı kempir boladı da qaladı. A'dette bunday adamlar erkek atın ko'terip ju'rgen menen sha'rtimek, biraq g'ayratsızlaw boladı...

– Mashının' bar ma? Mashın menen kelgen shıg'arsan'? – dep soradı ol, bunnan so'ytip otırıp.

Qosbergenge onın' bul ga'pi – bunın' sonsha jerden pıyadalap kelgenin bilip, ha'kisine sorap atırg'anday bolıp sezilgenlikten batıp ketti.

– Qanday mashın?!

– Menshik mashındag'ı qa'dimgi. Hu'kimettiki bolg'anda sorayman ba?

– Yaq! – dedi Qosbergen, onın' adamlardı minip ju'rgen mashınına ha'm ha'meline qarap sıylaytug'ının sezip qalg'anday jekirinin'kirep. «İtimal, bul durıs aytıp otırg'an shıg'ar» – dep oylap qaldı tag'ı da ol. – Usı zamanda pıyada ju'rgendi kim sıylaytug'in edi...»

– Qatar shıg'armız?

– Qa'ydem.

– İsmi-sha'riypin'iz kim boladı?

– Qosbergen.

– Onda Qoseke dese te boladı eken g'oy.

– Onı o'zin' bilesen'.

O'z na'wbetinde Qosbergen onın' atı-jo'nin sorastırmadı. Sorag'ısı da kelmedi. Onın' ornına ishinen: «A'y, bir pa'tiwasız adam ekensen' o'zin'. Ha'zir bul ko'gala mıljun', menin' qaysı ruwdan ekenligimdi de, u'lken ha'meldegilerdin' qaysısına jaqınlıg'ım barlıg'ın da soraytug'in shıg'ar» – dedi de, qaltasınan alg'an qol oramalı menen ko'za'ynegin sıpırdı.

– Hayalın'nın' izinen keldin' be? – dedi qarawıl tag'ı da, Qosbergennin' qasındag'ı tor qaltada turg'an sırtında suwınının' su'wreti bar, u'lken qıtayı termosqa mo'lergen ko'zlerin su'zip qarap.

– Yaq. Kelinimnin' izinen kelip edim.

– Astawpıralla! «An'lamay so'ylegen – awırmay o'ledi» degen... Bag'anadan beri solay demeysen' be, aqırı. Kelin bolatug'ın bolsa, balan'nın' o'zin jibere qoysan' boladı g'oy, jeti tu'nde bu'ytip su'rmeleklenip ju'rgenshe.

«Duris aytasan'. Bala to'reli bolg'anda men shiminda da usunday bolip, su'rmeleklenip ju'remen bel!» – degen so'z ashıw u'stinde Qosbergennin' tilinin' ushina kelip-kelip turdı da, biraq, bir ko'rgen adamg'a ha' degennen sırımı aldırmaı-aq qoyayın dep:

– Bala da u'yde joq edi g'oy, – dedi birden o'zin naqolay sezgen Qosbergen qıypan'lap.

Son'ınan suwıq demin alıp, to'men qarap oylanıp qaldı. Sol otırg'anında Qosbergen rayon orayındag'ı xalıq teatrında da'p qag'ıp: «Senin' bul du'nyada barlıg'in'» – dep «janapayg'a» qosıq aytıp ju'rgen balasınin', o'zindey bolıp qartayg'andag'ı halın, tu'r-tu'sin ko'z aldına keltirip, ızalı tu'rde ku'limsirep qoydı: «Aytıp ju'rgen qosıg'ına bolayıq. Qosıq bola ma sonnan?! Haw, sen, bul yalg'anshıda barmedin'? Ko'pten beri ko'rinbey kettin' g'oy!» – degendey biypa'rwalıq penen ayılğ'an ga'ptag'ı a'ytewir bir. Sonnan qosıq boldı ma, sonnan talap boldı ma? Na'mnag'an, u'ylengen jigittin' jas balanin' ka'rin islep, ta'lli-pa'lli menen ju'risine qara! Ol nege: «O'gizdin' otın otlap, baspaqtın' ornına barıp jata beredi eken-a?»). Sonda bul sa'wselim, za'werrik, bala-shag'asın da'p qag'ıp asıraymeken?! Qaysı ata-babam da'p qag'ıp edi menin'? Qosbergen birden ashıwlang'anlıqtan, jig'ırdanı qaynap, alqımın sıypalap, ko'yeginin' sa'debin jazdıra berdi.

Sonin' arasında tısqarıda qattı gu'wlep esip turg'an samal, sa'l tosan'lag'anday boldı. Anıg'ıraq aytqanda gu'wlep turg'an samal emes, al, da'rwazanin' ku'n shıg'ar qaptalındag'ı diywalına japsarlanıp salıng'an, qarawıl otıratug'in pa'skeltek jaydın' qarsı aldındag'ı terekler edi. Son'ınan qarawılxananın' qapısın ha'm u'stine bastırılğ'an shiferlardı dalada ju'rgen a'llenetken birewler jabılıp keseklep atırg'anday ulı-tasırılı bolıp ketti.

... Al bul ta'repke jawıp o'tken jan'ag'ı burshaqtan adam o'lmegen menen biraq, mına qarawıl aytqanday dıyqanlarg'a qıyın bolıp, izi jawıng'a aylang'an qusaydı. So'ytse de, gu'ldirmamanın' jerdi la'rzemge keltirip atırg'an gu'rsildisi ga' alıstan, ga' jaqın jerlerden esitilip turadı. Birazg'a deyin qarawıl da, gu'rsiden tu'sip, diywalg'a arqasın su'yep otırg'an Qosbergen de

u'ndemey qaldı. Olardın' ha'r qaysısı o'z qıyalları menen ba'nt bolıp, mu'lgip otırg'an edi...

... Selk etip shorshıg'an Qosbergennin' ko'zlerin ashqanı da sol edi, to'beden salbırıp turg'an lampochka birden lıp etip so'nip qaldı. Qosbergen ornınan turıp, uyıp qalg'an ayaqların aqsan'lap bastı...

... Tısqarıda jaydın' basındag'ı shiferdan jerge jılıp tu'sip atırg'an jawınnın' suwının' shurıldag'anı esitiledi. Qarawılxananın' ishin shırpının' qon'ırsıg'an iyisine aralas, sa'l tu'tep janıp turg'an shıradan shıg'ıp atırg'an lampamaydın' iyisi alıp ketti... Qosbergen tag'ı diywalg'a arqasın berip atırg'anda, ishkeri ta'reptegi qapı ashılıp, bir hayal kirip keldi de dım u'ndemesten, bulardın' ortası menen ko'she bettegi qapıdan shıg'ıp ketti. Qosbergen onı shıranın' gu'n'girt jaqtısında zorg'a tanıp qaldı. Bul bag'ana ku'ndiz, bulardın' u'yine bara sala: «Erterek xabarlag'anda bolmay ma sizlerge?! Tolg'ag'ı tutıp, tap balasının' bası shıg'ayın dep turg'anda «nol trıyg'a asılasız!» – dep shawlap, ayı-ku'ni tolısıp otırg'an kelinin nosilkag'a salıp, Tez ja'rdem mashinası menen alıp ketken aq xalatlı qara qatın edi.

... «Durıs aytadı ol, – dedi Qosbergen ishinen jawırının diywalg'a su'yep otırıp atırıp. – Erterek xabarlawımız kerek edi. O'zlerimizden boldı. Ha'r ba'le adamnın' o'zinen boladı. Biz qusag'anlarg'a sol kerek!».

Bul ne qılsın endi, paqır. Telefon izlep medpunktke barıp edi, qapısındag'ı judırıqtay qara qulıpqa ko'zi tu'sip, u'skini quyılıp ketti. Aylanshıqlap ju'rip, a'yneginen de u'n'ildi. Telefon degen turg'an eken, stoldın' u'stinde-aq. Feldsher qoynına tıg'ıp ketpepti. Biraq, paydası ne, Qosbergen a'ynekti sındırıp, ishke kire almaydı. Ma'mlekettiki. Menshigi bolsa bir ga'p, a'ynekti sındıra ma yamasa birotala qoparıp alıp, bir jaqlarg'a ılaqtırıp taslay ma, bul o'zinin' jumısı. Bir o'zi arman juwırdı, berman juwırdı. So'ytip ju'rgende aradan a'dewir waqıt o'tip te ketti. Bunın' ornına juwıratug'ın balasının' bolsa ju'risi anaw. Jaqınnan beri da'p qaqqandı da qoyıp, bayramnın' aldında ko'p aqsha tabıw ushın, shabashnik degen qaqaylarg'a bas qosıp ju'rgen qusaydı... onı da kelistire almay, aylanıp kelip, da'p qag'ıp ju're me ele ol...

... Bul waqıtları qarawıl a'lleqashan uyıqlap qalg'an edi. Qosbergen de qalg'ıp baratırǵ'an edi, biraq, ishkeri ta'reptegi qapı ashılıp, o'zinin' kelini qatarlı aq xalatlı bir kelinshek asıǵ'ıp kirip keldi de:

– Ku'yewi kelmedi me? Ulmeken ku'yewin sorap atır. Operatsiya etetug'ın qusaydı. Qan kerek bolıp atır edi. Qan ketip atır... – dedi tez-tez so'ylep.

– Qan! Qan deysen' be? Ne qan? – dedi Qosbergen og'an hu'reylenip qarap.

– Awa. Ku'yewinin' qanı.

– Qan! Kelmedi. Qan deysen' be? – dep onin' diywalǵ'a su'yep otırǵ'an jawırını juwıldap ketti.

– Onda siz ku'tip otıra turın', ata. Ba'lki, svet jansa operatsiyag'a ruxsat beriwge kerek bolıp qalarsız.

... Ol ornınan zorg'a turıp, bolıp atırǵ'an la'mgershilikten ha'kis tawıp, qurıslanıp turg'an qa'ddin eplep tikledi de, qapını a'ste-aqırın ashıp-jawıp, qaran'g'ıda batpaqtı keship, tayg'anaqlap ju'rip ketti. Sol ketip baratırǵ'anında no'ser jawınnın' muzday tamshıları onin' bet aldına ha'm moyınına tırsıldap tamıp, jawırının juwıldatıp jiberdi. Tastay qaran'g'ıda aq tan'laq bolıp turg'an diywaldı jag'alap barıp, qapını dussmallap tawıp alıp, ashıp kirip keldi. Keldi de batpaq ayag'ı menen tıp-tınısh bolıp turg'an koridordın' o'ne boyına to'rley beriwdin' esabın tappay, birden irkilip qaldı. Tap sol waqıtta qarsı aldındag'ı ishkeri bo'lmeden, bunı keyin qaray quwıp salatug'ın taqılette, qolına pol juwatug'ın tayaq uslag'an kempirlew bir hayal gu'n'girt jaqtılıqta bug'an moyının sozıp qarap:

– Sizge kim kerek? – dedi hu'reylenin'kirep.

– Qan kerek bolsa mennen alın', – dedi Qosbergen onin' betine jawtan'lap qarap.

– Qan! Ol nenin' qanı?!

Onin' bul ga'pi Qosbergendi masqaralap atırǵ'anday bolıp sezilgenlikten:

– Jan'araqta birewin'iz qan kerek bolıp atır, dep barıp edin'iz g'oy, – dedi.

– Bilmedim onı... Aytqanday bag'ana bir kelinshek qansırıp atır, – dep medsestralar zır juwırısıp ju'r edi. Og'an sizin' qanın'iz bolarmeken? Men olardan sorap ko'reyin.

... Qosbergen bul jerge u'mit penen kelgen edi, biraq: «Qanın'ız bolarmeken? Bolmaspeken?.. Sorap ko'reyin» – degen ga'plerden keyin birden onin' jini atlanıp, jawının' tamshıları jiltırasıp ilinip turg'an qoyıw qasları u'yirilip, qabag'ı jabılıp qaldı. Ol dim u'ndemesten g'ırıra izine burılıp, bul jerden shıg'ıp ketti. Qaran'g'ıda ashıwlanıp ju'rip kiyatırg'anlıqtan, qarawılخانag'a jaqınlag'an jerde batpaqqa tayıp, bir jambaslap jıg'ıldı. Tula bedenin ıza kernegen Qosbergen qoyıw batpaqtı pa'njelep qamtılawı menen eplep bo'ksesin ko'terip turıp atırg'anda, salmag'ı tu'sken qolları batpaqtı irep atırg'anday sırg'anap barıp, dizerlewi menen tarbayaqlap, tag'ı jıg'ıldı. Bul iret onin' saqalının' ushına batpaq jag'ılıp qalg'an edi. Son'ınan ol qarawılخانanın' tırnag'ının' tu'bine jıynalg'an jawının' suwına qolların shayıp atırıp, o'zinin' bul halınan qarawıldın' biyxabar ekenligine, anıg'ıraq aytqanda batpaqqa tayıp jıg'ılıp atırg'anın heshkimnin' ko'rmeıy qalg'anına ishinen quwandı.

Ol ishkerilep kelip otırar-otırmastan, onı tag'ı ele qıyalınan alıslap kete almay ju'rgen ha'rquylı kewilsiz oylar ja'ne qamashalap aldı...

– So'ytıp, balan' armiyada eken g'oy, onda. Keletug'ın waqtı shamalastı ma?
– dedi qarawıl tap bunnin' ne halda otırg'anın sezıp qalg'anday, ko'zlerin mo'lertıp qarap.

– Ju'rgendidag'ı basının' awg'an jag'ında qan'g'ırıp. İshpese u'yde turalmaytug'ın bir ba'lege jolıqtı g'oy ol! – dedi Qosbergen hag'ınan jarılıp.

– Ha'-a', solay demeısen' be, bag'anadan beri. O'ytıp ju'rip otlaytug'ın qıylınan bizde de birewi bar, – dedi qarawıl bir tu'rli o'kinish penen. – Qudayg'a shu'kir, barshılıq. Jaman emespen. Biraq, og'an ne jetpeıy atırg'anın bilmeymen. Kishkentay waqtında ta'wir qusag'an edi, u'lkeygennen son' ha'n' asha beredi eken bular. Burnag'ı jılı Qon'ırat jaqta birewdin' u'yin ko'terip ketip, eki jılday «otırıp ta» keldi. Kelgende de amnistiıyag'a ilinip keldi. Bolmasa ele irkiletug'ın edi, sol jaqta... endi tag'ı bir ba'lege jolıqpay aman ju'rse bolar edi, qalayda. O'ytıp qolı suqlıq etken adam ata-babamızda bolmag'an. Bilmeymen, ya tuxımımız aynıp baratır ma?

... Bul ga'plerden keyin Qosbergen – qarawıldı, al qarawıl bolsa – Qosbergendi tap a'limsaqtan beri biletug'ın, eski qa'dirdan tanislarday ashılısıp ketti.

– Bayag'ıda bizler ash-jalan'ashlıqtan ton'ıp sekiretug'ın edik. Bul zamannın' balları bolsa, ma'slikten toyıp sekirmege qaradı, – dep onın' ga'pin xoshladı Qosbergen. – Ba'ri toqshılıqtın' sharapatı. Ha'zirgi jigitlerdin' birazının' aylıg'ın alıp bolıp, nan almastan burın araq penen ma'korki ala bergeninen-aq tu'n'ile beremen.

– Nede bolsa bul toqshılıq uzag'ına bolg'ay! – dep shu'kirlik etti qarawıl, ko'zlerin mo'lertip otırıp. – Usı toqshılıqtın' arqası shıg'ar, ne boların bilmey shalqıp ju'rgenleri. Bolmasa araq ishpek tu'we, ag'ashtın' ho'kkisin jegendey bolar edi.

– İship bolıp ko'zin'nin' aldında, u'yden kirip-shıg'ıp ju'rgeni de ta'wir bunın' hesh bolmasa. «Qaramag'annın' – qatını, baqpag'annın' – malı ketedi» degendey balamnın' usı ju'risi bolsa kelinimnen ayrılıp qalaman ba, – dep qorqa beremen. Kelinim uyası du'ziw – ko'rgenli jerdin' qızı edi, – dep Qosbergen sırnıg'ıp edi:

– Hesh ga'p bolmas, – dep onın' kewlin alıp so'yledi qarawıl, jatiwg'a qolaylasıp atırıp. Barg'an-kelgenlerden esitip ju'rmiz, Hindstan degen jurttın' bir qa'bilelerinde araq ishkenlerdi awzına da, qulag'ına da qorg'asın eritip quyadı eken... Bizin' hu'kimet te araq ishe beretug'ınlardın' eki ayag'ın bir etikke tıg'ayın dep atırg'an qusaydı. A'depten solay etiw kerek edi olardı, qurı aylanıp kelip, ko'knar ishkenlerdi mu'njiy bergenshe. Onı da qurtsın, bunı da qurtsın. Erkine jibersen' ne qılmaydı bul adam degen! Ko'knardan amanbısan'? Yamasa bel awırıwdı siltawlap: bir urt, yarım urt ko'retug'ın a'detin' bar ma?

– Yag'a'. Qarası batsın! İship ju'rgenlerdin' halın ko'rip ju'rmiz g'oy. Barıp-barıp adamdı kepin gedayı qılatug'ın talap g'oy ol bir.

– Durıs aytasan'. Yapırmay, olardın' sonshama lapgo'y bolatug'ının qa'ytersen' shetinen. Onnan qala berse birewdi maqtasa – aspang'a shıg'arıp taslaydı. Giyabent degenlerdin' o'zi yoshıp otırg'anda ne so'ylep, ne qoyıp otırg'anın da bilmeytug'ın qusaydı. İlgeri jılları Da'ne kempirdin' sharbag'ında

sondaylardin' bes-altawının' bası qosılıp: – Sen qashan u'yrendin'? Senin' sapıyın jamlıg'anın'a neshe jıl boldı? Sen kimnen u'yrendin'? – desip g'awqıldasıp otırg'an qusaydı. Sonda birewi: – İshkenime otız jılday boldı, qa'ydem endi u'yrenip ketpesek, ha'zir ele moyıng'a mine qoyg'an joq, – depti. Aytatug'ın ga'pine qara! Wa'y, ta'lim bergen ustazın' menen qosıp senin'!..

– Nesin aytasan'. Arjag'ın sorag'anda araqtan da yaman na'rse g'oy. Ekewi de qarıq emes. Ekewi de birin-biri qoyıspaydı. Ha'rkimnin' o'zine insap bersin.

– Usınnan kelinin' aman-esen ko'z jarıp, aqlıqlı bolıp ketsen', balan' da oylanatug'ın shıg'ar qalayda?! Ya oylanbaspeken?

– Qa'ydem...

Qarawıl bir esnep aldı da, onısız da mo'lerip turg'an ko'zlerin jumıp, tım-tırıs bolıp qaldı. Onı uyqı tartıp baratırg'an edi. Sol demlerde Qosbergen o'zinin' kewli tolmaytug'ın balasına kewli tolatug'ın kelin tap bolg'anın oylap otırg'an edi. Ulmeken baslawısh klasslarg'a mug'allım bolıwına qaramastan, u'ydin' ada bolmaytug'ın jumısına waqıt tawıp, bir xojalıqtın' girdikarın urshıqtay aylandıratug'ın, awıldag'ı aytıwlı kelinlerdin' biri boldı... Son'ınan tula-bedenin jag'ımlı bir awırlıq jaylap, qalg'ıp ketti. Onı uyqı qıstap baratırg'an edi. Ha'tte, ol sol otırg'anında qarawıldın' ishke qayıtıp kirgenin de abaylamay qaldı...

... Sonın' arasında Qosbergen awzın tamsanıp, birden shorship oyanıp ketti.

– Tu'p-a'! Tu'p! – dep a'jeplenip tu'pirdi ol qaptalına. – Tu's degen-a'm usınday bolama eken?

Do'geresine qarasa qarawılxananın' ishine a'ynekten sag'ım tu'sipti. Bayram tan'ının' sag'ımı Apreldin' en' son'g'ı aqshamının' gu'n'girt qaran'g'ılıg'ın batisqa qaray serpip, bir azdan keyin oyanıp, ha'reketke keletug'ın tirishilik a'lemine ada bolmas quwanış bag'ıshlap atırg'anday seziledi. Biraq, Qosbergen o'zinin' bunday quwanıştan biynesip qalatug'ınınan biyxabar otır edi. Ol kelini Ulmekennin' o'z o'mirinin' ishindegi en' son'g'ı tan'da, endi birotala ma'n'gi qaran'g'ılıq qoynına ra'wana bolıp ketkenin bilmey qaldı.

Qosbergen tag'ı do'geresine qaradı, tan' pa'rawan atıp kiyatır eken. Uyıp qalg'an ayaqların sozıp, uwqalap otırıp, ka'ttin' u'stinde heshkim joq ekenligin

ko'rdi. Qarawil orninan turıp ketipti. Dalada, da'rwazanın' aldın sıpırıp ju'rgen qusaydı.

– Tu'p-a'! – dep a'jeplenip tu'pirdi ol tag'ı da tamsanıp otırıp.

Ol nege tu'sinde bala bolıp ketti eken-a'? Aqlıqlı bolıp, bala tuwralı ko'p oylana bergeliktenbeken? Anası nege bunı emizip ju'r sonda? Yamasa ana su'tin awızında tatıtqan azaptın' bir tu'rimeken bul?!

Qosbergen sol otırısında, ilgeri jılları du'nyadan o'tip, tap ha'zir g'ana birinen son' biri tu'sine ayan bergen a'ke-sheshesinin' ruwxına hayat oqıp, tiye bersin aytıp, saqalın sıypadı. So'ytıp, bul tu'sin nege joriytug'ının bilmey, ersi ko'rip, to'men qarap manawsırıp otır edi.

– Ulmekennin' u'yinen kelgen adam bar ma? – degen dawıstı esitip, birden sergeklenip ketti.

Qarasa tuw sırtındag'ı adamnın' bası sıyg'anday tekshenin' qapısın ashıp, bir kelinshek ko'zi jasawrap, sıg'alap turg'an eken.

– Aqlıqlı boldın'ız, ata! Tiri... Egiz – bir ul, bir qız. Olar tiri... Biraq, balası shep kelip, ko'p qıylandı... Ko'p qan ketti... Qansırıp... – degen waqıtta, onın' qızıl shıraylı ju'zi u'stindegı xalatınday appaq bolıp ketti. – Tu'nde ta'wekel etip operatsiyag'a tayarlap atırg'anımızda svet so'nip qalg'anlıqtan, doktorlar da hesh ilaj ete almadı. Ta'g'dirdag'ı...

Qosbergen otırg'an orninan tu'rgele almay, moynı burılıwı menen kelinshekke u'nsiz bejireyip qarap qaldı.

Son'ınan ko'zinin' aldı buldırap, appaq xalat kiygen kelinshek qara su'lderge aylandı. Sol otırg'anda ol o'zin bekkem tutıwg'a bel baylap, o'n'eshine tirelip turg'an qattı tu'yindi qayta-qayta «jutıp» jiberdi... Biraq, tu'yin ya arı, ya beri ketpedi. Azdan keyin Ulmeken tap kelinshek bolıp tu'sken ku'nlerindegidey iybe saqlap, uyalg'anınan betine tuwrılap qaray almay, iyilip turıp, qolına suw quyıp atırg'anday bolıp eleslep ketti. Sol waqıtta Qosbergen ın'ıranıp jiberdi ha'm qarawılxananın' ishindegi barlıq hawanı tartıp alg'anday bolıp, o'kpesi qabınıp isinip ketti.

KEN'ESBAY RAXMANOV

(1942-2004)

Jaqsı adam

Sag'an qızıg'aman ...

Da'li kewlin'

Tawdan sarqırama quyıp turg'anday.

Ju'regin'e pa'klik,

mehir,

sewgi de,

Ha'tte, pu'tkil ja'ha'n sıyıp turg'anday.

Ko'kiregin'de ken'ligi bar dalanın',

Ku'lki senin' ko'zlerin'e tan'ılar.

Sen barg'an jer bazarınday balanin',

Sen qaytqan jer ko'shken jurttay qan'ırar.

To'ben' senin' shug'la shashqan aspanday,

Tabanın'da jenshiledi jaman zat,

Sen so'ylesen' du'nya g'awqıldasqanday,

So'ylemesen', gu'n'elektey adamzat.

Sa'l nege da'rt shekpey jasaysan' tetik,

Seni jen'e almadı talay tawasar,

İzin'e ergenler ma'nzilge jetip,

Aldın'a tu'skenler joldan adasar.

Seni diz bu'ktirmes mashaqat, g'awg'a,

Turmıs ta aylana berer g'urg'ing'a,

Sag'an as atqanlar o'rmeler tawg'a,

Sag'an tas atqanlar tu'ser qurding'a.

Aytpasan' da, ju'ris-turısın' – aqıl,
Na'zerin'di salsan', nartlaydı tomar,
Ayag'ın' jetken jer ırg'alg'an daqıl,
Qolın' jetken jerge bereket qonar.

Bul du'nyag'a kelgenin'de bir jılap,
Sonnan berli jılamag'an adamsan',
Seni ko'rse qayg'ı qashadı jıraq,
Qanday jaqsı!

Jer u'stinde sen barsan'!

Dala su'wreti

Jasıl dala sag'ınıshtay sarg'aydı,
Issılıq joq jazı menen bawırman,
Quwrag'an qamısta samal zarlaydı,
Xabar berip kiyatırg'an dawıldan.

Julıp alıp betindegi gu'lginin,
Ayaz dala gezer atın qamshılap,
Bultlar keler o'kshelesip bir-birin,
Ba'lkim, da'rtten tazaradı tamshılar.

A'l hawada topar-topar g'arg'alar,
Keshte ushar, to'men sarqıp kiyiligip,
Suw tartılıp, issiz qalg'an darg'alar,
Qazıqqa tapsırar keme biyligin.

Bu'gin aqsham tu'sken qalın' qırawda,
Appaq qarın ku'tip atır aqırap,

Qis tayar tur qarı menen sılawg'a,
Jaz kiyimin sheshinipti a'tirap.

TEN'ELBAY SA'RSENBAEV

(_____)

Jasa, altın a'sir!

Zergerge zer kerek, ga'ptin' qısqası,
Ken' elge er kerek ata nusqası!
Aqıllar aldına o'n'men taslasıp,
Ku'nde mın` jan'alıq tawıp baratır!

Mına sulıw ja'ha'n kiygen zerbaraq!
Aldına bir qarap, artqa bir qarap,
To'rt jasar g'unanday buzbay jorg'alap,
Da'wir ala-quyın shawıp baratır!

Waqıt qıyın-qıstaw, jan`alıq sansız,
Adamlar biytaqat, alda alan'sız,
«A'rman» atawılın quwıp a'rmansız,
Jerden juldız betke awıp baratır.

Jasa altın a'sir, ushqıng'an zaman!
Ulin' bolg'anıma ju'zmin' ırzaman,
Yoshlarım terimdey sorg'alap tama,
Sa'l ne...ge qarmaqtay qawıp baratır?!

Jasa altın a'sir, a'diwli zaman?!...
Ayaq qosqanıma ju'zmin' ırzaman!
İrkilip qaldı ma ho, jıl, bir zaman...

Al, ha'zir qarmaqtay qawıp baratır!

JİYENBAY IZBASQANOV

(1949- jili tuwilg'an)

U'shlikler

Aqıl huwshım tan'larda menin',
Bul ne sag'ınış?! Kewlim rastan
Ashıq bolıp qalg'anba dedim?!

* * *

Gewgim ara jalg'ız qaytarman,
Janım seni sag'ing'anımda
Kim ug'ınar kimgе aytarman?

* * *

Jiltıldısı gu'zgi saylardın',
Japıraqlardın' qubılıwınday,
Menin' a'rmanıma aylandın'.

* * *

To'besinde qaraları bolıw,
Jarasımlı tawg'a. Al mag'an
O, kimnin'dur a'rmanı bolıw.

* * *

Bag'lar miywa salg'an bolmasa
Otın bolar. Seni netemiz?
Ko'kiregin'de a'rman bolmasa?

GU'LAYSHA ESEMURATOVA

(1930- jili tuwilg'an)

Jiyren

(Povestten u'zindi)

«To'rt tuyag'ın' aq siyneme basılǵ'ay!»

(«Alpamıs» da'stanınan)

Men son'g'ı saparı to'rkinime u'ye kirip kelgenimde ko'pten to'sek tartıp awırıp jatırǵ'an apam buring'ıdan a'dewir to'menlepti. Men bolsam, apam meni sag'ing'anınan shaqırǵ'an g'oy dep xannan xabarsız kelip hawlıqqanımnan qayta-qayta:

– Apa, men keldim g'oy! Sag'an ne boldı? – dey berippen. Apam bolsa mag'an juwap qaytarıwdın' ornına a'sten dem aladı, iyegi kemsen'lep jilawg'a meyillendi, biraq, anıq jilay almaydı. Aradan a'llen waqıt o'tiw menen ja'ne:

– Apa, men keldim g'oy, sag'an ne boldı? Ne aytasan'? – dedim. Apam bul xabarlasqanımda o'zin sergegerek sezip, ko'zin shayday ashtı ha'm:

– He!..e... Keldin' be qulınım: O'zim de senin' keletug'ının'dı bilip atır edim – dedi meni anıq ko're almay tigilip. Apamnın' buring'ı bota ko'zleri, tebendey do'kilgen kirpiklerinin' arasınan girtiyip zorg'a ashıldı. Ol mag'an biraz tigilip turdı da:

– Haw sen ekensen' g'oy, shirag'ım. Dawısların' Turdımuratjanımdı esletti g'oy. Sira' ol da kelip qalar, menin' menen ırzalaspay ma aqırı! – dep qamsıǵ'ıp ju'zin arman burdı.

Burın aydın' amanlıǵ'ında kelgenlerimde Turdımurat ag'ama qaq erik, jiyde, qarıng'a tıqqan sarı may, toraqqa shekem pay qoyıppan. Eger men o'lip qalsam sizler o'z qolın'ız benen men bolıp jegizin', mınaw o'zinin' ko'rpe-to'segi, dastıg'ı, o'z qolımnan tikken kiyimlerim dep amanatın tapsırıp, balasına aytatug'ın so'zlerine shekem «aytın', aytın'» dep zinharlap otıratug'ın apam, ha'zir de eki iyninen dem alıp otırsa da balasına giznep ju'rgen buyımların, so'zlerin tınbay aytıp atır.

– Shirag’ım, eger Turdimuratjanımdı ko’rer ku’nler bolag’oysa «apam seni ku’tu-ku’tu dimarı qurıp, sen haqqın’dag’ı oyların, sag’ınışın, maqsetlerin o’zi menen qosa qa’birine alıp ketti» degeysen’? Mennen duway-duway sa’lem ayt! Onı ko’riw mag’an nesip etpedi, endigi jag’ında ko’riw sizlerge buyırg’ay. Sizlerdin’ ko’retug’ının’ızg’a iymanı ka’mil. So’zsiz ko’resiz! «Toydan ketken – toyg’a keledi» deytug’ın edi. Ol kishkenenin’ qız alg’an toyınan ketti g’oy shirag’ım, altınım keledi, keledi! O’zim bolıp, bawırın’ızg’a basıp o’tkir ko’zlerinen, ku’lip turg’an ısıq ju’zlerinen, mamıq qollarınan, jipek shashlarınan sıypap, qayta-qayta su’ygeysiz! Turdimuratım ushın menin’ sizlerge qaldırg’an usı amanatım, umıtpan’! Umıtpan’! – dep ejelep, jalınıp atır, jalınıp atır. Ja’ne so’zlerin bo’lip-bo’lip, entigip, tınbay Turdimurat ag’amdı ayta beredi, ayta beredi.

– Apa, sen ne dep otırsan’, Turdimurat ag’amdı umıtıdı degen ne o’zi? A’rebi jiyren atına minip, toylarda ılaq tartısıp, u’stinde duwtar shertip turatug’ınlarına shekem esimde tur. Umıtıdı degendi qaydan tawıp otırsan’? Ba’lkim o’zin’ de ko’rersen’! Qaydag’ını aytpasa!

– A’y, qa’ydem bileyin shirag’ım. Turdimuratım urısqa ketken waqıtta sen kishilew edin’. Son’-son’ umıttı ma degenim g’oy!

– Basqa umıtsa da men umıtqanı joq, umıtpayman da! İnanbasan’ sondag’ı waqıyalardı ba’rin-ba’rin aytıp bereyin be?

– Qa’ne, aytsa shirag’ım, ulım haqqında o’lgenshe esitsem jalıqpayman, – dep apam tın’lamaqshı bolıp a’sten ko’zin jumdı.

Apam Turdimurat ag’am haqqında qansha aytsam, tın’lawg’a sonsha qushtar. Men apamnın’ ıqlasına bola ko’rgenlerimdi aqırınlap baslay berdim.

* * *

Men mektepke baratug’ın jılı Turdimurat ag’am mag’an ku’nnen burın tu’r qa’lem, su’wret salatug’ın da’pter, kitaplar a’kelip qoydı. Mektepke ha’ dep qa’dem taslag’an ku’nnen baslap meni o’zi jetelep aparıp-a’keliwdi u’rdiske aylandırdı. Al Jiyren atına saylap ot orıwdı u’yretti. Da’slepki ku’nleri otqa qosıp shunatayımdı orıp alg’anımda qısing’anına shekem umıtqanı joq.

– Apa, sen bilesen’ be? Almagu’l kishemnin’ kelinshek bolıp tu’sken ku’nleri, u’y jaydın’ to’besindegi qarlıg’ashtın’ uyası dasturxang’a tu’sip ketkende, Bazar sheshemnin’ awızqabag’ın qaq bo’lip jartısın uyanın’ ornına erinbey baylap, palapanların biyhazar uslap, ishine salıp qoydı-aw. Sonda Bazar sheshem awızqabag’ına qıynalıp, shija-pıja bolg’anda Turdimurat ag’am hesh na’rse bilmegendey ku’lip otırg’anın aytpaysan’-aw. Sol uyadan qansha qarlıg’ashtın’ palapanı jetildi ha’m awızqabaq uyanın’ jay qulag’ansha turg’anı esin’de me?

– Jaw senin’ biyhazarlıg’ın’dı ne qılsın. Perishtedey shırag’ımdı oq atıwg’a ma’jbu’rledi g’oy, shirkinler, – dep apam sıbırlanıp gu’rsindi.

– Turdimurat ag’am sol ku’nlerdin’ birinde jan’ag’ı o’zin’ aytqan kishkene ag’amnın’ qız alg’an toyınan kelip ko’p uyqıladı. Sen balan’nın’ ko’p uyqılag’anınan qa’wipsinip:

– Sorı qaynag’an balam-aw, toydın’ qızıg’ına mashqı etip, o’lgenin’di bilmey tan’ atqansha otıra berip ne bar edi. Ha’zirgi jaslardın’ otırıspasının’ izi u’zilmey, so’ylesse so’zi pitpeytug’ın ba’lesi bar eken. Waq-shaqqa olardın’ sira’ miyri qanbas, – dep gu’birleniwin’ menen shırt uyqıda jatırg’an Turdimurat ag’amnın’ man’layına alaqaanın’dı basıp dem alısın tın’lap, kewilin’ jay taptı. Men bolsam, usı apam bizler ko’p uyıqlasaq ta qorqadı, uyıqlamasaq baz bayag’ı do’geregimizde shır gu’belek aylanadı. Arqayın otıra bergende ne qıladı eken, biyshara, deymen ishimnen:

Al, kishem:

– Ene, qoy mırzag’ag’a selten’ berme, uyqılasın. Toydın’ qızıg’ının’ ba’rin bizin’ mırzag’a menen Aqjigit basladı. Awılımızdın’ seyдини o’zim dep ko’kiregine urıp ju’rgen biraz jigitle bulardın’ janında pa’jmu’rdesi shıg’ıp basılıp qaldı. Sheriwshinin’ jigitlelerinin’ u’stinen nama alg’anda olar arlanıp, bulardın’ u’stinen olar nama alıp, boldı bir basa-bas tamasha. O’zin’ bolg’anda da, ayıplı kisidey otırspanın’ yarım belinen suwırılıp shıg’ıp kete almaysan’. Keyninen qızlarg’a oramal, shaynek jiberiw baslanıp ketti me de, quday bergeysen’. Qızlardın’ ko’zleri jawdırasıp, qashan mag’an kese tutar eken, na’zeri qashan awdarıladı, degen u’mit penen bizin’ mırzag’ag’a qılg’ınıp telmirdi de otırdı. Men paqır mırzag’ag’a mına qızlardın’ ko’zi tiymese bolar edi, dep janım qalmaq baratır.

Onnan sayın tigiledi. Bizin' mırzag'a da o'nerli-aw, duwtarın qolına alıp gu'mbirletip sazdı urıp jiberip edi, duwtar degendi so'yletip jiberdi. Al Aqqigittin' qosıq ayıwı o'z aldına qoy. Onın' dawısının' shıqqışın aytsa, sımbatın aytsa! Qatara otırg'an qız-jigitler uyıp qaldı g'oy. Ekewi awılımızdın' gu'li, gu'li. Ekewi de a'ytewir ba'le-ma'terden aman ju'rgey, – dep otırspanın' qızıg'ın tek qa'ynisine baylanıstırıp kelip maqtandı kishem. Sonda sen:

– Qoyshı, kelin-a'y, o'zin'nin' qa'ynin' bolg'an son' ko'zin'e ay ko'ringendi-da'. Jigittin' barlıg'ı jigit-da'... – dep balan'dı maqtang'ang'a ishin'nen quwansan' da, sırtın'a bildirgin' kelmedi.

– Sol qızlar shaynegine bir na'rse tamızıp jiberdi me eken? Bunın' jatısı uzap ketti g'oy. Atızg'a ketkenler tu'slikke kiyatır, – dep shıg'ıp kettin'.

Sonın' arasında Tolıbay ag'am albıraqlap kirip keldi de, uyqılap atırg'an Turdimurat ag'amnın' jag'asınan uslap joqarı tartıp julqıladı: – Qasqan', mınaw qannan xabarsız ele uyqılap atır g'oy. Ba'rekella, Turdimurat! Ha' Turdimurat! Ko'kiregin'de janın' bolsa ko'zin'di ash! Urıs! – dep baqırdı.

Bunı esitken kishem:

– «Jıg'ılg'an gu'reske toymaydı» degen ıras qusaydı-aw. Usı sheriwshinin' jigitleri-aq urısqısı keledi de tura ma?! – Sharshamaydı eken sira', – dep ton'qıldadı o'z awanına u'y jayda ju'rip.

– Mushlasamız ba ya so'z benen be? Senin' qa'legenin' To'ke, – dep Turdimurat ag'am uyqısın asha almay manawsırıp, dastıqqa qaytadan boyın tasladı. Onın' oyı ele keshegi otırıpada.

– Turdimurat! Ne dep atırsan'? Ko'zin'di ash! Qanday mushlasıw! Esin' awısqannan aman ba! Mush penen is pitpeydi! Atısqıw! Urıs deymen, urıs!!! Germaniya bizge basıp kiripti!!! Fashistler urıs ashıptı!!!

– Ne?! Ne deysen'? – Turdimurat ag'am tap uyqılamag'anday ornınan atılıp turıp, ko'ylegin u'yden shıg'ıp baratırıp shala-pula moynına tarttı. Bara Jiyrenge er saldı. Apam da, esheyinde ne bolsa sog'an a'n'gime qosıp ju'retug'ın kishem de turg'an jerinde awzın ashıwı menen qatıp tur.

– Turdimurat ag'am menen Tolıbay ag'am bolsa aldı-artına qaramay mektepke qaray quyınlatıp o'ta' ketti.

Awıldın' arası qa'pelimde ulı-qıyqıw, ala-topalan' boldı da qaldı. A'sirese, balaları a'skerlikte ju'rgen analar anaw u'y menen mınaw u'ydin' arasında fashistlerge na'let aytıw menen zır juwırdı.

Ken'senin' aldında radio so'ylep tur. Mekteptin' qaptalındag'ı hawızdı bu'rkegen qara tallarg'a a'rebi atlar qashshan baylanıp qalıptı. Ha'mme mekteptin' bag'ının' ishinde sileyip radiog'a qulaq tu'redi. Bizler bolsaq orısshag'a nawalla tu'sinbeymiz. Sonda da u'lkenlerge usap tabjılmay turıppız.

Men sharshap kettim, ju'r, hawızdın' boyına barıp ko'shpek oynayıq, bizler ba'ri bir tu'sinbeymiz g'oy, – dedi Orıngu'l sıbırlap.

– U'lkenler orısshag'a tu'sinedi deysen' be? Ma'selen, bizin' apam, atam, kishem. Eltiri sheshem sira' tu'sinbeydi. Tınısh tura ber, – dep sıbırlayman.

Biraq, suwıq xabar ekeni ma'lim.

Radio so'ylep bolıwdan kolxoz baslıg'ı Aybiyke bag'dın' da'l ortasındag'ı qızıl jabılğ'an stolg'a barıp otırg'annan keyin ha'mme ko'k sho'ptin' u'stine otıra ketti. Artıma bir qarasam Jiyreni qara terge shomılğ'an Turdımurat ag'am da keldi. Tolıbay ag'amnın' da torısı qarq emes, sabılıp qalıptı. Olar da alamang'a qosıldı...

Tolıbay Turdımurat ag'amnın' jan ayaspas dostı. Ekewi ten' tuwılıp, ten' o'sken. Ekewi de bir mektepte mug'allım. Birin-biri qudaydın' qutlı ku'ni ko'rse de qızday sırlasıp, ayırılısa almay arba joldın' qaq ortasında turg'anı-turg'an. Mine, bu'gin ekewi birge urısqa atlanıw ushın da arzasın bergen. Kishemler Turdımurat ag'amdı mırzag'a deydi de, Tolıbay ag'amdı Aqjigit deydi.

– Bizler u'ye kirgenshe sonsha adamnan ya erkek bolıp, ya hayal bolıp birewin'iz illa' dep awızın'ızdı ashıp, so'z baslamadın'ız g'oy, tek bizler ara-tura sıbırlasıp so'ylesemiz.

– Turdımurat ag'am menen Tolıbay ag'amlar urısqa ketip qalsa bizler oqımaymız ba? – deydi Orıngu'l. Men o'zim de bilmeymen degendey iynimdi qıstım. Menin' oyımsha da oqımaytug'ındaymız. Sebebi, mekteptegi en' jaqsı mug'allimlerimizdin' ba'ri urısqa ketip baratır.

Sol u'ndespew menen ha'r kim o'z u'yine baratug'ın soqpaqqa qayırılıp kete berdi. Bizler de u'ye kirdik. Endi oylasam bul u'nsizlik adamlardın' a'rmanı

menen maqsetlerinin' was-wayran bolıp turg'anın jaw g'a'zebinen waqıtsha ju'rek to'rine jasırg'an eken g'oy!

Ag'alarimizdi urısqa jo'neltiw

O'zleri arza bergenlerdi urısqa a'ketetug'in boldı. Ha'mme o'z balasının' izinde ulı-shuw, qım-quwıt. Bizler de Turdımurat ag'amdı urısqa atlandıratug'in bolıp qalag'a jollandıq. Ol o'zinin' Jiyrenin minip, meni mingestirdi. Jiyren degen iynin' qıymildamaytug'in jorg'a, ha'zir de suwday ag'ıp kiyatır. Apamlar arbalı ketti...

– Al, Gu'lxan, jawdı jen'ip meni tez kelsin desen', o'zim bardag'ıdan da beter Jiyrennin' ku'timin ber. Aman-esen kelgennen keyin jarısqa jiberip, toyg'a shaptıraman. O'zin' minip shabasan'! Ekinshi tapsırma – jaqsı oqı, mag'an tez-tez xat jaz, – dedi.

Turdımurat ag'amnın' u'ydegi en' jaqsı ko'retug'inı Jiyrenge waqtı menen jem berip, jabıwdı saylap jabadı. Eger Jiyren ot-jemnen sa'l kemis boldı ma, o'zi ishpegenine qayıp. Ku'n-tu'n seyislegeni-seyislegen. Jiyren de Turdımurat ag'amdı ko'riwden oynaqshıp, janına jetkenshe shıdamay, tıprshılap sala beredi. Jiyrenge ot oratug'in men. Mennen basqag'a isenbeydi. Sa'l burın orsam qızıp ketedi, kesh orsan' ash qaladı. Jon'ishqanın' gu'llep, qatayıp ketkenin org'ızbaydı. İz tu'sken jerden de ot aldırmaıdı, arqanlatpaydı da, Jiyren de menin' qolımnan ot jewge u'yrenge. Geyde otsız qasınan o'tsem da'me etip ses berip basın silkip, tepsinip qaladı. O'zim de Turdımurat ag'am ne aytsa bulıtpayman. U'yde ekewimiz tatıwmız. Ha'zir de aytqanlarının' ba'rin hinji tergendey, u'tirin tu'sirmey, dizip, maqullap kiyatırıppan.

– Biraq, mag'an ertek kitap, tu'r qa'lem, lampasıy jiberetug'in bolsan', – dedim. – Menin' en' jaqsı ko'retug'inim lampasıy.

– Ol an'sat, so'zsiz jiberemen, Gu'lxan! Menin' joqlıg'ımnan paydalanıp, ha'r kim bir minip, Jiyrendi sabıltpasın. Abaylı bol, esittin' be? – dep nıqladı.

– Esittim.

Qalanın' jarı jolina kelgende, o'zinin' u'yinin' tusında aldımızdan Aysultan apam shıqtı. Jiyrennin' onı ko'riwden, jelisin tosan'latıp, janına kelip, ju'wendi tartpay-aq toqtap qalg'anı mag'an jumbaqa boldı. Turdımurat ag'am da Aysultan apamnın' qasına keliwden, atınan sekirip tu'sip, ekewi qatarlasıp Jiyrendi jılawlap alg'a qaray a'sten ju're berdi.

– Aysultan, meni ku'tkeysen'? Tez-tez xat jazıp turaman, – degenlerdi aytadı Turdımurat ag'am.

«Ha'-a'... Anaw ku'ni qublag'a qarap ketip, Jiyrendi qara terge tu'sirip arqadan kelgenin'nin' ma'nisi qayda deymen ishimnen. Aysultan apamnın' u'yi arqamızda g'oy aqırı».

Apam biyshara a'n'gimenin' usı jerine kelgende ko'zin shayday ashıp:

– Ha' shırag'ım, boyların'nan senin', o'zi de qız su'yer edi-aw qulınım, – dep balasının' sırtınan aylanıp-tolg'anıp, sıbırlanıp bir awdarılıp tu'sti. Apamnın' ju'zine ha'r qarag'anımda merwert jasları kirpiklerin ho'llep, dastıqqa tamshılap turg'anın ko'remen.

Aysultan apam qız bolg'anda qanday, ju'ziminin' suwınday. Onın' jalt berip qarag'andag'ı ushqın atıp, ku'limlegen ju'zleri laladay do'nip, qıp-qızıl erni oyıp endirgendey. Qa'lem qasların qag'ıp na'zer taslawı, Turdımurat ag'amdı ko'rgendegi quwanışlı ju'zleri mende qanday da bir o'zime belgisiz sezim payda qıldı. Kewlimde ba'ha'rdin' o'lpen' samalınan payda bolg'an tolqının' bir shayqalıp ketkenindey qozg'alıstı abayladım. Men Aysultan apamnın' tuw sırtınan qarayman... Qalag'a jaqınlag'an jerde aldında duwtarı, artında alatug'ın qızı – Qızlargu'ldi mingestirip, izimizden Tolıbay ag'amlar da jetti. Janımızg'a kelip olar da attan sekirip-sekirip tu'sip, arba joldın' ortası menen adımladı.

– Usı ku'nleri ko'rgen tu'slerim gu'milji, bası-ayag'ı joq, jalan' shım-shıtırıq. Jorıyın desem qay jerinen baslarımdı bilmeymen. Bunın' izi ne bolıp ketti o'zi, hesh na'rsege tu'sinbeymen. Men de ten', men'irew de ten', – deydi Aysultan apam urıstın' birden baslanıp ketkenine ıraştan da hayran bolıp.

– Uris-da', urıs! Tu'sinbestey hesh na'rsesi joq, Aysultan, – deydi Tolıbay ag'am. – Jaw degen na'letiy abaysızda jup jag'adan tuttı-da'. Biraq, tez ku'nde

nıpqirt bolatug'ınına ko'zim jetedi. Jag'adan tutqan qolının' birden jazdırılıp ketip, shalq ortasına tu'skenin na'letiylerdin' o'zleri de sezbey qaladı, ele.

– Qa'ydem, izi jaqsılıq bolip, tu's ko'rgendey bola qoysaq qa'nekey! – deydi Qızlargu'l qısing'anınan izin ayta almay, iyegin tislep.

Sol ku'ni ku'n batıp qas qarayg'ansha a'weli a'skeriy komissariattın' aldında, keyin Kegeylinin' jag'asın aylanshıqlap jurdik te qoydıq. Turdimurat ag'amlardı ku'n bata kemege mingizdi. Tolıbay ag'anı jaramsız dep qaytardı. Anası Ulbiy sheshem menen Qızlargu'ldin' quwanışında shek joq. Ha'mme jigitler kemege minerde jag'adag'ılar menen qushaqlasıp xoshlastı. Olardın' arasında – He, Tolıbay, Turdimuratlap, keshegi toyda shekinisiwler bolmag'anday sheriwshinin' jigitleri de kelip qushaqlap, bir-birine ıqlas penen ıntıg'adı. «Bo'ri ko'rse biriger» degen usı da'. Ba'ri de tulg'alı jigitler. «Bulardı fashistler ko're qoysa tıg'ılarg'a tesik tappas» deymen ishinnen. Bular mag'an jen'ilmes Alp da'wdey ko'rinedi.

Kemege minerde Tolıbay ag'am menen Turdimurat ag'am ko'p waqıt qushaqlasıp turdı, bir-birine qarap toymaydı. So'zleri de u'ylespey turg'anday ko'rine me qalay-qalay? İshi tolg'an a'rmanların bir-birine to'ge almay tur-aw bolsa.

– Tolıbay, – dedi a'llen waqıtta Turdimurat ag'am, – ekewimiz eki jaqqa ayırılıp baratırımız. Keterimnin' aldında senin' xosh hawazın'dı esiteyinshi! «Eshpay» namasına bir qaytarmaysan' ba? – dep kemege tarttı, Tolıbay ag'am kemege sekirip minip qolına ala moynaq duwtarın alıp:

Gu'darı belbewi dizege tu'sken,
Boyları aq terek aralap o'sken,
G'anım ko'rse qaynap, da'ryaday yoshqan,
Qalpaqtın' qalqanlı jigiti bardı.

– Ha-a... – dep A'jiniyazdın' «Ellerim bardı» qosıg'ınan jibergende Kegeylinin' eki boyın jan'lattı. Ha'tte, ag'ıp turg'an suwlar aylanıp toqtay qalıp tın'lag'anday boldı. Keme a'sten jılıslap, o'rlep baratır. Aysultan apam Jiyrendi jetelep, Qızlargu'l torı attı jetelep keme menen jarısıp, jag'a menen jılısıp o'rleydi. Kemedegi jigitlerdin' eki ko'zi jag'ada, jag'adag'ı qız-kelinsheklerdin', ata-analardın' ko'zi kemedegi jigitlerde...

... Ku'n a'bden batıp jag'adag'ı adamlar kemedegilerdi, kemedegiler jag'adag'ılardı ko'rmey qalg'an son' barıp kemeni jag'ag'a tarttı. Tolıbay ag'am da, Turdımurat ag'am da sekirip jag'ag'a tu'sti. Kemedegi barlıq jigitler de sekirip tu'sip, jora-joldas, qız-kelinshek, ata-analar menen qaytadan qushaqlasıp xoshlastı. Turdımurat ag'am a'weli Aysultan apam menen, keyin Jiyrennin' moynınan qushaqlap, jalın sawsaqları menen tarap turıp: – Men kelgenshe aman bol, toyg'a shabasan'! – dep xosh alliyar aytıstı da aldı-artına qaramay kemege qarg'ıp mindi ha'm:

– Gu'lxan! Xosh bol, qarag'im!– dep mag'an arnawlı dawısladı.

Jiyren bolsa bir na'rseni abaylag'anday pısqırıp, suwg'a qaray birden shapshıdı ma de, elewrep heshkinge ku'sh bermeydi. İyem ketti, men qaldım, degendey kemege qaray kisnep, suwlıg'ın shaynap, julqıydı. Attın' ayanışlı ha'reketi menen sestin esitken jag'adag'ı adamlar:

– Tek haywan degen atı bolmasa ja'niwar iyesinen qalg'anın bilip turıptı. A'tten' so'ylewge tili joq, – desedi.

– Jiyren! Kelemen! Tez kelemen. U'yge qayt! – degen Turdımurat ag'amnın' dawısın esitkennen keyin g'ana juwasıdı. Sonda da jag'adan ketkisi kelmey moynın suwg'a buradı. Tolıbay ag'amnın' ku'shi menen a'llen waqıtta jag'adan to'men tu'sti. Sizler bolsan'ız kemedegini ko're almag'an son', arban'ızdı ten'selтип bizlerden burın qayıtıp kettin'iz. Ha' demey izin'izden jetip aldıq. Aysultan apamdı Tolıbay ag'am, Qızlargo'l u'shewimiz u'yine kirgizdik. Tolıbay ag'am sizlerdin' izin'izden jetken jerde, Qızlargo'ldin' u'y betine – sheriwshige tarttı.

– Aqjigit! Endi dostım joq deme! Bizlerden tez-tez xabar alıp tur, – dep Tolıbay ag'amnın' izinen baqırğ'anda senin' dawısın' qaltırıp shıqtı.

– U'h-h-h! Qa'yteyin, ne qılayın... – dep apam hazarlanıwı menen ko'z jasın su'rtti.

Jiyren tu'we bas qayg'i

Awıl adamlarının' ma'net-qayg'ıları, urıs zardabı kem-kem tanıtıp, baspalatıp baratır. Baladan-shag'a betin sıyırıwg'a waqtı joq. Suwıq, ashpız, degendi awzına almaydı. Mınaw u'lkennin' jumısı, mınaw kishkenenin' jumısı, deytug'ını burın eken, ha'zir ayırmaydı. Qolımnan kelmeydi, degendi tiline bassa ne deysen', halının' barınsha qıymıldaydı...

... Endi qara gu'z tu'sip, paxta terilip bolg'an menen g'orek shıg'arıw baslanıp ketti. Baladan-shag'anın' tan' atqansha kirpigi ayqaspaydı. Bir ku'ni bizin' qon'sı Nesibelinin' sharshag'anı sonsha, u'lken da'n salıp qoyg'an qabag'ına bas orap, oramal jamıldırıp o'zi uyıqlap qalıptı. Onı brigadir sezip qoyıp, azapladı-aw, azapladı. O'zi de «azamatlar qan maydanında ju'rgende ten'keyip uyqlap qalg'anımdı aytsa», dep ju'da' qıynaldı.

Usınday ku'nlerdin' birinde Aysultan apam keldi. Keshke shekem u'yde boldı. Aysultan apamnın' a'deti – apama suw a'kelip ko'meklesiwidin' ba'nesi menen Turdımurat ag'amnın' Jiyrendi suwg'aratug'ın, juwındıratug'ın jabının' boyına barıp, biraz turıp qaytadı. Ekewi so'ylesip, aralap ju'retug'ın tereklerdi ko'redi. Men de qasında ju'remen.

Ol bu'gin de sol a'deti boyınsha u'yden qabaq alıp shıqtı da, duwrı Jiyrennin' janına bardı ha'm:

– Ko'rgen jerde qasımda toqtap, kewilimdi alatug'ının', Turdımurat penen ushırasatug'ın jerlerdi umıtpay keletug'ının'a qayıрман da', biraq, usı ishın'degini to'gip, ashılısıp hesh na'rse ayta almag'anın'a irenjiymen. Turdımurattın' ketkenine qansha waqt boldı, bilesen' be? Bes ay boldı, bes ay, – dep bes barmag'ın Jiyrenge tutadı. Wa'delerge sen gu'wasan', tek sen bilesen'. Keshikti g'oy! En' baslısı, ol saw ju'r me, aman kele me? Usı jumbaqtı bir o'zim sheshe almay qıynalıp turman. Urısta turıs bar ma? Ol jaw g'oy, jaw! Sag'an ba'ri bir! Him, – dep, Jiyrennin' moynına man'layın tiredi.

Jiyren bolsa, Aysultan apamnın' iyinlerin, qolların iyiskep «jaqsılıqqa men sennen beter asıg'aman. A'tten' ayta almayman, tilim joq» degendey basın silkip, tepsinedi.

Jiyrendi suwg'aratug'ın kisi qusap jetelep, ekewimiz bizin' bag'qa keldik. Bag'dın' ishine ku'nnin' gu'zgi sıyı tu'r berip, olardıñ qızıl-jasıl japıraqlarınan basqa sulıwlıq ko'rki qalmasa da, Aysultan apamnın' usı bag'qa kelgenine tan'lanaman da:

– Tap ha'zir bag'dın' qanday jarasıg'ı bar, ya miywası bolmasa, ne ko'resen'?
– dep qoyaman artında kiyatırıp.

Ol u'ndemewi menen pisken waqıtta Turdımurat aqam jaqsı ko'rip jeytug'ın aq eriktin' qasına toqtadı ha'm ana shaqanı, mına shaqanı bir uslap silkip qoyadı. Usha basına qaraydı... En' izinde Jiyrennin' aldına kelip:

– Bizlerdin' muhabbatımızg'a, qıyallarımızg'a gu'wa bolg'an bul ag'ashlarda da ziban joq. Sende de ziban joq, iyen'nen de ziban joq. Bunın' izi qanday aylanışlarg'a baratır. Turdımurattan adastırmag'ay da'... Jiyren, sen menin' oylarıma, a'rmanlarıma tu'sinip tursan' ba! So'ylesen'-o? – dep jalınadı...

Ba'ribir juwap bolmaydı.

Jiyrenin' qosqa qosiliwi

... Bar xalıq islep-aq atır. Sonda da is o'nbeydi. Allamurat ag'am qısing'anınan Jiyrennin' aldı-artınan aylanıp do'gerekley beredi. Diydi – bunı da jumsayjaq-aw deymen. Biraq, ele ashıp aytqan joq. Jiyrendi jumsaw ushın ha'mmemizdin' kelisimimiz kerek...

– Qa'ne, Gu'lxan, Turdımuratqa xat jaz! «Jiyren aman, o'zin' kelgennen keyin toyg'a shaptırasan'? Hesh g'am jeme, inim!» – de! İzine menin' atımdı jaz, – dedi Allamurat ag'am atızdan qaralay o'ship keldi de. – Bunın' qosqa qosılğ'anın basqalardan esitip ju'rer. O'zimnen xat alsa pitegene arqayın boladı g'oy? Bul jaqtag'ı qıyınshılıqtı qaydan bilsin.

Men jazbadım. Ha'mmemiz – sen de, atam da:

– Ne dep otırg'anın'a o'zin' tu'sinesen' be? – dep shuwlastıq. Aldı menen Jiyrendi sen awzın'a alsan', basqalar ne demeydi, – dep bet baqtırmadın'.

– Qansha shuwlasan'ız da Jiyren qosqa qosılmasa bolmaydı! – dep kesip ayttı Allamurat ag'am. Men Aysultan apama juwırdım. Meni Aysultan apam tınıp tın'lap bolıp:

– A'llette, jurttın' jalg'ızı ketken g'alaba iste Jiyren qarap jata ala ma? – Birese otırdı, birese turdı, tıprshılap, tınıshı ketti. Tek bolg'anı:

– Erten'nen baslap Jiyren qosqa qosıladı, deseshi, – dep qoyadı. – Bir ku'n bolmasa bir ku'ni solay bolıwı kerek g'oy, – dep suwıq demin aldı da o'z oyı menen o'zi ba'nt boldı. Sol ku'ni Aysultan apam meni jibermedi, janına alıp jattı. Biraq, azanda erte oyattı. Onın' sol tan'dı kirpik ayqastırmay otırıp shıqqanın bildim. Ara-tura u'hlep qoyadı, tan' qaran'g'ısın qaq ayırıp bizin' u'yge qarap tarttı. İzinde jortıp kiyatırman. Hesh na'rsege tu'sinbeymen. Keldi de Mayjaptın' arg'ı ırashında o'sip turg'an qamıs, boyanlıqtın' arasında otırıp bu'gingi aydalatug'ın jerge tigildi. Biraq kewilinde qanday da bir gu'res, g'a'zepli jigerdi abaylayman. İzin ku'temen.

Ele ku'n shıqpasa da bir-birewdi ko'rgendey jaqtı, ko'l-da'ryaday, u'lken ko'lemde qıbırlag'an jan joq. Tım-tırıs. Qanday qorqınıshlı. Bir waqıtta Jiyrendi jetelep Allamurat ag'am «İyshan jap»tın' ko'pirine mindi. İzinde sen bolsan' so'ylenip, Jiyrennin' sawırısınan sıypap, tap ayag'ının' astına aralasıp kiyatırsan'. İzinde kishem to'men qarap mun'ayıp kiyatırg'anı belgili.

– Mırzag'a, menin' mırzag'am, mırzag'anın' Jiyreni, – dep pa'rmana bolıp ju'rgen kishem bu'gin mırzag'asının' Jiyrenin o'z qolı menen qosqa qosatug'ın bolg'anına, quday bilsin, ne oylap kiyatırg'anın, deymen ishimnen. Ku'n jan'a shıg'ıp kiyatır. Ba'rinen beter Aysultan apamnın' ne oylap otırg'anı mag'an jumbaq. Men u'ndemesten o'zimdi tutsam da ko'zimnin' jası jumalanıp baratır.

– Jiyren xannan xabarsız mo'ntiyip Allamurat ag'amnın' jeteginde kiyatırg'anına qarasa, Aysultan apa, – degenimdi o'zim de sezbey qalıppan.

Ol «tınısh» degendey suq barmag'ın erinine kese tisleği.

Ko'zimnin' jasın su'rtemen de izin ku'temen. Ornımnan uship turıp Jiyrenge juwırayın desem, Aysultan apam iynimmen basıp qayta otırg'ızadı. «Qalanın' ishi» dep atalatug'ın paxta jerge tu'se bergende senin':

– Turdimurat! Shirag’ım, barmisan’! Jiyrenin’e mingizip kelin a’kelip beremen, degen niyetlerin’ qayda?! Bu’ginligi Jiyrenin’nin’ moynına moyıntırıq tu’sip, kolxozdın’ qosın su’yreyjaq g’oy. Qayılmısan’!.. degen ayanışlı dawısın’ esitildi. Men betimdi bastım. Ja’ne qaradım.

Ha’rkim ha’rjaqtan kele basladı. Atızda azg’antay tirishilik payda boldı. Aysultan apamda ele ses-semir joq. Kirpik qaqpay tigiledi. Irashtag’ı u’yilgen kesektey u’nsiz. Jiyren bolsa bizlerdin’ barımızdı bilgende y elewrep usı ta’repke qaray beredi.

– Jiyren atın jeldirip, qız alıp keler dep edim! Qosqa qosıp Jiyrendi, jılayman-aw dep pe edim! Ha xalayıq! Qaydasız?! Ulımnın’ u’mitleri pushqa aylanıp baratır g’oy! Ko’rip tursız ba?! Jiyren qosqa qosılayın dep tur! U’miti kesilip, julını u’zilgir-fashist! Org’a tu’sip o’risin’ tarılg’ır-a’y. Jen’ ilip, xalıq aldında shermende bolg’ır fashist! Jaqsı niyetleri joq pa eken, Gitler degennin’! Ol shirkinnin’ u’ylendiretug’ın ulı, uzataturug’ın qızı joq shıg’ar sira’! Bul ne degen sumlıq edi. Ol fashist emes, ba’le shıg’ar, – dep sen eki qolın’dı aspang’a ko’terip, dawısın’nın’ barg’anınsha en’irep baqırdın’. Turdimurat ag’amnın’ Jiyrendi jeldirip, qız ayttırıp ju’rgenin ko’rgenler sag’an ta’selle berip, fashizmge na’let aytıp atırg’anları bizlerge tal-tal esitiledi. Jiyren bolsa otlaq jerge kiyatırg’anday arqayın. A’ytewir qosqa jegiletug’ınınan biyxabar.

– Ele balam aman kelip, maqsetleri orınlanar, – degen u’mitim bar qudaydan, – deysen’ de ko’zin’nin’ jasın su’rtesen’.

Al Jiyren bolsa, qosqa kirse qa’ne! Moynına moyıntırıq saldırmay aspang’a shapshıydı. Qın’ırlıq etip kisneydi. Do’geresinde turg’anlardan ja’rdem sorag’anday alaqlap, elewreydi, kimnendur jaqsılıq ku’tedi. Heshkimge ırq bermeydi. Bulqınıp moyıntırıqtan shıg’ıp ketip ko’nbey atır. Juwg’arada ko’netug’ın tu’ri joq. Shıg’ıp ketken jerinen ku’shleپ moyıntırıqtı kiygizedi. Jiyrennin’ bayag’ısı – bayag’ı. Qosqa qosılg’anına qayıl bolmay sol jerde turg’anlardan, meni ko’rip ırasın’ız benen qosqa qosasız ba? degendey shag’ınıp qaraydı. Olar ju’zin buradı. «Toyg’a shaptıratug’ının’ız qayda?» degendey adamlarg’a qarap oqıranadı. Ha’tte, birewdi ku’tkendey, bir dıbıstı esitip turg’anday qulag’ın tikireytip qayshılap elewreydi. Jiyrennin’ na’zeri ele bizler

ta'repte. Sonda men Aysultan apamnın' ırashta otırg'anın bilip qaradı-aw deymen ele. Meni ko'rse a'bden gejirlenip qalar dep Aysultan apam da shıdap otırg'an sıyaqlı. Bir waqıtta:

– Endi senin' jag'dayın'dı ku'tiwge pursa joq. Qa'lesen' de, qa'lemesen' de baxtın'a qayıp bolasan', Jiyren! – dep Allamurat ag'am qansha mıqlılıq etip tursa da qolındag'ı attı qosqa jege almag'anına o'zine o'zinin' qa'ha'ri keldi. «Ko'reyin dep pe edim Da'wqaranı, alayın dep otırg'an awımdı aldı» degendey-aq, «jaw jag'adan qolın jazdırmay turg'anda erkelikti ko'teriwge shama joq, men de seni qosqa qosıp, ko'z jaslarımdı ishime jutayın degenim joq edi. Elge qanday su'rgin tuwıp turg'anın men aytpay-aq o'zin' biliwin' kerek, – dep tap Jiyrendi tu'sinetug'ınday, jag'daydı biletug'ın adamg'a ten'gerdi-aw Allamurat ag'am. So'ytıp, jerden bir shıbıq aldı... sol waqta urg'anın ko'rmeı-aq qoyayın dep ko'zimdi tarsa jumdı. Aysultan apam bolsa ku'ni menen ko'zin tigip shıdasa da, Allamurat ag'amnın' shıbıq alg'anın ko'riwi ma'ttal, ag'ıp turg'an u'lken japtan qalay atlag'anın bilmeymen, arjag'ına sekirip-aq tu'sti:

– O'zim!.. O'zim! Shıbıqtı taslan'! Jiyrenge shıbıq tiygizben'! O'tinemen?! Shıbıqtı ko'zine ko'rsetpen'! Jiyrenge shıbıq tu'we qol tiydiriwge haqın'ız joq! Esittin'ız be? Haqın'ız joq! Jiyrennin' iyesi bar. Keledi! – dep Aysultan apamnın' Jiyrenge qaray o'kiren' qag'ıp juwırg'andag'ı o'ksigin ma'n'gige umıtıw mu'mkin emes.

Men turg'an jerimde qatıp qaldım.

Allamurat ag'am shıbıg'ın uslawı menen sileyip tur.

– O'zim birge ju'remen. Jiyren menen o'zim qosqa birge qosılaman!!!

Jiyren qarasın ko'riwden-aq kisnep, qostı su'yrewi menen Aysultan apamnın' aldına qaray shapqanda, kishem betin basıp qara jerge otıra ketti. Ha'mmenin' de ayag'ının' dimarı ketip to'men en'keydi.

... Men bolsam bu'gin usı waqıyalardıń ba'rin tu'simde ko'rgendey bolaman. Tu'sim shıg'ar dep ko'zimdi jumıp kelip turaman, shıdamay ja'ne ashıp kelip jibersem ku'ndiz. Jiyren qosta, Aysultan apam at aldında. Du'nyada neler, qanday ha'siretler bolıp atır. Bul ha'siretlerdin' izinde ne bar?!... Bilmey bas qatıraman.

A'ne, sonin' menen Jiyren a'sten-a'sten qıyın jumısqa jegile berdi. Arbalı ju'k a'kelinetug'in bolsa da Jiyren ketedi. Tenteklik degennen usı ba'ha'rde-aq jurday boldı.

Burın Aysultandı ko'riwden qosta ju'rse de, arba tartıp kiyatırsa da, ayaq serppey tura qalatug'in Jiyren kolxozdın' jup-juwas bas ko'ligine aylang'anın da ko'rdik.

Endi senin' tilegin': – Balam aman kelse ba'rinin' de ilajı bolar! At tabılar, – dey berdin'.

A'n'gimeni toqtatıp na'zer salıp qarasam apamnın' kirpiklerinin' arasınan shıqqan jas dastıg'ına tamıp tur eken.

– Ha'..a'..y shırag'ım-ay, Jiyren qosqa qosıldı, Aysultan uzatılıp ketti, Turdımuratjanım da oralmadı g'o...o...y! Sonda da men ele o'lmey ju'rmen g'oy, – dep apam in' irsıp arman awdarılıp tu'sti.

– Men seni ol waqıtta hesh na'rsenin' parqına tu'sinbeydi dep ju'rsem, tap u'lken kisidey ba'rin kewlin'e toqıp-aq ju'rgen ekensen'-aw, qulınım! Mına qaran' qalg'ır urıstın' za'ha'ri na'restelerdi de ko'kley pisirgen eken g'oy. Ko'kley qatqan shıraqlarım-ay! Endigiden bılay usı urıs degennin' atı o'ship, mendey analardın' ju'regi qozg'alıp, bawırı ku'yemegey da' dep apam a'sten ko'zin jumg'annan qayıp ashpadı.

– Apa, Turdımurat ag'amdı hesh qaysısımız da umıtqanımız joq, – deymiz ha'r saparı onın' qa'birinin' janında turıp.

Hesh waqıtta umıtılmaydı, umıtpaymız da!..

G'A'REZSIZLIK DA'WIRINDEGI QARAQALPAQ A'DEBIYATI

O'zbekstannin' g'a'rezsiz el bolıwı turmıstın' barlıq salasında erkinlikke iye bolıwg'a ken' jol ashtı. En' baslısı o'zimizdin' kimligimizdi tanıdıq. O'zimizdin' tariyxımızdı, tilimizdi, dinimizdi, ma'deniyatımızdı, a'debiyatımızdı teren'irek u'yreniwge mu'mkinshilik aldıq, mu'lkimizge o'zimiz biylik etiwge eristik. Bul bizge g'a'rezsizliktin' bergen baxtı.

O'zbekstan Respublikası g'a'rezsizlik alg'annan keyin qaraqalpaq a'debiyatı da ko'p g'ana o'zgerislerge ushıradı. Bul o'zgerisler birinshi gezekte ideyalıq-tematikalıq bag'ıtta ju'z berdi. Burın sotsialistik realizm dep atalg'an metodqa oranıp alıp, sheklengen tematika a'tirapında g'ana shıg'armalar do'retken jazıwshı-shayırlarımız endi erkinlikke iye boldı. A'debiyattın' u'stinen partiyalıq qadag'alaw alıp taslang'annan keyin o'mir shınlıg'ın a'dewir da'l su'wretlew mu'mkinshiligi tuwıldı. Ja'miyetlik du'zim o'zgeriwine baylanıslı onda jasap atırg'an adamlardıń sana-sezimi, oy-o'risi, du'nya ko'zqarası, ko'rkem-estetikalıq talg'amı da o'zgerdi. Usınnan kelip shıqqan halda jazıwshı-shayırlarımızdan a'debiyatqa jan'asha qatnas jasaw, oqıwshılardıń ruwxiy halatın, du'nyasın esapqa alıw talap etildi. Na'tiyjede g'a'rezsizlik da'wirinin' a'debiyatı jan'a bag'ıttag'ı a'debiyat sıpatında do'rele basladı. İ.Yusupov, T.Qayıpbergenov, Sh.Seytov, M.Seytniyazov, A.Sadıqov, J.İzbasqanov, K.Karimov, K.Raxmanov, M.Nızanov, Q.Ma'tmuratov, S.İbragimov, H.Ayımbetov, M.Jumanazarova, X.Da'wletnazarov, N.To'reshova, B.Genjemuratov, S.Jumag'ulov sıyaqlı onlag'an jazıwshı-shayırlarımız ha'm dramaturglerimiz usı da'wirde o'zlerinin' shıg'armaları menen qaraqalpaq a'debiyatının' bunnan bılayg'ı rawajlanıwına u'les qospaqta.

G'a'rezsizliktin' da'slepki jıllarınan baslap-aq qaraqalpaq a'debiyatında XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatının' jetekshileri bolıp u'lgergen İ.Yusupov ha'm T.Qayıpbergenovlar u'lgi ko'rsetti. İ.Yusupov da'wir haqıyqatlıg'ın buring'ıdan da batıl ayttı. Onın' shıg'armalarında pikir ele de o'tkirlesip, tın' pikir aytıw ko'birek ko'rindi. G'a'rezsizliktin' da'slepki jılları-aq jazg'an «Mustaqillik maydanınan o'tkende», «Alıs Malayziya koshelerinde», «Begligin'di buzba sen» lirikalarında g'a'rezsizlik da'wirinin' a'debiyatı qanday bag'ıtta rawajlanıwı kerek ekenligin

ko'rsitetip berdi. T.Qayıpbergenovtın' «Qaraqalpaqnama», «Qa'lbimnin' qamusı», «Qaraqalpaqpan, ta'wekelshimen» ha'm ko'p g'ana publitsistikalıq shıg'armaları qaraqalpaq jazıwshıları ushın u'yreniw mektebi boldı. Solay etip, g'a'rezsizlik da'wirinin' qaraqalpaq a'debiyatı da qaraqalpaq a'debiyatında qa'liplesken da'stu'r tiykarında jan'a bag'ıtta rawajlanıp kiyatır.

G'a'rezsizlik da'wirinde qaraqalpaq jazıwshıları da ja'miyetlik, siyasiy o'zgerislerdi esapqa alg'an halda qa'lem terbetti. Usı da'wirge shekem ko'rkem so'z ustalarımız, sonın' ishinde, prozaiklerimiz de belgili bir sheklengen temalar a'tirapında shıg'armalar do'retip keldi. Biraq g'a'rezsizlik jıllarında tema, ideya tan'lawda jazıwshılar erkinlikke iye boldı. G'a'rezsizlik jıllarında qaraqalpaq jazıwshıları da bir qatar romanların ja'riyaladı. Ma'selen, T.Qayıpbergenovtın' «O du'nyag'a atama xatlar», «Qaraqalpaqtın' o'z qalpag'ı menen sırlasıwı», «Qa'lbimnin' qamusı», «Tu'rkiynama», Sh.Seytovtın' «Jaman shıg'anaqtag'ı Aqtuba», A.Sadıqovtın' «Tasta da gu'lleydi», H.Hamidovtın' «Ushqın», K.Allambergenovtın' «Da'rya tartılğ'an jıllar», K.Raxmanovtın' «Aqıbet», Q.Ma'tmuratovtın' «Terbenbes», Amangeldi Xalmuratovtın' «Ja'nnet bag'ı», H.Ayımbetovtın' «Qara buwra», S.İsmaylovıtın' «Ju'rek gallaktikası», H.O'temuratovanın' «Hu'rliman», A.A'bdievtin' «Jin-jıpırlar uyası» atlı romanların atap o'tiwge boladı.

T.Qayıpbergenovtın' joqarıda atı atalg'an do'retpeleri tek g'ana qaraqalpaq prozasında g'ana emes, al, pu'tkil tu'rkiy a'debiy-estetikalıq oy du'nyasında u'lken jan'alıq boldı.

G'a'rezsizlik jılları jazılğ'an romanlardın' ishinde Sh.Seytovtın' «Jaman shıg'anaktag'ı Aqtuba», K.Allambergenovtın' «Da'rya tartılğ'an jıllar», A.Sadıqovtın' «Tasta da gu'lleydi», S.İsmaylovıtın' «Ju'rek gallaktikası», Q.Ma'tmuratovtın' «Terbenbes» romanları haqqında unamlı pikir bildiriwge boladı. Da'slepki u'sh romannın' tematikası bir-birine jaqın. XX a'sirdin' 50-jıllarınan baslap g'a'rezsizlik jıllarına shekemgi da'wirde elimizde orın alg'an mashqalalar A'mirxan, Jalg'as, Jumabay obrazları a'tirapında ashıp beriledi. A'sirese, Sh.Seytovtın' romanında da'wirdin' ashshı haqıyqatlıg'ı hesh qanday qıpsalamastan ashıp beriledi. A'mirxan buzaqılıq, hiylekerlik, jawızlıqtı o'zinde

ja'mlegen obraz. Ol o'z maqseti, bayıw, ha'mel tekshesine ko'teriliw jolında hesh qanday jerkenishli ha'reketten tayınbaydı. Onın' ushın basqa adamlar ta'g'diri bir pul. Al K.Allambergenov ha'm A.Sadıqovlardın' romanlarındag'ı Jalg'as ha'm Jumabaylar da'wir ten'sizlikleri, nızamsızlıqları menen gu'resiwge, bunda ha'r qaysısı o'zinshe jol tan'lawg'a bel baylag'an qaharmanlar. Biraq partiyalıq jekke ha'kimlik hu'kim su'rip turg'an sol da'wirde Jalg'as, Jumabay qusag'anlardın' haqıyqatlıq ushın gu'reste jen'iske erisiwi mu'mkin emes edi. Bul haqıyqatlıq eki romanda da ju'da' sa'tli ashıp beriledi. S.İsmaylovtın' «Ju'rek gallaktikası» romanı janrlıq jaqtan jan'a roman. Ol ilimiy-fantastikalıq janrda jazılğ'an. Qaraqalpaq a'debiyatında ele bunday janrda romanlardın' do'retilmegenin esapqa alatug'ın bolsaq, bul roman qaraqalpaq a'debiyatında o'z ornına iye ekenligi so'zsiz.

Q.Ma'tmuratovtın' «Terbenbes» romanı son'g'ı da'wirdegi a'debiyatımızda elewli qubılıslardıń biri boldı. Romannın' en' utıslı tamanlarının' biri de, a'yne, qaharman obrazın jaratıwda ha'm ha'zirgi da'wir ushın a'hmiyetli mashqalalardı ko'terip shıg'ıwında bolıp tabıladı. Romanda XIX a'sirdin' aqır, XX a'sirdin' basında Terbenbes atawının' a'tirapında jasag'an xalıqtın' o'miri so'z etiledi. Shıg'armanın' bas qaharmanı Lepesbay a'piwayı awıl balasınan isbilermen, el basshısı da'rejesine shekemgi jollardı basıp o'tedi.

Bul da'wirde povest, gu'rrin' janlarında da bir qatar shıg'armalar ju'zege keldi. A'sirese, povest janrında bir qatar janrlıq ha'm ko'rkemlik izlenisler ju'zege keldi. S.İsmaylovtın' «Payg'ambarlar ha'm shaytanlar», M.Nızanovtın' «Eki qanxor» povestleri burın qaraqalpaq a'debiyatında onshelli rawajlanbag'an detektiv janrında do'retildi. G.Esemuratovanın' «Duwendegi da'pter», «Go`nergen su'renler» povestleri da'wir haqıyqatlıg'ın batıl ashıp beriw menen qunlı. S.İsmaylovtın' «Bizler bir u'yde jasaymız» atlı povesti ilimiy fantastika janrında jazıldı. Ulıwma, S.İsmaylov qaraqalpaq prozasın jan'a janrlar menen bayıttı. Bul salada izlenisler alıp bardı. M.Nızanovtın' «Aqshagu'l» povesti ha'zirgi da'wir problemalarına arnalğ'an. Bunda bir shan'araq mısasında adamlar arasında sıylasıq, insap ha'm insapsızlıq, jaqsılıq ha'm jamanlıq problemi, adam ta'g'diri, onın' qa'dir-qımbatının' ayaq-astı etiliwi sheberlik penen ashıp beriledi. Shıg'armada qaharman psixologizminin' jasalıwına ayırıqsha itibar qaratıladı.

Uluwma alg'anda, g'a'rezsizlik da'wiri qaraqalpaq prozası jan'a temalarg'a, ideyalarg'a qa'lem terbetiwde, el tariyxında u'lken ornı bar real shaxslardıń ko'rkem obrazın jaratıwda, qaharman xarakterin jasaw jolında buring'ı qatıp qalg'an kestelerden, stereotiplerden qutılıwda, jan'asha janrlıq stillik shoqqıladı iyelewde belgili tabıslarg'a eristi.

Bul da'wirde qaraqalpaq poeziyası da o'z rawajlanıw jolına iye boldı. G'a'rezsizlik da'wiri a'debiyattın' basqa tu'rleri sıyaqlı poeziyag'a da erkinlik berdi. Sonlıqtan da İ.Yusupov, K.Raxmanov, T.Qabulov, J.İzbasqanov, K.Karimov, H.Ayımbetov, N.To'reshova, S.İbragimov, X.Da'wletnazarov, B.Genjemuratov, M.Jumanazarova ha'm t.b. qaraqalpaq shayırları ideyalıq-tematikalıq, janrlıq-formalıq izlenisler alıp bardı. Olardıń lirikalıq shıg'armalarında erkin pikir aytıw, jan'asha pikirlew ko'birek ko'rindi. J.İzbasqanovtıń peyzajlıq lirikaları joqarı ko'rkemlikke iye bolıwı, basqa shayırlarda ko'rine bermeytug'in shayırlıq sheberlik penen jazılıwı boyınsha da u'lken a'hmiyetke iye boldı.

X.Da'wletnazarov «G'ayrı jurttag'ı qaraqalpaqlar», «Qozılar» dep atalatug'in qosıqlarında xalqımızdın' o'tmishi, onın' o'tkendegi o'mirine baylanıslı emotsiyag'a tolı sezim-pikirlerin beredi. Bul qosıqlar ko'rkemligi, ta'sirshen'ligi boyınsha u'lken tabısqa iye boldı. K.Raxmanovtıń ko'p g'ana qosıqları oqıwshılar ta'repinen qızg'ın ku'tip alındı. A'sirese, shayırdın' ekologiyalıq qıyınshılıqlardı su'wretlewge arnalg'an qosıqları ta'sirshen'.

Sonday-aq bul da'wirde M.Jumanazarovnıń lirikalıq shıg'armalarında batıl pikirlew, H.Ayımbetovtıń lirikalarında pikirdi awıspalı ma'nige qurıw, N.To'reshovanıń qosıqlarında hayal-qızlardın' du'nyag'a ko'z qarasının' sa'wleleniwi, B.Genjemuratovta janrlıq-formalıq izlenisler ko'birek sezildi.

G'a'rezsizlik da'wirinde qaraqalpaq shayırları poema janrında da biraz jemisli isledi. Bul da'wirde İ.Yusupovtıń «Ma'n'gi bulaq», «Watan topırag'ı», J.İzbasqanovtıń «Qamal» (dramalıq poema), «Oqıwshıma xat», N.To'reshovanıń «Tutqın», «Qızım-aw», «Analıq haqqında qıssa», «Jetim qız», X.Da'wletnazarovtıń «İyesiz yurt», «Qaraqalpaq bayazı», «Ziywariy shejire», «A'lwidag' muhabbat. Xosh qal jaslıg'ım» (nasrıy poema), B.Genjemuratovtıń

«Qıtay jipegindegi bitik», A.O'teniyazovanın' «Aysultan» h.t.b. poemalar, A'.O'tepbergenovtın' «Allan'dı umıtpa», «Allada da esap bar», N.To'reshovanın' «Yalg'anşhı» dastanları ja'riyalandı. Usı poemalardıń ishinde İ.Yusupovtın' «Watan topırag'ı» ha'm B.Genjemuratovtın' «Qıtay jipegindegi bitik» poemaları ayrıqsha so'z etiwdi talap etedi.

İ.Yusupovtın' poemasında XX a'sirdin' 30-jıllarındag'ı repressiyada ma'jbu'riy o'z watanın ta'rk etken watanlaslarımızdın' ayanışlı ta'gdiri so'z etiledi. Ha'r ta'repleme sawatlı A'bdisa'med axun alıs Turkiya elinde ju'rip-aq o'zinin' talantı, sawatı, adamgershiligi arqasında ko'pshiliktin' hu'rmetine miyasar boladı. Ol o'lip baratırıp ta ulı Mamıtqa o'z watanına sadıq bolıwdı, og'an qayıp barıwdı na'siyatlaydı. Poemada Mamıttın' watan sag'ınışhı, ayrılıq jolındag'ı azaplanıwları, kewil keshirmeleri, ruwxiy halatı sheberlik penen jetkerilgen. O'z watanın an'sap kelgen Mamıt qusag'an watan **gedayılarına** keshegi qızıl imperiya da'wirinde gumansırıp qarawlar, olarg'a jo'nsiz azap beriwler su'wretlengen. O'z watanının' topırag'ına ayag'ı tiyiwden og'an tawap etip, duwa oqıp atırg'anda onı jansız dep gu'manlanıp tyurmag'a qamaydı.

Poemada ha'r kim ibrat alg'anday adamgershilik pazıyletleri su'wretlengen orınlar ko'p. A'bdisa'med axun balası Mamıt penen o'z elin ta'rk etip Turkiyadan baspana tabadı. Ol jerde basqa adamlar qatarı jergilikli jerdin' isbilermen, qayır saqawatlı insanı Nurılla biy olarg'a qayır saqawat ko'rsetedi, baspana beredi. Usınday g'amxorlıqqa A'bdisa'med axun adamgershiligi, insanlıq hu'jdanı menen juwap beredi. Nurılla biydin' u'yi o'rtenip, qızı Janna ot arasında qalg'anda o'z o'mirin qa'wipke qoyıp (denesinin' ko'p jeri ha'dden tıs ku'yip ketiwi aqıbetinen A'bdisa'med axun qayıtıs boladı) onı aman alıp shıg'adı. Qullası, bul poema joqarı adamgershilik pazıyletleri menen ha'dden tıs jawızlıqtı, jaqsılıq penen jamanlıqtı qatara qoyıp su'wretlew arqalı insang'a ta'n bolg'an quramalılıqtı ashıp beredi. O'z puqaraların tentene etken qızıl imperiyanın' hesh bir huqıq normalarına sıyıspaytug'ın siyasatın a'shkara etedi. Poema oqıwshını o'tmishke na'zer taslaw, tınısh turmıstın' qa'dirine jetiw, adamgershilik sıyaqlı ullı tu'sinik haqqında oy juwırtıwg'a jeteleydi.

B.Genjemuratovtin' poemasi da oqiwshılar ta'repinen qızg'ın ku'tip alındı. Shıg'arma o'zbek tiline awdarılıp ja'riyalandı. Onı o'zbek shayiri A'zim Suyun «son'g'ı da'wirde watan haqqında jazılg'an en' jaqsı shıg'arma boldı» dep bahaladı. Poemada tu'rk qag'anı Mo'de xannın' tilinen el-jurt, watan tınıshlıg'ı ushın eldi birlestiriw, jaslardı watang'a sadıq qılıp ta'rbiyalawdın' usılları bayan etiledi. Mo'de xan o'z no'kerlerinin' sadıqlıg'ın, birligin sınap ko'riw ushın olardı talay sınaqtan o'tkeredi. Qon'sı Shın patshası en' ju'yrik tulparın soratqanda da, on to'rt jasar jalg'ız qızın soratqanda da el-jurt tınıshlıg'ın go'zlep irkilmesten berip jiberedi. Biraq watan jerinen ber dep sorag'anda irkilmesten sawashqa shıg'adı ha'm Shın patshası u'stinen jen'iske erisedi. Demek, poemadan shıg'atug'ın juwmaq watan topırag'ı, jeri ha'mme na'rseden a'ziz. Onı ko'zdin' qarashıg'ınday saqlaw sol jerde jasawshılardıń ha'r birinin' minneti.

G'a'rezsizlik da'wirinde qaraqalpaq dramaturgiyası da rawajlanıwg'a iye boldı. Bul jılları Q.Ma'tmuratovtin' «Bir u'yde eki o'mir», «A'keli jetimler», «O'mirbek ha'm tazsha», «Aq tekesh ha'm ko'k tekesh», A.O'talievtin' «Ernazar Alako'z», «A'mir Temurdın' bir ku'ni», «Sultan Jaleletdin», Sh.Seytovtin' «Xalqabad» romanı tiykarında jazılg'an «Qutlı jol» pyesasası (qayta islegen Q.Ma'tmuratov), «Shariyar» dastanı tiykarında jazılg'an «Shariyar» pesası (Q.Ma'tmuratov), M.Nızanovtin' «Eki du'nyanın' a'weresi», K.Raxmanovtin' «Ta'g'dir soqqısı», B.Baymurzaevtin' «Ba'ddiwa», «Pa'lektin' ga'rdishi», A.O'teniyazovanın' «Jigittin' ıg'balın bersin», «Muhabbat ha'm g'a'zep», «U'mit ushqını», «Jumbag'ı ko'p du'nya bul», S.Jumag'ulovtin' «Ekstrasens», «Ku'yewin'di berip tur», «Adamlar qalay buzılg'an», «Bultlı ku'nler» pyesaları jazıldı. Bul pyesalar saxnalastırılıp tamashago'ylerdin' na'zerine usınıldı.

«Bir u'yde eki o'mir» pyesasası dramalıq janrda jazılg'an. Onda a'piwayı bir u'ydin' o'miri arqalı turmıstın' dramalıq ta'repi ashıp beriledi. Bir u'ydin' eki kelini eki qıylı minezdegi, eki qıylı du'nya tu'sinigindegi kelin. Olardıń atanaları da sonday. Shıg'armadag'ı tiykarg'ı konflikt te shan'araq ag'zaları arasındag'ı tartısqa qurılg'an. Qullası, bul shıg'arma ha'zirgi da'wir temasınan alıp jazılg'an bolıp, onda milliy mentalitet probleması, milliy u'rp-a'det, da'stu'rlerge sadıqlıq ma'seleleri baslı orıng'a qoyıladı.

«O'mirbek ha'm tazsha» komediyası da tabısqa iye boldı. Onda O'mirbektin' tapqırlıg'ı, so'zge sheshenligi, ba'rqulla kewilli ju'riwi og'an degen su'yispenshilikti oyatadı. O'mirbek qaraqalpaqlardıń milliy qaharmanı. Onın' atına baylanıslı ju'da' ko'p sanlı anekdotlar bar. O'mirbek aytıptı degen ushırma so'zler xalıq arasında tolıp atır. Burın da İ.Yusupov ta'repinen jazılg'an «O'mirbek laqqı» komediyası uzaq jıllar dawamında qaraqalpaq saxnasında qoyılg'an edi. Q.Ma'tmuratovtıń komediyası da u'lken tabısqa iye boldı. O'mirbektin' Tawasar bay menen ba'sekige tu'siwi ha'm onda jen'ip shıg'ıwı bir neshe ku'lkili epizodlar arqalı beriledi. Pyesada Qulımbet qazı, Tazsha, Labaq, Tawasar baydın' kempiri obrazları sa'tli shıqqan. M.Nızanovtıń «Eki du'nyanın' a'weresi» pyesasını da komediya janrında jazılg'an. Onda buring'ı sklad baslıg'ı o du'nyag'a barg'annan keyin de gu'na'si ko'p bolg'annan keyin ko'p sorawg'a tutıladı. Qullası, ol o dunyanın' da, bul du'nyanın' da a'weresine aylanadı.

Sunday-aq bul da'wirde basqa xalıqlardıń a'debiyatınan da bir qatar dramalıq shıg'armalar qaraqalpaq tiline awdarıldı. Ma'selen, O'zbekstan qaharmanı A.Aripovtıń «Sahıp qıran» pesası, qazaq dramaturgleri S.Balg'abaevtıń «Bizler de ashıq bolg'anbız», «En' sulıw kelinshek», «Muhabbatsız a'sir», K.Jetpisbaevtıń «Bul qanday toy», B.Jurtovtıń «Qa'yinene qılwası», K. Su'yinishovtıń «Kempir-g'arrının' erkesi», a'zerbayjan dramaturgi G.Xugaevtıń «Qatınımdı qaytıp ber», o'zbek dramaturgi Bagdasarovtıń «Jıg'ılg'ang'a judırıq», tu'rkmén dramaturgi N.Gullaevtıń «Keyipli kelin», qırg'ız dramaturgi N.Zakievtıń «A'ke ta'g'diri», ta'jik dramaturgi M.Baxtiydin' «Mekteptegi muhabbat» pyesaların atap o'tiwge boladı. Bul shıg'armalar qaraqalpaq teatrının' repertuarın ken'eytiw menen birge qaraqalpaq dramaturgiyasın da bayıttı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, g'a'rezsizlik da'wirinde qaraqalpaq dramaturgiyası usınday o'zinsheliklerge iye boldı. Ol a'debiyatın' basqa tu'rlerine salıstırg'anda a'zzi rawajlandı. Bul da'wirde ko'birek komediya janrına itibar berildi. A'sirese, jen'il ku'lki tuwdıratug'ın ha'r qıylı tamashalar teatrda ko'birek saxnalastırıldı.

Solay etip, g'a'rezsizlik da'wiri qaraqalpaq a'debiyatı a'sirler dawamında rawajlanıp kelgen qaraqalpaq a'debiyatının' da'stu'rlerin bunnan bılay da jalg'astırıp xalqımızdın' ruwxiy baylıg'ın ele de tolıqtırıwg'a, olardıń estetikalıq du'nyasın bayıtıwg'a xızmet atqardı. A'debiyatımızdın' tu'r ha'm janları tu'rlendi, tematikası ken'eydi. En' baslısı jazıwshı-shayırlarımız buring'ı awqam da'wirinde qa'liplesip qalg'an qızıl ideologıyanın' siltewi boyınsha shıg'arma jazıw qusag'an illetinen qutıldı. Baspasoz, a'debiyat u'stinen ornatılǵ'an qadag'alaw alıp taslandı. Bunın' barlıg'ı a'debiyatımızda ju'z bergen unamlı o'zgerisler edi.